

Вісник



**Дніпропетровського
університету**

Науковий журнал

№ 11

Том 21

2013

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (*голова редакційної ради*); ст. наук. співроб., проф. **В. І. Карплюк** (*заст. голови*); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. НАПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р філос. наук, проф. **В. О. Панфілов**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р екон. наук, проф. **І. Л. Сазонець**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**.

Серія: МОВОЗНАВСТВО

Випуск 19, том 3

Дніпропетровськ
Видавництво
Дніпропетровського
національного університету

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

Розглянуто актуальні проблеми сучасного мовознавства на широкому матеріалі української, російської та інших слов'янських і західноєвропейських мов. Різномасштабний аналіз мовних явищ та одиниць виконано у синхронії та історичній перспективі. Значну увагу приділено дослідженню інноваційних процесів у сучасних мовах, опису функціональних різновидів мовлення, у тому числі Інтернет-комунікації, питанням перекладу і лінгводидактики. Друкуються рецензії на монографії.

Для наукових працівників, спеціалістів-філологів, аспірантів і студентів філологічних факультетів, а також для широкого кола читачів, що цікавляться проблемами сучасного мовознавства.

Рассмотрены актуальные проблемы современного языкознания на широком материале украинского, русского и других славянских и западноевропейских языков. Разносторонний анализ языковых явлений выполнен в синхронии и исторической перспективе. Большое внимание уделено исследованию инновационных процессов в современных языках, описанию функциональных разновидностей языка, в том числе Интернет-коммуникации, вопросам перевода и лингводидактики. Печатаются рецензии на монографии.

Для научных работников, специалистов-филологов, аспирантов и студентов филологических факультетов, а также широкого круга читателей, интересующихся проблемами современного языкознания.

Topical problems of contemporary linguistics based on phonetics, grammar and semantics of Ukrainian, Russian and other Slavonic and West European languages are regarded. A multi-sided analysis of language phenomena is performed synchronically and diachronically. A great attention is paid to the research of innovation processes in contemporary languages, description of language functional varieties, including the Internet-communication, issues of translation and linguodidactics. Reviews of monographic researchers are published.

The papers are interesting for scientists, specialists in philology, post-graduate students and students of philological faculties, as well as for a wide range of readers who are interested in the problems of modern linguistics.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко** (відп. редактор), д-р філол. наук, проф. **О. І. Панченко** (зам. відп. ред.), д-р філол. наук, проф. **О. Й. Голованова** (РФ), д-р філол. наук, проф. **І. І. Меньшиков**, д-р філол. наук, проф. **Н. В. Підмогильна**, д-р філол. наук, доц. **І. С. Попова**, д-р філол. наук, проф. **А. М. Поповський**, д-р філол. наук, проф. **Т. В. Сіماشко** (РФ), д-р філол. наук, проф. **Ю. О. Шепель**, д-р гуман. наук, проф. **Л. Шипелевич** (Польща), канд. філол. наук, доц. **І. І. Турута** (відпов. за випуск).

Редакція не завжди поділяє точку зору автора публікації. За точність викладених фактів відповідальність покладається на авторів.

Р е ц е н з е н т и :

д-р філол. наук, проф. **В. І. Ліпіна**
д-р філол. наук, проф. **Т. В. Філат**

УДК 811.161.1'42

Ю. М. Антоненко

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ВЛИЯНИЕ ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА ЖАНРОВУЮ НОРМУ НАУЧНОЙ РЕЦЕНЗИИ

Поставлено питання про критерії виокремлення жанрової норми наукової рецензії з позиції жанрознавства, розглянуто вплив екстралінгвістичних чинників і конвенцій дискурсивної спільноти на динаміку зміни жанрової норми.

Ключові слова: наукова рецензія, жанрова норма, жанрознавство, екстралінгвістичний чинник, конвенції дискурсивної спільноти.

Поставлен вопрос о критериях выделения жанровой нормы научной рецензии с позиций жанроведения, рассмотрено влияние экстралингвистических факторов и конвенций дискурсивного сообщества на динамику изменения жанровой нормы.

Ключевые слова: научная рецензия, жанровая норма, жанроведение, экстралингвистический фактор, конвенции дискурсивного сообщества.

The article deals with the research of the criteria of distinguishing of the genre norm of the scientific review from the perspective of genre studies. It is considered that extra-linguistic factors and conventions of the discourse community influence the dynamics of the genre norm variation.

Keywords: scientific review, genre norm, genre studies, extra-linguistic factor, conventions of discourse community.

Современное языкознание постоянно расширяет горизонты исследований. Разработки в области теории речевых жанров обусловили интерес ученых к проблематике научного общения в свете нового коммуникативно-прагматического подхода. Изучение жанров научной речи как особых моделей институционального дискурса является ценным вкладом в понимание феномена речевого жанра и коммуникативной деятельности в целом.

Определение категории жанровой нормы научной рецензии, особенностей ее реализации в зависимости от экстралингвистических факторов и конвенций научного сообщества представляется важной составляющей анализа данного жанра, что и обусловило **актуальность** выбранной проблематики. **Цель** настоящей статьи – проследить динамику изменения жанровой нормы в течение тридцати лет и обозначить специфику ее выражения в научных рецензиях гуманитарного дискурса. Материалом для исследования послужили тексты рецензий, опубликованные в академических изданиях «Вопросы языкознания» и «Вопросы литературы» (далее – ВЯ и ВЛ) в период с 1980 по 2010 годы. Корпус проанализированных текстов был отобран методом сплошной выборки, который, по словам Т. В. Яхонтовой, «дозволяет выявить реальную картину жанровой структуры у її повторюваності і варіативності» [7, с. 128].

Интерес к жанру научной рецензии вызван его востребованностью в стремительно развивающемся современном обществе. Постоянное увеличение объема информационного потока требует структурирования научного знания, вычленения наиболее значимых для научной среды участков дискурса. Такую функцию выполняет научная критика, которая «составляет важную часть науки, так как помогает поддерживать в целостности терминосистему науки, а также сохранять тождество посылок науки и образа научного предмета» [6, с. 235].

Научная рецензия является давно сложившимся речевым жанром с высокой степенью стандартизации на всех уровнях построения текста [3, с. 259]. При этом

использование языковых средств автором рецензии подчинено общим требованиям, предъявляемым к научной речи – отвлеченность, объективность, точность и логичность изложения. Главным образом, выбор тех или иных языковых средств согласовывается с «системой норм, дифференцированных применительно к различным признакам речевой ситуации и к другим характеристикам общения» [5, с. 305], то есть с исторически выработанными конвенциями определенного культурного или профессионального сообщества, воплощаемыми в дискурсе.

Наряду с реализацией условия соответствия научному тексту, рецензия чутко реагирует на преобразования в социальной, политической, культурной сферах, и видоизменяется согласно с прагматическими установками, коммуникативными целями и жанровыми предписаниями, действующими в научном мире.

Перемещение плана изучения нормы из собственно языковой, системной области в сферу коммуникации вызвано пониманием данной категории не как структурного свойства языковой системы, а как социально обусловленного способа организации речевой деятельности. Так, Л. П. Крысин предлагает говорить о категории нормы с позиций коммуникативной толерантности, являющейся, на его взгляд, основополагающим принципом современного общества. Коммуникативная толерантность как особая категория проявляется на всех языковых уровнях и понимается исследователем как «использование вариативных средств языка в зависимости от коммуникативных целей, которые преследует говорящий в тех или иных условиях общения» [4, с. 175], что позволяет заявлять об экстралингвистических предпосылках формирования жанровой нормы.

Отличительной особенностью научной рецензии в ряду других жанров научного дискурса является максимальное проявление образа автора. Оценочная модальность данного жанра речи, заключающая в себе онтологическое значение субъективности, диктует проявление личности автора, несущего ответственность за объективность и правильность критической оценки. Следовательно, необходимость реализации языковой личности в тексте рецензии входит в поле жанровой нормы и обусловлена коммуникативной целью – дать оценку месту и роли нового знания в системе уже существующего.

Иллюстрацией к данному утверждению является использование формы первого лица единственного числа глагола и личного местоимения «я» в текстах рецензий, что не воспринимается адресатом как нарушение норм научной речи. Негласный запрет на употребление в научном тексте подобных средств экспликации языковой личности будет соблюдаться рецензентами при условии его соответствия коммуникативным задачам, поставленным перед собой автором: *Несомненные достоинства, которые я вижу в книге К. Аймермахера, не означают отсутствие в ней спорных вопросов. На мой взгляд, профессор Аймермахер слишком серьезно относится к противостоянию Наркомпроса и Отдела печати ЦК (ВЛ. – № 1. – 2000. – С. 351); Сразу замечу, что такой представительный корпус, безусловно, отвечает этой цели, но одновременно возникает вопрос о критериях и методологических основаниях отбора и интерпретации материала (ВЯ. – № 2. – 2010. – С. 129).*

Таким образом, жанровая норма допускает эксплицитное выражение авторского «я», тем не менее была обнаружена связь между частотностью использования таких средств и типом издания – рецензенты ВЯ не в такой мере, как авторы ВЛ, склонны к активной экспликации личности говорящего.

Не меньшее влияние на выбор способа выражения личности автора оказывает и год публикации рецензии. Рецензенты 80-х годов XX века, сообразуясь с социальной установкой на коллективизм, в целом создают тексты, ориентированные на традицию советской науки, и выражают критическое мнение от лица на-

учной общественности: *Однако **нам** представляется все же, что типологический анализ можно было бы провести на более широком фактическом материале* (ВЛ. – № 1. – 1984. – С. 224); *Но **скажем** сразу – он освещен и объяснен не вполне: здесь не хватает, на **наш** взгляд, точной историко-литературной перспективы* (ВЛ. – № 2. – 1984. – С. 243).

Вместе с тем замечено, что частотность использования местоимения «я» и формы первого лица единственного числа глагола увеличивается по мере приближения к рубежу 1990-х годов: *Главка «На грани образа и понятия», **думаю**, совсем не получилась* (ВЛ. – № 4. – 1984. – С. 256); ***Я** лично **боюсь** термина «производственный роман»* (ВЛ. – № 3. – 1984. – С. 263).

Напряженная социальная ситуация 90-х годов XX века, смена общественно-го уклада и начало процесса интеграции российской науки в мировое сообщество способствовали усилению наметившихся в 80-е годы тенденций изменения жанровой нормы за счет наложения двух традиций – коммуникативной установки научного дискурса советской эпохи на выражение мнения коллектива и традиции европейского индивидуализма. В текстах научных рецензий в равной мере обнаруживаются эксплицитные и имплицитные средства выражения личности автора. Сравним, например: *На эти трех участниках действия, разыгрываемого под девизом «Мир – это война», **я хочу** задержаться подробнее* (ВЛ. – № 2. – 1995. – С. 347); *О проштудированных **мною** четырех томах буду говорить ... отдельно о каждом* (ВЛ. – № 6. – 1996. – С. 335); ***Я** бы **назвал** стихи Елены Владимировой единственным проявлением сопротивления «распятих»* (ВЛ. – № 6. – 1999. – С. 333) и *Не **будем**, однако, **торопиться** с оценками* (ВЛ. – № 7. – 1991. – С. 221); *Помимо названной обзорной статьи, **мы находим** в этой главе очерки о прозе Ф. Соллогуба, В. Розанова, М. Пришвина и И. Бунина* (ВЛ. – № 2. – 1996. – С. 349).

Естественно, что основной коммуникативной задачей, стоящей перед рецензентом, остается объективность изложенного мнения. Однако тенденция к оценке научной работы на основе личного опыта рецензента, базирующегося на знаниях в рецензируемой области, главенствует над констатацией общепринятых взглядов на предмет анализа.

При выборе языковых средств автор научной рецензии ориентируется на состоявшийся набор высказываний, языковых стереотипов, позволяющий адекватно реализовать жанровую цель. Например, для жанра научной рецензии нормативным является использование вводных слов и словосочетаний, выражающих категорию оценочности: ***К моему глубокому сожалению, следует** сказать, что Джеймсу Клаксону сделать это по большей части не удалось* (ВЯ. – № 2. – 2010. – С. 124); *Вслед за Якобсоном автор продолжает искать опору дистинктивных свойств фонем в акустических и артикуляционных коррелятах соответствующих сегментов речевого сигнала (**в теории наоборот!**)* (ВЯ. – № 5. – 1981. – С. 138); ***К сожалению, в работе отсутствует библиография*** (ВЯ. – № 4. – 1993. – С. 148).

Предписываемыми существующими нормативными установками рассматриваются также наличие в тексте рецензии собственно оценочных лексических и грамматических форм: *В этой связи **досадно**, что автор, видимо, не знаком с работой* (ВЯ. – № 2. – 2010. – С. 142); *На **наш** взгляд, для такой реконструкции **нет достаточных оснований*** (ВЯ. – № 1. – 1995. – С. 159); *Авторы названных работ **убедительно показывают**, что реалисты рубежа веков развивают и эксплицируют многое из того, что в виде скрытых или по-своему реализованных возможностей уже присутствовало в классике* (ВЛ. – № 2. – 1996. – С. 121); синтаксических конструкций с цитацией, способствующих пониманию адресатом того, что оценка является объективной и подкреплена фактическим материалом из рецензируемого издания: *И хотя дальше он утверждал как будто обратное, что*

«*Цветаеву нельзя не любить*», тем не менее этому пуанту веришь с трудом, вернее, совсем не веришь (ВЛ. – № 2. – 2003. – С. 347); В соответствии с этим «*общая семантика занимается смысловыми механизмами и операциями*» (ВЯ. – 1995. – № 1. – С. 154); Вместо этого – довольно неопрятные «размышления». Порой – банальные: «*Ранняя зрелость Лермонтова непостижима*» (с. 137); «*Некрасов вечен над всеми переменами вкуса*» (с. 154), порой – претенциозные: «*В имени Державина слышится слово «ржавый», и оно напоминает о державе*» (ВЛ. – 2009. – № 2. – С. 477).

Коммуникативные и языковые нормы создания речевых жанров, существующие в сознании участников научного дискурса, «регулируют не только план выражения речи, как это иногда считают, но и план содержания – не только как, какими словами, но и также о чем и что рекомендуется (или не рекомендуется) говорить или писать в данной коммуникативной ситуации» [1, с. 34], следовательно, несоблюдение этих условий будет восприниматься как нарушение нормы. Например, «*Афины и Ерусалим*» – это вопрос вопросов, в прошлом году я специально ездил в Грецию, чтобы уяснить его для себя. Ответа я не нашел, потому что не искал его, и не уверен, что он существует (ВЛ. – № 4. – 1990. – С. 262). Данное сообщение выбивается из общего контекста рецензии и воспринимается как избыточное в плане содержания.

Следует также отметить, что дестабилизация жанровой нормы проявилась на фоне общей либерализации речи в 90-е годы XX века и нашла выражение в использовании информации, не представляющей строго научного интереса, активном насыщении научной речи элементами, характерными для других дискурсов – публицистического, литературного, разговорного: *Перед нами скетч, образчик турбинской эссеистики* (ВЛ. – № 9–10. – 1991. – С. 261); *При выпуске этой книги составителям вновь аукнулось их еврейство* (ВЛ. – № 1. – 2000. – С. 354); *Долгое время его настороженно обходили и «тамиздат» и «самиздат»* (ВЛ. – № 3. – 2001. – С. 329); *Сдается мне, что в главе об антикрасноречии Померанц сам иногда впадает в красноречие, «упражняется в мышлении», а не работает над коаном, неразрешимой задачей в практике дзэн* (ВЛ. – № 4. – 1990. – С. 262); *Кундера неоднократно издевался над «профессорским стебом», сотряпанным из обрывков новомодных теорий вперемешку со старомодными* (ВЛ. – № 6. – 2006. – С. 341).

Тем не менее соблюдение жанровой нормы является основополагающим, но не обязательным для тех участников коммуникативного процесса, которые овладели навыками использования речевых жанров, присущих определенной научной среде. Как отмечает исследователь Т. В. Яхонтова, «досвідчений учений створює такі тексти, які найповніше відповідають вимогам цього жанру й очікуванням членів спільноти <...>. Водночас провідні вчені <...> можуть іноді досить вільно поводитись з жанрами, долати певну формалізованість їх конвенцій і навіть модифікувати самі жанри» [7, с. 79]. Сознательное нарушение жанровой нормы нередко обусловлено спецификой коммуникативных задач, стоящих перед рецензентом. Использование нетрадиционных для научного текста языковых средств, при условии высокого уровня коммуникативной компетенции автора, выполняет функцию привлечения внимания, выражения авторской позиции, иронии, языковой игры: *Подобная «у-вортливость» дерриданства, его то ли освобождающая, то ли неототалитарная «открытость» нуждается во взвешенном научном анализе* (ВЛ. – № 9–10. – 1991. – С. 269).

Вариативность жанровой нормы, ее динамичность, изменчивость отчетливо наблюдается в различиях текстовых реализаций жанровой модели. Показательной

иллюстрацией к данному утверждению является использование в текстах рецензий ВЛ такого элемента художественного дискурса как эпиграф:

*Герои, скитальцы морей
альбатросы,
Застольные гости громовых
пиров,
Орлиное племя, матросы,
матросы
Вам песня поэта, вам слава
веков! –
писал в первый год революции Вл. Кириллов (ВЛ. – № 2. – 1981. – С. 255);
Непонятность есть только следствие
непонимания: оно ищет то,
что уже имеет, и тем самым
ничего больше найти не может.
Новалис (ВЛ. – № 2. – 1981. – С. 271);
Хор граждан
Горе! Горе!
М. Цветаева «Ариадна» (ВЛ. – № 5. – 2003. – С. 317).*

Языковая реализация жанровой модели определяется в первую очередь коммуникативной установкой автора, связанной с достижением коммуникативной цели жанра наиболее приемлемыми для конкретного дискурсивного сообщества способами. Включение инородных дискурсивных элементов в тексты рецензий литературоведческой направленности является, наряду с другими, одним из средств достижения этой цели. В то же время предмет анализа лингвистических рецензий не требует использования такого средства выразительности. В исследованном материале не было обнаружено ни одного случая использования эпиграфа.

Несомненным нарушением жанровой нормы будет считаться отсутствие разветвленной системы ссылок и сносок на рецензируемый труд и на ряд значимых научных работ, так как в них реализуется категория интертекстуальности, являющаяся жанрообразующей для научной рецензии. Значимость указанной категории для данного жанра речи прослеживается в тенденции к увеличению количества интертекстуальных элементов в тексте. С их помощью научная рецензия реализует интертекстуальные связи с предтекстом, а также интегрирует текст рецензии в систему научного знания. Сопоставление рецензируемого текста с другими, сходными по тематике работами, является основой для критического анализа, подкрепленного конкретными исследованиями и мнением самого рецензента. Особенности использования внутритекстовых ссылок и ссылок в рецензиях ВЯ и ВЛ определяются спецификой коммуникативных задач. Рецензенты ВЛ чаще авторов рецензий ВЯ прибегают к ссылкам и сноскам для аргументации собственного мнения либо для сообщения читателю фоновых знаний; авторы рецензий ВЯ предпочитают использовать ссылки информативного характера.

В связи с этим следует отметить, что в ВЯ с 1980 года, кроме привычной системы внутритекстовых ссылок и сносок внизу страницы, после текста рецензии располагается список литературы. Если в 80-е годы лишь некоторые авторы размещают список литературы после рецензии, количество используемых трудов колеблется в пределах 8–10, тексты преимущественно составляют работы русскоязычных авторов, а также переведенные труды классиков зарубежной филологии, то в 90-е годы наблюдается системное использование данного элемента – практически все авторы вводят список литературы в структуру рецензии, списки наполняются зарубежными изданиями на языке оригинала. В 2000-е годы, на наш взгляд, разме-

щение списка литературы становится обязательным элементом, а количество упоминаемых работ достигает 60–70 единиц. Авторы в равной мере отсылают читателя как к работам зарубежных ученых, так и исследованиям отечественных авторов, что существенно расширяет круг интертекстуальных связей текста рецензии и интегрирует его (а через него и адресата) в мировой научный контекст.

Специального рассмотрения требует вопрос о влиянии на формирование жанровой нормы такого существенного экстралингвистического фактора как социально-политические реалии. В тестах рецензий 80-х – начала 90-х годов отчетливо прослеживается тенденция к употреблению клишированных речевых оборотов, несущих ярко выраженный идеологический подтекст: *...отражающая исторически сложившуюся дружбу братских народов Советского Союза во всех областях культуры и науки* (ВЛ. – № 1. – 1984. – С. 219); *И естественно, ленинская концепция двух культур, которую Ю. С. рассматривает в связи с вопросами идейно-творческого развития советской литературы, имеет колоссальное значение для верного понимания характера общественно-политической борьбы в мировом масштабе* (ВЛ. – № 2. – 1984. – С. 159); *Весьма перспективными представляются работы, в которых на конкретном материале рассматриваются творческие взаимосвязи братских литератур* (ВЛ. – № 1. – 1984. – С. 224).

Использование идеологически наполненных языковых штампов способствовало деперсонализации текста рецензии, его стандартизации и, в конечном итоге, нивелированию языковой личности рецензента. Процесс отхода от употребления такого рода конструкций, то есть, по сути, изменение жанровой нормы, происходил в последнее десятилетие XX столетия. На замену несущим идеологическую нагрузку языковым клише приходит прием языковой игры, широкое использование прецедентных знаков, характерные для эпохи постмодернизма. Их наличие в научной рецензии выполняет аттракционную и рекламную функции: «Читатель призван размышлять, угадывать. Удачная разгадка порождает чувство удовлетворения и повышает читательский интерес. Трансформированная цитата создает языковую игру, которая составляет типическую особенность русского языка 90-х годов» [2, с. 30].

Например, *... улыбнитесь перед зеркалом, и у вас улучшится настроение* (ВЛ. – № 5. – 2000. – С. 341–342); *Это, кстати, всегда было очевидно для самого М. М. Бахтина, чьи негорючие рукописи, по свидетельству одного из очевидцев, долгое время пролежали в дровяном сарае...* (ВЛ. – № 9–10. – 1991. – С. 260); *Исполненные «желанием катастроф» отечественные культуртрегеры «серебряного порубежья», внимая «сумрачным иноземным «гениям», слишком часто и радикально преломляли «острый смысл» их речей в сознании «русских мальчишек»* (ВЛ. – № 6. – 2001. – С. 357); *Конечно, это не тот грех, который можно бы поставить поэту в вину, скорее его можно прочесть как грех Фауста, хотя и с оттенком Гумберта Гумберта* (ВЛ. – № 4. – 2003. – С. 335).

Жанровая норма научной рецензии формируется на основе общих требований к научным текстам и в полной мере выражает принципы объективности, логичности изложения, однозначности подачи научных фактов. Особенности жанровой нормы определяются тем, что речевой жанр является не только инструментом реализации специфических коммуникативных задач и целей, но также является исторически сложившимся представлением участников научного сообщества о принципах построения и содержании научного текста. Отсюда можно сделать заключение, что формирование системы жанровых норм происходит под влиянием определенного дискурсивного сообщества и – шире – общества в целом.

Рассмотренная на языковом материале динамика развития жанровой нормы позволяет говорить о том, что научная рецензия исторически является жанром,

предполагающим открытое выражение личности автора. Коммуникативная цель формирует выбор средств выражения категории оценочности, являющейся жанрообразующей для научной рецензии. Средства языковой образности и приемы языковой игры используются для реализации жанровой цели в соответствии с выбранной автором коммуникативной стратегией. Полученные данные позволили описать некоторые особенности жанровой нормы научной рецензии и специфику ее выражения в конкретных текстах рецензий. Системное изучение данной категории будет способствовать более глубокому пониманию функционирования жанра научной рецензии в научном дискурсе, что представляет перспективу для дальнейших исследований.

Библиографические ссылки

1. Долинин К. А. Стилистика французского языка : учеб. пособие для ст-тов пед. ин-тов по спец. № 2103 «Иностр. яз.» / К. А. Долинин. – М. : Просвещение, 1987. – 303 с.
2. Земская Е. А. Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества / Е. А. Земская // Вопросы языкознания. – 1996. – № 3. – С. 23–31.
3. Котюрова М. П. Культура научной речи : текст и его редактирование : учеб. пособие / М. П. Котюрова, Е. А. Баженова. – М. : Флинта : Наука, 2008. – 280 с.
4. Крысин Л. П. Толерантность языковой нормы / Л. П. Крысин // Язык и мы. Мы и язык : сб. статей памяти Б. С. Шварцкофа / отв. ред. Р. И. Розина. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2006. – С. 175–184.
5. Основы теории речевой деятельности / отв. ред. А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
6. Рождественский Ю. В. Общая филология / Ю. В. Рождественский. – М. : Фонд «Новое тысячелетие», 1996. – 326 с.
7. Яхонтова Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації : монографія / Т. В. Яхонтова – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 420 с.

Надійшла до редколегії 25.02.13

УДК 811.1'373.46

Л. В. Беспам'ятна

Севастопольський національний технічний університет

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТКА СУБСТАНТИВНИХ ТЕРМІНІВ КОРАБЛЕБУДУВАННЯ В НІМЕЦЬКІЙ, АНГЛІЙСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Здійснено структурно-семантичне дослідження субстантивних термінів кораблебудування в німецькій, англійській, українській та російській мовах. Семантична класифікація термінологічного корпусу в усіх мовах дозволила виявити 12 семантичних груп, кожна з яких має певний набір структурних одиниць. Для кожної мови наведено кількісні дані, які дозволяють встановити продуктивність семантичних груп і структурних моделей СТК.

Ключові слова: субстантивний термін кораблебудування, семантична група, спосіб утворення, продуктивність, терміносистема.

Дан структурно-семантический анализ субстантивных терминов кораблестроения в немецком, английском, украинском и русском языках. В семантическом отношении во всех языках было выявлено 12 семантических групп, каждая из которых обладает определенным

набором структурних одиниць. Для кожного мови представлені кількісні дані, свідельствуючі про продуктивність семантичних груп і структурних моделей.

Ключевые слова: субстантивний термін кораблебудування, семантична група, способи утворення, продуктивність, термінологічна система.

The article deals with the comparative semantic and structural analysis of shipbuilding terms in German, English, Ukrainian and Russian. According to the results of semantic analysis 12 semantic groups are found, which are realized with the help of different structural units. Due to the quantitative analysis the frequency characteristics of the structural units and semantic groups have been identified in all these languages.

Keywords: substantive term of shipbuilding, semantic group, the way of word-formation, productivity, terminological system.

Вступ. У сучасній лінгвістиці увагу багатьох українських (І. С. Квітко, Т. Р. Кияк, І. В. Котеленець, С. В. Дружб'як, М. В. Веклинець та ін.) і зарубіжних (В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, М. Н. Володіна, В. Г. Гак, Т. М. Канделаки, О. О. Реформатський, Н. Fluck, G. Rölke та ін.) вчених приділено проблемам терміноутворення, визначенню спільних і відмінних тенденцій у розвитку різних терміносистем. *Метою* даного дослідження є вивчення загальних закономірностей формування термінологічної системи кораблебудування і встановлення спільного та відмінного у семантиці та способах її організації в різноструктурних мовах.

Сьогодні у лінгвістиці існують різні визначення таких понять, як «термінологія» (або терміносистема) та «термін». Ми поділяємо думку тих вчених, які вважають, що термінологія – це система номінативних засобів мови для позначення спеціальних понять (О. В. Суперанська, Н. В. Подольська, Н. В. Васильєва). Що стосується поняття *термін*, то тут існує два різних підходи до його визначення: структурно-субстанційний та функціональний [18, с. 6]. На думку прихильників першого підходу (Д. С. Лотте, Т. Л. Канделаки та ін.), термін – це особливе слово, яке протиставляється за своєю семантичною і граматичною структурою загальноживаному [18, с. 6]. Прибічники другого підходу (Т. Р. Кияк, Б. М. Головін, В. М. Лейчик, Г. О. Винокур, В. Г. Гак та ін.) наполягають на тому, що термін – це не особливий тип лексичної одиниці, а особливе використання лексичної одиниці незалежно від того, якою частиною мови це слово репрезентовано, тобто це – функція, вид використання [16, с. 7]. Проте практично всі вчені сходяться на думці, що основними функціями терміна є номінативна, дефінітивна, акумулятивна та комунікативна функції.

Термінологія кораблебудування не була предметом спеціального комплексного з'ясування дослідження, хоча вона постійно оновлюється новими термінологічними одиницями, виявляє певні взаємозв'язки як із загальноживаною лексикою, так із іншими терміносистемами, що і зумовлює актуальність пропонуваної роботи.

У статті досліджено структуру та семантику субстантивних термінів кораблебудування у двох германських мовах (англійська та німецька) та у двох слов'янських мовах, що до теперішнього часу не було предметом спеціального дослідження.

Об'єктом дослідження є термінологічна система кораблебудування, а предметом – семантика та структура субстантивних термінів кораблебудування в англійській, німецькій, українській та російській мовах.

Матеріалом дослідження є суцільна вибірка термінів кораблебудування із словників німецької, англійської, української та російської мов, із інтернет-джерел і журналів. Загальний обсяг вибірки складає 11 227 одиниць (нім. – 2 871 од., англ. – 3 181 од., укр. – 2 484 од., рос. – 2 691 од.).

Семантична класифікація СТК. Семантичну класифікацію субстантивних термінів кораблебудування (СТК) у зіставлених мовах здійснено на основі подіб-

ності позначуваних ними предметів та явищ. Це дозволило виявити у досліджуваному термінологічному корпусі лексичних одиниць 12 семантичних груп (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Семантичні групи СТК в англійській, німецькій, українській та російській мовах (%)

Семантичні групи СТК	Німецька	Англійська	Українська	Російська
1	2	3	4	5
1. Частини корпусу судна	969 (35)	1057 (35,8)	558 (24,2)	729 (27)
2. Типи та види суден	372 (13, 5)	525 (18)	189 (8,2)	185 (6,9)
3. Процеси кораблебудування	328 (12)	142 (4,8)	376 (16,3)	422 (15,7)
4. Секції та приміщення судна	242 (9)	374 (12,5)	98 (4,2)	83 (3)
5. Предмети та процеси, пов'язані з обшивкою та фарбуванням судна	188 (7)	146 (5)	40 (1,7)	71 (2,7)
6. Суднове і палубне обладнання	188 (7)	251 (8,5)	345 (15)	283 (10,5)
7. Суднові характеристики	176 од. (6,5)	239 од. (8)	341 од. (14,8)	411 од. (15,5)
8. Технічні засоби судна	109 од. (4)	46 од. (1,5)	48 од. (2,1)	50 од. (1,9)
9. Предмети та процеси, пов'язані з трубопроводом і системою вентиляції судна	93 (3,3)	33 (1)	59 (2,5)	60 (2,2)
10. Енергетичні установки судна	44 (1,6)	96 (3,2)	141 (6,1)	272 (10,2)
11. Предмети та процеси, пов'язані з випробуванням судна	37 (1,3)	4 (0,1)	10 (0,4)	13 (0,5)
12. Суднові системи	24 (0,8)	37 (1)	94 (4,1)	106 (3,9)
Усього:	2 763 (100)	2 950 (100)	2 299 (100)	2 685 (100)

Продуктивність виявлених семантичних груп неоднакова. В усіх мовах найвищу продуктивність виявляють СТК на позначення частин корпусу судна: (англ. – 1057 од.; нім. – 969 од.; укр. – 558 од.; рос. – 729 од.), пор.: англ. *hull* ‘корпус’; нім. *Heckknick* (m) ‘підзор корми’; укр. *днище*; рос. *борт*.

Друге місце за продуктивністю в германських мовах посідають СТК на позначення різних типів і видів суден (англ. – 525 од.; нім. – 372 од.), пор.: англ. *trawler* ‘траулер’; нім. *Kielschiff* (n) ‘кильове судно’, а в українській та російській мовах – СТК, що номінують різні процеси кораблебудування (укр. – 376 од.; рос. – 422 од.), пор.: укр. *період блоковий, комплектація, вимір*; рос. *судокорпусостроение, сборочно-монтажные работы, отделка*. Додамо, що у німецькій

мові СТК на позначення різних процесів кораблебудування посідають за продуктивністю третє місце (328 од.). Наприклад: нім. *Eckschweißung* (f) ‘кутове зварювання’. В англійській мові третє місце за продуктивністю мають СТК на позначення секцій та приміщень судна (374 од.). Наприклад: англ. *hold* ‘трюм’.

В українській мові третю сходинку за ступенем продуктивності виявляють СТК, які позначають суднове та палубне обладнання (345 од.). Наприклад: укр. *ехолот*; *якір кормовий*; *конденсатор*. У російській мові група СТК на позначення судових характеристик є третьою за продуктивністю (411 од.). Наприклад: рос. *обтекаемость*, *водоизмещение*, *мореходность*

Способи утворення СТК. СТК порівнюваних мов утворюються в цілому одним із 10 способів (див. табл. 2). Зіставлявані мови відрізняються одна від іншої за набором реалізованих у кожній із них способів словотворення та ступенем продуктивності даних способів.

Таблиця 2

Способи утворення СТК в англійській, німецькій, українській та російській мовах (%)

№ п/п	Спосіб утворення СТК	Приклади	Кількість СТК			
			англ.	нім.	укр.	рос.
1.	СТК-словосполучення	англ. <i>roor anchor</i> нім. <i>die äußere Beplattung</i> укр. <i>антена суднова</i> рос. <i>высота борта</i>	2519 (79,2)	179 (6,2)	1991 (80,05)	2148 (79,8)
2.	Суфіксальні СТК	англ. <i>carrier</i> нім. <i>die Abteilung</i> укр. <i>кромка</i> рос. <i>мостик</i>	210 (6,6)	137 (4,8)	112 (4,3)	146 (5,4)
3.	СТК-композиції	англ. <i>bridgework</i> нім. <i>die Bauweise</i> укр. <i>суднопостачальник</i> рос. <i>киль-блок</i>	209 (6,6)	2353 (82)	96 (3,9)	109 (4,1)
4.	Кореневі СТК	англ. <i>ship</i> нім. <i>das Modell</i> укр. <i>бік</i> рос. <i>палуба</i>	185 (5,8)	76 (2,7)	218 (8,9)	208 (7,7)
5.	СТК-конверсиви	англ. <i>tug</i> нім. <i>das Einrücken</i>	23 (0,7)	9 (0,3)	–	–
6.	СТК-аббревіатури	англ. <i>U-bow</i> нім. <i>das U-Boot</i> укр. <i>СПП</i> , рос. <i>ГТУ</i>	16 (0,5)	49 (1,7)	21 (0,9)	37 (1,4)
7.	Префіксальні СТК	англ. <i>underdeck</i> нім. <i>das Vorschiff</i> укр. <i>півбімс</i> рос. <i>моноблок</i>	10 (0,3)	15 (0,5)	7 (0,3)	5 (0,2)
8.	СТК, утворені за допомогою основоскладання	англ. <i>shipbuilding</i> нім. <i>Zweimaster</i> укр. <i>криголам</i> рос. <i>химовоз</i>	8 (0,3)	14 (0,5)	21 (0,9)	16 (0,6)
9.	Префіксально-суфіксальні СТК	нім. <i>das Gehäuse</i> укр. <i>укосина</i> рос. <i>укосина</i>	–	4 (0,1)	1 (0,05)	3 (0,1)

10.	СТК імпліцитної деривації	нім. <i>der Ablauf</i> укр. <i>відсік</i> рос. <i>отсек</i>	–	35 (1,2)	18 (0,7)	19 (0,7)
	Усього:		3 181 (100%)	2 871 (100%)	2 485 (100%)	2 691 (100%)

Лише в німецькій мові реалізовано усі 10 способів утворення СТК. Українська та російська мови, як мови синтетично-флексивного типу, характеризуються наявністю 9 способів утворення СТК (за винятком конверсії). Їм поступається за кількістю способів утворення аналітична англійська мова (8 способів, за винятком імпліцитної деривації та префіксально-суфіксального способу).

В англійській, українській та російській мовах найбільш продуктивно СТК утворюються за моделями словосполучення (англ. – 2 519 од.; укр. – 1 991 од.; рос. – 2 148 од.), що для німецької мови є менш типовим способом, хоча він і посідає четверте місце за кількістю похідних (179 од.). Пор.: англ. *bearing bar* ‘опорна балка’, *ship design data* ‘проектні характеристики судна’; нім. *durchgehender Aufbau* ‘неперервна надбудова’, *Gerippe des Schiffes* ‘остов [кістяк] судна’; укр. *ніс судна*, *довжина корпусу судна*; рос. *капитанская часть*, *базисный надводный борт*.

Найбільш численними у німецькій мові виявилися СТК-композиції (2 353 од.), що віддзеркалює характерну для німецького словотвору тенденцію до словоскладання [21; 22]. Наприклад: *Runddeck* (n) ‘кругла корма’, *Fischraum* (m) ‘рибний трюм’, *Bodenseitenträger* (m) ‘днищевий стрингер’.

Додамо, що в англійській, українській та російській мовах словоскладання у сфері СТК є менш розповсюдженим способом утворення (третє місце в англійській мові, та четверте місце в українській та російській мовах). Пор.: англ. *cargo-ship* ‘вантажне судно’, *deer-tank* ‘діптанк’; укр. *мідель-шпангоут*, *нафтосміттєзбірник*; рос. *блок-модель*, *полупереборка*.

Структурно-семантичний аналіз терміносистем кораблебудування в німецькій, англійській, українській та російській мовах дозволив зробити такі висновки:

1. Аналіз семантичної організації терміносистеми кораблебудування в чотирьох мовах дозволив виявити 12 семантичних груп, проте їх продуктивність у цих мовах не однакова (див. п. 5 та табл. 1).

2. У німецькій мові СТК утворюються за десятьма структурними типами, найбільш продуктивними з яких є СТК-композиції. В українській та російській мовах СТК репрезентовані дев'ятьма структурними моделями, а в англійській мові – вісьмома, при цьому в цих трьох мовах найбільш продуктивним виявився тип СТК-словосполучення.

3. Слов'янські мови (російська та українська) виявляють велику схожість не тільки в певному наборі структурних типів СТК (по 9 способів у кожній мові), але й у ступені їх продуктивності. Германські мови (німецька та англійська) помітно відрізняються одна від одної не тільки кількісним набором структурних типів, але й їх продуктивністю, що пояснюється більш високим ступенем синтетичності у німецькій мові, і навпаки, більшою аналітичністю англійської мови.

Бібліографічні посилання

1. **Авакова Л. А.** Структурно-семантический и функциональный анализ терминосистемы «Шахматы»: автореф. дисс. ... филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / Л. А. Авакова. – Майкоп, 2006. – 21 с.
2. **Барт М. В.** Словообразовательные модели современного русского компьютерного жаргона: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 «Русский язык» / М. В. Барт. – Курск, 2010. – 21 с.

3. **Брагіна Е. Р.** Структурно-компонентний аналіз термінів кібернетики в англійській мові у зіставленні з українською та російською : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Е. Р. Брагіна. – Донецьк, 2001. – 18 с.
4. **Веклинець М. В.** Структура і походження сучасної української психологічної термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / М. В. Веклинець. – К., 1997. – 24 с.
5. **Винокур Г. О.** О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды МИФЛИ. – М., 1939. – Т. 5. – С. 3–35.
6. **Володина М. Н.** Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой коммуникации) / М. Н. Володина. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 128 с.
7. **Гак В. Г.** Ассиметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии / В. Г. Гак // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики : материалы симпозиума. – М., 1971. – Ч. 1. – С. 68–72.
8. **Дружб'як С. В.** Термінотворча динаміка фахової економіки : структурно-семантичний та функціональний аспекти (на матеріалі лексикографічних джерел і сучасної періодики Німеччини) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02. 04 «Германські мови» / С. В. Дружб'як. – К., 2010. – 20 с.
9. **Канделаки Т. Л.** Семантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки. – М. : Наука, 1977. – 168 с.
10. **Карашук П. М.** Словообразование английского языка / П. М. Карашук. – М. : Высш. шк., 1977. – 30 с.
11. **Кияк Т. Р.** Прагматичні аспекти стандартизації української термінології / Т. Р. Кияк // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 35–38.
12. **Козак Л. В.** Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Козак – К., 2002. – 19 с.
13. **Котеленець І. В.** Лексико-семантична характеристика німецької терміносистеми тваринництва : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / І. В. Котеленець. – К., 2002. – 20 с.
14. **Крючкова Н. Н.** Лексико-семантические, словообразовательные и структурные особенности экотерминов в русском и немецком языках : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19 «Теория языка» / Н. Н. Крючкова. – Краснодар, 2006. – 24 с.
15. **Лотте Д. С.** Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : АН СССР, 1961. – 160 с.
16. **Литвинко О. А.** Словотвірні та семантичні характеристики англійської термінологічної підсистеми машинобудування : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / О. А. Литвинко. – Харків, 2007. – 19 с.
17. **Литвиненко Г. И.** Способы словообразования как фактор системности в терминологии (на материале терминов химического машиностроения) / Г. И. Литвиненко, А. Н. Дядечко // Вісник СумДУ. Серія Філологія. – 2007. – № 7, т. 1. – С. 142–150.
18. **Сліпецька В. Д.** Англomовна термінологія штучного інтелекту в контексті інших терміносистем (досвід лінгвостатистичного аналізу) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / В. Д. Сліпецька. – К., 2008. – 20 с.
19. **Суперанская А. В.** Общая терминология. Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева – М. : Наука, 1989. – 246 с.
20. **Ярова Л. В.** Російська морська термінологія судноводіння (лінгвістичний аналіз) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова» / Л. В. Ярова. – Дніпропетровськ, 2000. – 21 с.
21. **Fleischer W.** Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 2. Auflage / W. Fleischer. – Leipzig, 1971. – 318 S.
22. **Deutsche Wortbildung.** Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Vierter Teil. Ortner L., Wellmann H., Maria Pümpel-Mader, Gärtner H. Substantivkomposita. – Berlin, 1991. – 863 S.

Список джерел ілюстративного матеріалу

23. Лысенко В. А. Современный англо-русский морской технический словарь. Более 74 000 терминов / В. А. Лысенко. – К. : ООО «ИП Логос», 2005. – 608 с.
24. Шарков В.А. Немецко-русский словарь по судостроению и судоходству. Ок. 40 000 терминов / В. А. Шарков, А. Е. Эдельберг. – М. : РУССО, 1995. – 640 с.
25. Російсько-український словник термінів з суднобудування / під ред. О. І. Кротова. – Миколаїв : УДМТУ, 1999. – 203 с.
26. Словник морської термінології : (Рос.-укр. з англ. відповідниками). Близько 600 термінів та 15 000 словосполучень / Торшина Л. М., Полупанова Н. В., Павленко Л. В. та ін. / наук. ред. Неровня Н. М. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 282 с.

Надійшла до редколегії 15.02.13

УДК 811.161.2'17

Н. В. Вдовиченко

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ КОНЦЕПТИ ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ УНІВЕРСАЛІЇ

Досліджено зміст морально-етичних концептів як лінгвокультурних універсалій. Проаналізовано та критично узагальнено погляди на морально-етичні концепти, що склалися в етико-філософській та біблійській традиції.

Ключові слова: морально-етичні концепти, лінгвокультурні універсалії, моральні норми та цінності, філософія етики.

Исследовано содержание морально-этических концептов как лингвокультурологических универсалий. Проанализированы и критически обобщены взгляды на морально-этические концепты, сложившиеся в этико-философской и библийской традиции.

Ключевые слова: морально-этические концепты, лингвокультурологические универсалии, моральные нормы и ценности, философия этики.

The article deals with the content of moral and ethical concepts as lingvoculturological universals. The author analyses and critically summarizes views on moral and ethical concepts prevailing in the ethical-philosophical and biblical tradition.

Keywords: moral and ethical concepts, lingvoculturological universals, moral norms and values, philosophy of ethics.

Етичні категорії є сьогодні об'єктом вивчення не лише психології, філософії, соціології, але й лінгвістики. Саме слово «етика» походить від давньогрецького «ethos», яке спочатку означало місце перебування, спільне житло, а згодом набуло значення: звичай, вдача, характер, темперамент. Слово «мораль» латинського походження. Утворено воно від *mores*, що, подібно до *etosu*, означало характер, вдачу, звичай, а також припис, закон, правило, порядок. Термін «етика» у значенні галузі пізнання, котра вивчає мораль, першим почав використовувати Аристотель.

За лексико-семантичною характеристикою, етика – «1. Наука про мораль, її походження, розвиток і роль у суспільному та особистому житті людей; 2. Норми поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації, професії і т. ін. [14, с. 490]. Мораль визначається, як «1. Система норм і

принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства; етика (у 2 знач.)» [15, с. 799].

У загальнокультурній лексиці поняття «мораль» і «етика» вживаються як синонімічні.

Концепти, що регулюють відносини між людьми з погляду норм та цінностей, одержали назву «морально-етичні».

Моральні норми – це правила поведінки, орієнтовані на відповідні моральні цінності. Моральні цінності (ідеали) виникають у результаті осмислення людиною значенності для неї тих чи інших духовних об'єктів. Цінності, властиві будь-якій культурі, є універсальними, або загальнолюдськими.

Морально-етичні концепти характеризують мовну особистість та відповідну їй мовну картину світу і належать до універсальї культури, так як виражають найбільш «загальні уявлення про духовне життя і цінності людського світу», містять загальний для всіх культур набір ціннісних компонентів [18, с. 344] та пов'язані з іншими концептами концептуальної системи [19]. Виявлення і опис універсального компонента морально-етичної концептосфери є *актуальним* дослідницьким завданням, оскільки це пошук понятійної бази, яка поєднує культури і суспільства.

Увага лінгвістів до морально-етичних концептів є постійною і незмінною з того моменту, як стало очевидно, що «мова невіддільна від пізнання». Конкретне моделювання змісту і структури окремих морально-етичних концептів як концептів англійської, італійської, російської, української лінгвокультур було предметом уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників (А. Вежбицька, Л. Г. Панова, Н. Д. Арутюнова, Т. В. Булигіна, О. Д. Шмельов, Л. Г. Панова, О. В. Падучева, О. Ю. Богуславська, С. Г. Воркачов, О. І. Якушкіна, В. І. Кононенко, Т. В. Радзівська, О. В. Ваховська тощо).

Моделюванням морально-етичної концептосфери британського етносу як структурованого концептуального утворення шляхом опису генезису її структури займалася І. В. Кононова. Структуру й актуалізовані смисли універсальних етичних концептів в етномовній картині світу сучасної української молоді шляхом експериментальних психолінгвістичних методів з'ясувала Т. О. Попова. Проте інформаційне наповнення морально-етичних концептів як універсальї культури, організованих у цілісну систему, залишилося поза увагою лінгвістів. У цьому полягає *новизна* нашої роботи.

Мета дослідження – розглянути універсальні морально-етичні концепти та визначити їх зміст у контексті світової культури.

Об'єктом нашого дослідження є етико-філософсько-біблейський дискурс, **предметом** – культурно зумовлені змістовні характеристики універсальних морально-етичних концептів в етико-філософській та біблейській традиції.

Морально-етичні концепти забезпечують зв'язок Людина – Соціум. Вони не можуть виникнути в індивідуальній свідомості самостійно, не спираючись на узагальнені знання соціуму. У цьому випадку ми говоримо про взаємодію з «культурним знанням» (Лангакер), так як розуміння цих одиниць зумовлено культурою.

У древніх греків найвищою метою світобудови визнавалася людина і увага до внутрішнього «місцеперебування» людської волі і духовності була не меншою, ніж до навколишнього світу. Тому у давньогрецькій філософії уявлення про мораль та етику пов'язувалося з уявленням про людину та упорядкований космос (гр. *kosmos* означає порядок), частиною якого вона є, і який визначає специфіку її соціального буття.

Для древніх греків мораль проявлялася насамперед як якісна характеристика душі особистості, сукупність чеснот, які вони виводили з природи людини (Демокрит, Аристотель) або трансцендентного джерела (Геракліт, Платон). Сутність чесноти проявляється у практичній діяльності людини. Метою людської діяльності є вище благо (щастя) (Аристотель) або спрямованість на (щастя) (Сократ). На думку Аристотеля, благо могло знаходитися в душі («арете», тобто етичні цінності), тілі (здоров'я, краса) або зовні (багатство, влада, пошана). Чесноти, або етичні цінності, у свою чергу, поділяються Аристотелем на мислинні (такі як мудрість, кмітливість, розсудливість) і моральні (мужність, щедрість, великодушність, величавість, честолоубство, справедливість, правдивість, лагідність, помірність, люб'язність, дружелюбство), згідно з його протиставленням розумної і пристрасної частин душі [2, с. 77]. За словами Аристотеля, перші наявні в душі кожної людини і їх потрібно лише виявити та розвинути шляхом навчання, що їй повинне здійснювати громадянське суспільство, а другі можна сформулювати шляхом виховання навичок свідомо й послідовно здійснювати справедливі і шляхетні вчинки.

У традиції моральної філософії категорію чесноти стали розглядати і в другому значенні – як узагальнений показник характеру, тотожний моральності. На протилежному полюсі знаходиться порок, категорія, що трактується як аморальність. Чеснота і порок – це аксіологічні категорії культури, що вказують на особистісний аспект моралі і виступають гіпонімами універсальних аксіологічних категорій «добро» і «зло».

У середньовічному суспільстві відбувається перехід від розуміння моралі як сукупності чеснот до її розуміння як системи надіндивідуальних норм. Історично цей перехід виявився пов'язаним із релігійним осмисленням моралі [7, с. 200] та формуванням християнської системи цінностей.

Безпосередня фіксація середньовічних уявлень, пов'язаних із категорією норми, відображена у концепті «закон». У філософсько-етичній концепції християнства він представлений у Законі Божому й існує у вигляді 10 заповідей Мойсея (Старий Заповіт) [3, Вих., 20: 2–17] (хоч, як зазначає Ю. Степанов, посилаючись на інше місце в Біблії (Вих., 24: 14–26), заповідей насправді більше, що свідчить про їхнє більш давнє історичне походження, яке слід шукати в культових приписах, що регулювали життя племені [17, с. 639]), які стали складовою частиною моральних канонів християнства й ісламу, загальнолюдською основою моральності, та дев'яти заповідей, вказаних Ісусом Христом у Нагірній проповіді (Новий Заповіт) [3, Мт., 5: 3–12]. Заповіді втілюють божественну правду, що діє у чітко визначеному статичному моральному просторі, вихід за межі якого є моральним злочином.

Старозавітна етика закону базується на концепті справедливості, а новозавітна – на концепті любові і милосердя. Останні є моральним джерелом для практичного виконання конкретних настанов. Заповіді Любові, зафіксовані в Новому Заповіті, є «ядром християнської моральної доктрини» (Ж.-М. Обер) і разом із золотим правилом («(Не) чини щодо іншого так, як ти (не) хотів би, щоб інші чинили щодо тебе») прямо чи опосередковано зустрічаються в текстах всіх культур, за винятком ранніх.

Релігійному дискурсу притаманна особлива система цінностей: визнання Бога, поняття гріха, чесноти, спасіння душі та ін., які кардинально змінюють ідею блага (добра).

Фома Аквінський стверджує, що все суще є благо, так як причиною всього є Бог. У субстанційному розумінні зла немає взагалі, злом може бути тільки не-суще: «...Немає єдиного первинного начала зла в тому розумінні, в якому є єдине первинне начало блага» [1, с. 841]. Пояснення проблеми блага і зла, пропонуване Фомаю Аквінським, є типовим для християнських мислителів і близьким до неоплатонівської традиції в розумінні зла як браку добра.

За визначенням філософського енциклопедичного словника, «зло – категорія, що охоплює усе ціннісно-негативне (у практичному відношенні), протилежне щодо блага і добра [20, с. 227], тобто концепт тлумачиться на основі антитези до ціннісно-позитивного в аксіологічному плані, не сумісного з благом і добром у плані логічному.

Опозиція «добро – зло» разом з іншими опозиціями: «життя – смерть», «істина (правда) – обман», «божественне – земне» складає ціннісну картину релігійного дискурсу [4].

У зв'язку із проблемою добра і зла постає ідея вибору (саме так представлено у Біблії подію первородного гріха), що передбачає дію внутрішніх вольових зусиль людини і визначає «протилежність моральних якостей людини, а також протилежність користі і шкоди, насолоди і відрази» [5, с. 128]. Тому «пізнання добра і зла», на думку М. Бубера, – це пізнання протилежності всього людського буття, яка в ранніх писемних текстах позначалися цими двома поняттями [Там само, с. 130].

Християнські етичні концепти складають основу християнської моралі, що є найдовершенішою і найуніверсальнішою щодо часу і місця [12, с. 196].

У кожен наступну епоху ідеали, вищі цінності та імперативи фіксуються, пояснюються та обґрунтовуються згідно з ідеологією, соціальними інтересами, віруваннями та потребами.

Світогляд людини епохи Ренесансу пройнятий вірою в гармонію Всесвіту, центром якого є людина, її права і свободи, рівність, обов'язок. Основними моральними концептами цієї епохи залишаються добро і зло, сутність яких визначається по тому, куди вони ведуть: до миру чи, навпаки, спричиняють чвари [6, с. 318]. Пошуки миру у «війні всіх проти всіх» призвели до появи теорії суспільного договору і відкриттю Т. Гоббсом «першого і основного закону природи» – люди повинні відмовитися від окремих своїх прав на користь держави, закони якої є всезагальним мірилом добра, а моральним суддею – його законодавець [Там само, с. 292]. Отже, Гоббс розглядав моральні настанови як найважливішу умову переходу від природного дикунства до цивілізації.

У Новий час у світовій культурі активно формується думка про самоцінність людської індивідуальності, яка втілюється у формі категоричної заборони на насилля. Ненасилля означає відмову від того, щоб ставити свою волю вище за волю іншої людини. Цим самим концепт «ненасилля» апелює до концепту «справедливості», який має надчасовий характер.

Думка про людину як головну цінність суспільства вперше була висловлена Бернаром де Мандевілем в 1714 р. у його роботі «Басня о пчелах, или Частные пороки – общественное благо». Мандевіль показував, що соціальний порядок можна забезпечити лише завдяки громадянському суспільству, в яке об'єднуються вільні громадяни на базі права, демократичних свобод, недоторканості приватної власності, політичного плюралізму [11, с. 38–44].

Вищою цінністю, на думку Б. Спінози, є людська досконалість, яка полягає в тому, щоб піднятися над своїми пристрастями і керуватися у вчинках розумом

[21, с. 276]. Тільки розум, вважає Б. Спіноза, зможе допомогти людині досягти свого щастя, яке полягає у самозбереженні та прагненні власної користі.

Уявлення про добро включає у себе ідею корисності, цінності матеріальних благ у працях І. Бентама та Дж. Ст. Мілля. На думку І. Бентама, основою людського щастя і джерелом моральності є користь, яка має стати метою і нормою поведінки людини. При цьому користю він вважає все, що приносить задоволення та успіх. Обов'язком морального життя людини є «найбільше щастя найбільшій кількості людей», яке може бути досягнуто шляхом «моральної арифметики», тобто шляхом розрахунку і накопичення користі за складеною нею «шкалою задоволення і страждання» [13, с. 23].

В етико-філософських концепціях І. Канта домінує концепт обов'язку. І. Кант вважає, що мораль і обов'язок є сферою «речей в собі». Вони регламентують поведінку людини незалежно від будь-якої мети. Чесноту він розглядає як силу у виконанні обов'язку [9, с. 379]. Трактатування І. Кантом чесноти як узагальненого вираження характеру співзвучне аристотелівському розумінню: чеснота – це внутрішній порядок або склад душі, якого свідомо набуває людина шляхом цілеспрямованих зусиль. Концепт «порядок», визначальний для античної філософії моралі, стає домінуючою ідеєю людської цивілізації.

У російській релігійній філософії кінця XIX – першої пол. XX ст., зокрема у роботах В. С. Соловйова, М. О. Бердяєва, М. О. Лосського, відбувається зміна пріоритетів: деонтологічна етика поступається етиці аксіологічній. Основним концептом філософії В. С. Соловйова є концепт добра, зміст якого розкривають три первинні чесноти – сором, жалість і благоговіння. Всі інші чесноти набувають значення чеснот, лише співвідносячись з ними [16, с. 183–204]. У М. О. Лосського основою всіх цінностей є Бог і Царство Боже. «Бог як саме Добро» є абсолютною цінністю, від якої походять всі інші [10, с. 266].

Зміст світоглядних позицій суспільства протягом XX ст. зумовила стрімка динаміка життя й підвищенням рівня його техногенності, що призвело до перегляду деяких етичних заборон, трансформації усталених уявлень та переконань. Етичні концепти цієї доби характеризуються тим, що базуються на прагматично орієнтованій свідомості сучасної людини. Як зазначає Річард Рорті, для нормальної людської поведінки не потрібні ніякі «універсальні принципи». Критерієм моральності є практична користь. «Боротьба за добро є боротьбою за існування», тому немає чіткої межі між злим і некорисним, несправедливим і нерозважливим (цит. за: [8, с. 178]). Проте в етико-філософських концепціях Клайва Льюїса («класична християнська етика»), Е. Фромма (гуманістична етика), А. Швейцера («етика благоговіння перед життям») продовжує домінувати ідея любові і милосердя, ідея життя.

Проведене дослідження показало, що в основі етико-філософських та релігійних концепцій лежить бінарна опозиція – Добро – Зло, на полюсах якої розміщені аксіологічні категорії культури – «чесноти» і «пороки», змістовне наповнення яких змінюється разом зі зміною епохи і мисленням людини. Однак незмінними залишаються універсальні ідеї і норми, що регулюють вихідні ситуації людських взаємин і життєустрою; релігійні заповіді; моральні здобутки, пов'язані зі свободою людини. Вони є своєрідним чинником концептуалізації світу і створення єдиного простору моралі і культури.

Пропонована стаття репрезентує фрагмент дисертаційного дослідження «Вербалізація морально-етичних концептів в українській мовній картині світу». Тому у наступних публікаціях ми маємо намір дослідити етнокультурний чинник вербалізації морально-етичних концептів.

Бібліографічні посилання

1. **Антология мировой философии** : в 4 т. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1 : Философия древности и средневековья. Ч. 2 [ред.-сост. и авт. вступ. статьи В. В. Соколов]. – 1969. – 576 с.
2. **Аристотель**. Большая этика. Сочинения : в 4 т. / Аристотель; [перевод]. – М. : Мысль. – Т. 4 / [ред. и автор. вступ. ст. А. И. Доватур, Ф. Х. Кессиди; примеч. В. В. Библихина и др.]. – 1983. – 830 с.
3. **Библия, или Книги Святого писма Старого и Нового Завета**. – М. : Изд. Москов. Патриархата, 1988. – 296 с.
4. **Бобырева Е. В.** Религиозный дискурс: ценности, жанры, стратегии (на материале православного вероучения) : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 «Теория языка» / Е. В. Бобырева. – Волгоград, 2007. – Режим доступа : <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcements/filolog/BobyirevaEV.doc>
5. **Бубер М.** Два образа веры / М. Бубер: пер. с нем./ под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лёзова. – М. : Республика, 1995. – 464 с.
6. **Гоббс Т.** О гражданине. Соч. : в 2 т. / Т. Гоббс; [пер. с лат. и англ.] / [сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов]; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 1989. – 621 с.
7. **Гусейнов А. А.** Краткая история этики / А. А. Гусейнов, Г. Ирритц. – М. : Мысль, 1987. – 589 с.
8. **Золотухина-Аболина Е. В.** Современная этика : учеб. пособие для студ. вузов – 2-е изд., перераб. и доп. / Е. В. Золотухина-Аболина – М. : ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д : Изд. центр «МарТ», 2003. – 416 с.
9. **Кант И.** Антропология с прагматической точки зрения. Соч. : в 6-ти тт. / И. Кант; под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.; вступ. ст. Т. И. Ойзермана; АН СССР. Ин-т философии. – М. : Мысль, 1963 – Т. 6 / ред. Т. И. Ойзерман. – 1966. – 743 с.
10. **Лосский Н. О.** Бог и мировое зло / Н. О. Лосский. – М. : Республика, 1994. – 432 с.
11. **Мандевилль Б.** Басня о пчелах, или Пороки частных лиц – блага для общества / Б. Мандевилль; отв. ред., сост. авт. предисл. и примеч. Мееровский В., Субботин А.; пер. с англ. Лагутин Е., Субботин А.; РАН. Ин-т философии. – М. : Наука, 2000. – 291 с.
12. **Перший Український Педагогічний Конгрес**, 1935. – Львів : Т-во «Рідна школа», 1938. – 252 с.
13. **Словарь по этике** / под ред. И. С. Кона. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1981.
14. **Словник української мови**: в 11-ти т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970 – Т. 2. – 1971. – 490 с.
15. **Словник української мови** : в 11-ти т. / ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1970 – Т. 4. – 1973. – 799 с.
16. **Соловьев В. С.** Оправдание добра / В. С. Соловьев / вступ. ст. А. Н. Голубева и Л. В. Коноваловой, дополн. А. Ф. Лосева. – М. : Республика, 1996. – 479 с.
17. **Степанов Ю. С.** Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования / Степанов Ю. С. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
18. **Стёпин В. С.** Культура / В. С. Стёпин // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль, 2000 – Т. 2. – 2001. – 634 с.
19. **Ульманн С.** Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1970. – Вып 5. – С. 250–299.
20. **Філософський енциклопедичний словник** / наук. ред. : Озадовська Л. В., Поліщук Н. П.; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
21. **Этика** : Энциклопедический словарь / под ред. Р. Г. Апресяна и А. А. Гусейнова. – М. : Гардарики, 2001. – 671 с.

Надійшла до редколегії 19.02.13

УДК 811.161.2'373.23

І. В. Волкова, Д. С. Калмикова

*Комуніальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради***УЖИВАННЯ АНТРОПОНІМІВ У РОМАНАХ ЛІНИ КОСТЕНКО
«МАРУСЯ ЧУРАЙ» ТА УЛАСА САМЧУКА «МАРІЯ»**

Досліджено офіційну форму іменування людини, що має давню історію й відображає різні сторони суспільної, господарської, культурної та мовної діяльності народу на певних історичних етапах. Проаналізовано антропоніми романів Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія», що виконують певну стилістичну функцію, створюють інформаційне поле, характеризують мову і стиль авторів, а також стають засобом вираження авторської модальності.

Ключові слова: антропонімія, антропоніми, інтертекстуальні елементи, ономастичний простір, онімичний хронотон, авторські неологізми.

Исследована официальная форма именования человека, имеющая давнюю историю и отображающая различные стороны общественной, хозяйственной, культурной и языковой деятельности народа на определенных исторических этапах. Проанализированы антропонимы романов Лины Костенко «Маруся Чурай» и Уласа Самчука «Мария», которые выполняют некоторую стилистическую функцию, образуют информационное поле, характеризуют язык и стиль авторов, а также становятся средством выражения авторской модальности.

Ключевые слова: антропонимия, антропонимы, интертекстуальные элементы, ономастический простор, онимический хронотон, авторские неологизмы.

This article researched the official form of naming a person, that has a long history and represents various sides of society, economic, cultural and linguistic activity of the nation at particular historical stages. The anthroponymies in the novels of Lina Kostenko «Marusia Churay» and Ulas Samchuk «Maria» were analysed. They perform a definite stylistical function, form informational field, characterise authors' language and style, and also become the means for expressing authors' modality.

Keywords: anthroponomy, anthroponymies, intertextual elements, onomastic environment, onomistic chronicle, authors' neologisms.

Сучасна офіційна форма іменування людини – явище порівняно пізнього часу. Кожен компонент, із яких ця форма складається, – ім'я, ім'я по батькові та прізвище – має свою історію й специфіку побутування як в офіційному вжитку, так і в народорозмовній традиції.

Процеси становлення й еволюції формули іменування особи тісно пов'язані зі звичаями й особливостями духовної культури народу, його історією. У системі наших власних найменувань, що склалася протягом минулих віків, знайшли відображення різні сторони суспільної, господарської, культурної та мовної діяльності народу на різних історичних етапах. Тому імена й прізвища українців є одним із важливих джерел для дослідження мови, історії, матеріальної й духовної культури нашого народу.

Уся сукупність особових імен (індивідуальні імена, імена по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми тощо) називається антропонімією, а відповідна галузь знання, яка вивчає систему особливих імен, – антропонімікою.

Систематичне наукове вивчення східнослов'янської антропонімії розпочалося порівняно недавно – в останні три десятиліття, але за цей час українська антропоніміка вже досягла значних успіхів. Видано кілька фундаментальних моно-

графічних досліджень української антропонімії: «Довідник українських прізвищ» Ю. К. Редька [7], «Слов'янські особові імена українців» П. П. Чучки [9], «Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів» М. Л. Худаша [12], побачила світ докторська дисертація В. М. Калінкіна з літературної ономастики. У мовознавчих виданнях опубліковано низку досліджень з антропоніміки таких авторів, як Л. Л. Гумецька [2], В. В. Німченко [6], О. Б. Ткаченко [11], А. В. Соколова [10].

Актуальність даної роботи полягає в тому, що антропоніми романів «Маруся Чурай» і «Марія» дають цінний матеріал про культуру українського народу, вплітають її у всесвітню, об'єднують різні етносоціальні спільноти, однак допоки не були об'єктом вивчення мовознавців.

Метою даної роботи є порівняльний аналіз антропонімів як інтертекстуальних елементів на матеріалі історичного роману у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» та роману Уласа Самчука «Марія». **Завданням** – на основі аналізу літературних джерел дослідити особливості вживання антропонімів у романах Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія», визначити перспективи подальшого використання антропонімів.

Висока частотність використання власних назв обома авторами зумовлена художньо-естетичними настановами, образно-стилістичним потенціалом антропонімів.

Ономастичний простір роману «Маруся Чурай» має свої особливості, які коригуються тим, що йдеться про «історичний роман у віршах». Велика кількість персонажів, що перебувають у взаємодії, зростання вагомості сюжету в жанрі роману помітно підвищують відсоток прямого номінативного вжитку власних назв. Ознака твору «історичний» вимагає побудови автентичного онімічного хронотопу, а ознака «у віршах» вимагає поезії. І це виявляє себе щоразу у вжитку кожного оніма роману.

Проте часом важко визначити, яка функція – інформативно-довідкова чи художньо-зображальна – буде домінуючою, наприклад, коли текст роману фіксує антропонім *Богдан Хмельницький*, не викликає сумніву, що це ім'я сприймалося українцям із вираженими позитивними емоціями, які зумовлені життєвою позицією цього ватажка повстанців, його діями, вчинками і прагненнями, скерованими позитивними емоціями, високими патріотичними почуттями. Можна стверджувати, що вони були домінуючими: досить назвати це ім'я і не подавати детальних описів його дій, вчинків, – і текст одразу набере певної емоційної тональності, адже ім'я цього героя ще за часів його життя є символом мужності, патріотизму, любові до народу України. Те, що Богдан Хмельницький – гетьман-ватажок, перебуває на другому плані, хоча цей, так званий, другий план і породив первинний емоційний фон, який домінує у сприйнятті цієї лексеми – власної назви.

Антропонімія роману ніби творить три кола, що взаємно перетинаються: полтавське, загальноукраїнське та вороже. Причому останнє мотивується ситуацією XVII ст. Перше з них об'єднує майже всіх персонажів роману.

Для головного образу поетеса мала вже усталену традицією форму *Маруся*, яка стала незмінюваною і використовується в усіх ситуаціях (30 ужитків). Додаткове наймення Чурай (що сприймається нині як прізвище, але в XVII ст. ним не було) є усталеною народною переробкою форми Шкурай, як вона відбита, стосовно батька Марусі Гордія, в «Історії русів». Для персонажа-антипода Марусі поетеса з двох пропонованих легендою імен Галя і Ганна обрала перше, тим самим ще раз втілюючи, вже із зовсім іншим (але в обох випадках опертим на культурну семантику) навантаженням, виразисту онімічну опозицію, використану в «Казці про Мару».

Ім'я *Галя* вживається найчастіше нейтрально забарвленим, зрідка *Галька*, *Гальці*, а також у поєднанні з прізвищем: (*«Тож Галя Вишняківна підійшла...»*) [4, с. 8].

У романі активно використовуються типові для української народної антропосистеми іменування жінок за чоловіком (*Чурайха*, *Бобренчиха*, *Яциха*, *Вишнячка*) та доньок за батьком (*Чурайвна*, *Вишняківна*). Взагалі полтавська антропонімія роману – жива народна стихія – майстерно й точно відбита поетесою, й використана нею як потужний засіб художнього мовлення. Порівняймо в афористичних опозиціях: *«І чурайвські голови на палях, | і вишняківські голови на плечах»* [4, с. 41]; *«А він Бобренко. Він же не Чурай»* [4, с. 37].

Невеликий пласт становлять імена та прізвища відомих історичних діячів, що дуже часто трапляються протягом твору і мають найрізноманітніші виразові функції та є важливим сатиричним й іронічним засобом. Наприклад, автор часто згадує про *Байду*, *Богдана Хмельницького*, *Вишневецького*, *Остряницю*, рідше *Павлюка*, *Виговського*. Імена історичних осіб відтворюють колорит зображуваної епохи, за їх допомогою поетеса характеризує інших діючих осіб. Говорячи про стилістичні функції найменш історичних осіб, слід урахувати їх експресію, осмислення у межах ідіостилу роману.

Іншомовні антропоніми не тільки підкреслюють національність персони, але й виконують певну стилістичну роль. У романі *«Маруся Чурай»* Ліна Костенко відверто глузує над польським панством, створюючи авторські неологізми – прізвища представників шляхти від слів *бидло*, *коза*, поєднуючи польське ім'я *Тадеуш* із прізвищем *Пика*, польське прізвище *Яблоновський* з іменем *Рох*:

*Які шляхетні прізвища тут панські! –
Бидловські, Козобродські, Себастьянські.
Яка в них гідність чується велика! –
Рох Яблоновський і Тадеуш Пика* [4, с. 97].

Штучно створюючи прізвище *Птимченко-Заглобська*, письменниця висміює українців, що добровільно ополячувались, зрікалися свого народу, своєї мови:

*Любив я панну, Птимченко-Заглобську.
Уже й надхмарні замки будував.
«О рани Єзу, пан муві по-хлопську!» –
Сказала панна. Я зрезигнував* [4, с. 109].

Антропомодель «ім'я + по батькові» виявила себе неперспективною категорією на сторінках роману, оскільки використовується переважно в офіційному стилі, у середовищі ж сільському та козацькому відсутня.

Стилістична забарвленість антропоформулу твору, неофіційність використання у ситуаціях спілкування є характерною особливістю тексту *«Марусі Чурай»*.

Таким чином, імена історичних осіб, використані у романі Л. Костенко, виступають досить вагомим фактором досягнення достовірності описуваного, створюючи ефект реальності і відповідний культурний та історичний фон.

Улас Самчук – відомий український письменник-емігрант, палкий патріот України. Тематика його творів охоплює майже весь український простір, є відображенням трагічних подій, що пережила Україна у ХХ сторіччі. Особисте життя, життя його односельців, рідних, друзів як невеликі, проте невід'ємні частини долі всієї української нації, стають найправдивішим джерелом його творів. Довгий час творчість Уласа Самчука була поза увагою українських науковців, але сьогодні багатогранна діяльність митця привертає увагу багатьох дослідників, зокрема таких, як Р. Гром'як [5], М. Жулинський [3] та ін.

Роман *«Марія»* – це унікальний твір української літератури. Суворий реалізм оповіді, повага до факту сільського життя, прагнення передати атмосферу сільського побуту, важкої праці хлібороба поєднані в романі з одночасним роз-

криттям духовних горизонтів людини з її природною енергією, могутнім прагненням до життя.

У романі автор органічно вводить антропоніми у текст, використовуючи їх для виразного окреслення характерів та поведінки героїв. А власні імена історичних осіб, пов'язаних з певними історичними подіями, автор використовує для того, щоб охарактеризувати історичний поступ України на довгому шляху розвитку, а в плані стилю – стислості й лаконічності.

Антропоніми твору вибудовані за такими моделями:

а) особисте ім'я людини (*Оксана, Марія, Андрій, Ганна*);

б) ім'я + прізвище (*Гнат Кухарчук, Мартин Заруба*);

в) ім'я + по батькові + прізвище (вжито лише один раз): *Максим Корнійович Перепутька*;

г) ім'я + прізвище (*Гнат Господи Помилуй*).

Улас Самчук використав у романі близько 45 власних імен (*Мартин, Демко, Корній, Грицько, Пріська, Надія* тощо).

Антропонімікон «Марії» є мініатюрним відображенням загальнонародного українського антропонімікону кінця XIX – початку XX ст. Назвами персонажів часто є лише власні українські імена, грецькі чи латинські за походженням, чоловічі: *Микола, Петро, Тить, Максим, Конон, Грицько, Сидір, Андрій, Трихон, Семен, Лаврін* та ін.; жіночі: *Катерина, Марія, Улита, Христина, Химка, Феодосія, Палажка, Домаха* тощо. Такі імена у романі мають селяни-бідняки та селяни-середняки. Їхніх прізвищ здебільшого не названо.

Як бачимо, серед імен, які подає автор, зазвичай переважають ті, які були властиві українцям. Проте серед них трапляються й антропоніми на позначення єврейського носія імені – *Хайм, Гершко, Янкель*. Неукраїнські імена носять крамарі та представники більшовицької влади на селі, які «роблять комунію» [8, с. 133], «...а воно часу нема... Взяла, чуєте, пляшку і до Гершка аж на Шинківці» [8, с. 97].

Персонажів-жінок письменник нерідко називає по імені чоловіка за допомогою суфіксів -их(а), -ов(а): *Гапка Хомиха, Юхимова Ганна*. З часом такі оніми стають прізвищами.

Частина антропонімікону роману подана через імена та прізвища: *Корній Перепутька, Михайло Кухарчук, Гнат Кухарчук, Мартин Заруба, Роман Заруба, Марко Закаблук, Андрій Балаба*. В основному це селяни-хазяї, що мали свої господи. Поряд автор подає й прізвища селян-колгоспників (*Сергій Гнида, Карпо Фіян, Іван Казмирець, Середа Хоть, Архип Паньків*), які з господарів у роки колективізації та голодомору стали повстанцями, грабіжниками, а один з них – убивцею.

Антропонім документального типу (ім'я + по батькові + прізвище) поданий автором лише один раз, щоб підкреслити офіційну посаду представника влади і офіційність документа. Це лист-самозречення *Максима Корнійовича Перепутька* своєї родини, поданий у газеті «Пролетарська правда». Тут повне ім'я виступає засобом створення офіціозу й негативу водночас.

Антропонімічна система роману відтворює всі способи творення українських прізвищ, а саме: морфологічний за допомогою суфіксів (*Грушевський, Кухарчук, Паньків, Перепутька*), без застосування твірних афіксів, тобто шляхом усичення кінцевих морфем твірного слова (*Хоть, Заруба, Балаба*), основоскладання (*Чорноокий*); лексико-семантичний спосіб (*Гнида, Закаблук*).

Нечисленні власні назви запозичені з книжних джерел – із Біблії, Євангелії, творів художньої літератури, використані автором для подачі необхідної інформації та створення відповідного асоціативного поля: *Ірод, Матір Божя, Ісус Христос, Ной, Фавет, Мефістофель*. У романі також простежено низку антропонімів

– назв історичних, реально існуючих осіб: *Грушевський, Микола II, Петлюра, Ленін, Сталін, Кащенко, Маркс*.

Імена дітей автор часто подає у зменшувально-пестливій формі (демінітиви з суфіксами -ус-, -к-, -ц-: *Романця, Христуся, Семенко, Надійцю, Гафійка, Максимцьо* і под.), що підкреслює любовне ставлення батьків до своїх чад, селян до дітей.

Наступна група імен – *Палажка, Ганка, Одарка, Демко, Грицько* тощо – має багатозначний суфікс -к-. Значення й експресивна характеристика антропонімів такого типу варіюється залежно від контексту. У ситуації інтимних та сімейних стосунків вони можуть мати ласкаве значення. Ці ж форми набувають і фамільярно-дружнього звучання, а в окремих випадках і зневажливого. Крім того, антропоніми цього типу, порівняно з іншими, виявляють тенденцію до нейтралізації.

Вибір імені для літературного персонажа, як правило, не буває випадковим. Даючи ім'я персонажу, письменник звичайно вкладає в нього певну оцінку, характеристику. Тим самим він має змогу використати власні імена як додатковий художній засіб для вираження ідейно-естетичного задуму. Це яскраво ілюструє ім'я головної героїні *Марії*. Її ім'я має кілька значень: 1) «чинити опір»; 2) «гірка» і 3) «кохана, бажана». Життя *Марії* було дійсно багате на кохання і в той же час сповнене гіркоти. Перед нами постає жінка, сповнена любові до життя. Про дух любові до всіх свідчить життя *Марії* – її любов до батьків, до людей, до праці, до співи, до чоловіка, до дітей, до природи. Образ *Марії* – образ сильної жінки, яка бореться за своє щастя, їй чужі сльозоточивість і жалісливість, по життю вона – борець. Її постать асоціюється з матір'ю-Україною, яка, як і *Марія*, втратила своїх дітей (тисячі тисяч) у роки голодомору.

Прізвище наймита (а згодом матроса) *Корнія Перепутька* підкреслює те, що один із головних героїв роману довгий час був на перепутті – між роботою і ледарством, нахабством і достойною поведінкою батька і господаря тощо. Згодом перед нами постає люблячий батько і гарний господар на власній землі, який зростає духовно і по-своєму протистоїть антигуманній владі на селі, представником якої є його син Максим.

Отже, у ході даної роботи на основі аналізу літературних джерел ми дослідили особливості ономастичного простору романів Ліни Костенко «*Маруся Чурай*» та Уласа Самчука «*Марія*». Результати дослідження дають підстави стверджувати, що антропоніми романів є результатом ретельного авторського добору й мають багато спільного. Антропоніми, як інтертекстуальні елементи, виконують певну стилістичну та художню функції, характеризують мову та стиль авторів, стають засобом вираження авторської модальності. Для аналізованих творів притаманний онімічний хронотоп, що підкреслює різновимірну глибину творів. Створюючи своєрідні мікротексти, вони допомагають локалізувати зображуване у просторі та часі, надати йому національного забарвлення, що свідчить про доцільність і перспективність подальшого використання антропонімів. Добір антропонімів у досліджених творах має широку інформаційну та емоційну амплітуду за різними параметрами.

Першорядну роль у розмаїтості змальованих колоритних образів відіграли життєвий досвід письменників, і, зокрема, знання специфіки антропонімної системи, інтерес до виражальних можливостей антропонімів. Це, у свою чергу, має активний вплив на узгодженість імені й образу. Уважно підібрані авторами відповідно до змісту антропоніми сприяють мистецькій реалізації творчого задуму митців.

Бібліографічні посилання

1. **Антоненко-Давидович Б.** Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович; [авт. передм.: Б. Пилипенко]. – К. : Книга, 2010. – 251 с.
2. **Гумецька Л. Л.** Нарис словотворчої системи української актової системи XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1958. – 298 с.
3. **Жулинський М.** Він знав, «як много важить слово...» [Іван Франко] / Микола Жулинський. – К. : Просвіта, 2008. – 134 с.
4. **Костенко Л. В.** Маруся Чурай: Іст. роман у віршах / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1982. – 136 с.
5. **Літературознавчий словник-довідник** / Р. Гром'як, Ю. Ковалів, Ф. Погребенник та ін. – К. : Академія, 1997. – 750 с.
6. **Німченко В. В.** Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т укр. мови. / В. В. Німченко. – К. : Наук. думка, 1992. – 412 с.
7. **Редько Ю. К.** Довідник укр. прізвищ / Ю. К. Редько; за ред. [із вступ. статтею «До основ наук. вивчення сучас. укр. прізвищ»] канд. філол. наук І. Варченка. – К. : Рад. школа, 1968. – С. 3–29.
8. **Самчук Улас.** Марія : Хроніка одного життя / У. Самчук. – Львів : Оріяна-Нова, 2004. – 175 с.
9. **Слов'янські особові імена українців : іст.-етимол. слов.** : [понад 2000 імен] / П. Чучка; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». – Ужгород : Ліра, 2011. – 429 с.
10. **Соколова А. В.** Онімичний аспект проблеми ідіостилі письменника (на матеріалі зіставлення антропонімії у романах Григорія Тютюнника «Вир» та Василя Земляка «Лебедина зграя») : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / А. В. Соколова. – Одеса, 2003. – 20 с.
11. **Ткаченко О.** Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу) / О. Ткаченко. – К. : Грамота, 2008. – 239 с.
12. **Худаш М. Л.** Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: утворення від слов'янських автохтон. відкомполит. скороч. особових власних імен / М. Л. Худаш; Нац. акад. наук. України, Ін-т народознавства. – К. : Наук. думка, 1995. – 362 с.

Надійшла до редколегії 19.02.13

УДК 811.161.2'367.622:81'373.611

С. В. Воропай

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

КОНФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ У СКЛАДІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Досліджено конфіксальні професійно-технічні терміни, що функціонують у сучасній українській мові. Іменники розглянуто з точки зору їх словотвірних значень, функціональних і структурних особливостей. На широкому фактичному матеріалі показано специфіку використання кожного форманта у складі розглядуваних термінологічних утворень. Також увагу акцентовано на структурно-семантичних взаємовідносинах між конфіксальними морфемами, за участю яких утворились аналізовані деривати.

Ключові слова: конфіксальні терміни, конфікс, словотвірне значення, лексико-словотвірні групи, форманти.

Исследованы конфиксальные профессионально-технические термины, функционирующие в современном украинском литературном языке. Существительные рассмотрены с точки зрения их словообразовательных значений, функциональных и структурных особенностей. На широком фактическом материале показана специфика использования каждого фор-

манта в составе исследуемых терминологических образований. Также акцентировано внимание на структурно-семантических взаимоотношениях между конфиксальными морфемами, с помощью которых образованы анализируемые дериваты.

Ключевые слова: конфиксальные термины, конфикс, словообразовательное значение, лексико-словообразовательные группы, формант.

The confixal professional and technical terms are studied in this article. The derivative semantics of these words, their functional and structural peculiarities are considered in this work. Analysing a great number of confixal nouns the author shows the specific character of every confix usage as a part of analysed terminological structures. Also attention is accented on the structural-semantic mutual relation of the confixal morphemes with the help of which the analyzed words were derivated.

Keywords: confixal terms, confix, derivative meaning, lexico-derivative groups, formant.

Українська термінологічна лексика останнім часом не раз привертала увагу науковців. Вона досліджувалася в різних аспектах, зокрема, у площині лексико-графічного опису (А. Бурячок, О. Лісна), походження, функціонування (Т. Михайленко, Л. Мурашко, Л. Яремко та ін.), теоретико-практичних засад перекладу (Г. Онуфрієнко). Особливої актуальності також набуло вивчення дериваційних процесів у системі українського термінотворення (П. Білоусенко, І. Іншакова, К. Качайло).

У мовознавчій літературі знаходимо два погляди на місце термінології у структурі сучасної української мови: більшість учених розглядає термінологію як підсистему загальнолітературної мови, інші науковці вважають термінологію, як і діалектну лексику, жаргони, різновидом української мови, що належить до пасивної лексики, оскільки значна частина термінів не є загальним надбанням, а функціонує у вузьких спеціальних сферах [3, с. 62].

Одним із найпомітніших процесів, що відбуваються сьогодні в термінологічній системі української мови, є процес активного поповнення її лексики, зокрема завдяки появі нових слів, що утворюються кофіксальним способом творення. В сучасній українській мові відбувається значне розширення термінологічної лексики за рахунок конфіксальних структур. Цей процес найбільше спостерігаємо в сучасних професійно-технічній, зоологічній, ботанічній та медико-анатомічній терміносистемах. Стаття присвячена конфіксальним дериватам, що позначають професійно-технічні терміни.

До цієї категорії належать назви інструментів та їхніх деталей, назви машин та інших приладів, що використовуються в різних господарчих чи технічних галузях. Сюди ж відносимо найменування предметів, що стосуються різного роду професійної діяльності, наприклад: музичних інструментів, будівельних матеріалів, рибальського спорядження, механічних частин.

Деривати на позначення цієї галузі термінів охоплюють такі загальні словотвірні значення:

- 1) те, що знаходиться нижче, під чимось, позначеним мотивуючим словом;
- 2) те, що розташоване вище або спереду того, що позначає мотивуюче слово;
- 3) те, що стосовно до предмета, названого мотивуючим словом, займає у просторі положення зверху (над ним);
- 4) те, що прилягає до позначеного мотивуючою основою;
- 5) те, що знаходиться позаду чогось, названого мотивуючим словом;
- 6) те, що має ознаки того, що позначає мотивуюче слово;
- 7) те, що не має того, що називає мотивуюча основа;
- 8) те, що не повністю виражає ознаки того, що позначає мотивуюче слово;
- 9) те, що має половину ознак чогось, позначеного мотивуючим словом;

10) те, що є частиною від позначеного мотивуючим словом;

11) те, що має певне відношення до того, що виражає мотивуюча основа.

1. Значення «те, що розташоване нижче, під чимось, названим мотивуючим словом» притаманне конфіксальним іменникам з формантами **під-...-ник**, **під-...-ок**, **під-...-j(а)**, **під-...-ень**, **під-...-аниц'(а)**, **під-...-ин(а)**, **під-...-ниц'(а)**.

Деривати з конфіксом **під-...-ник** реалізують такі лексико-словотвірні значення: а) подібність до названого мотивуючим словом за певними ознаками: *підрамник* (СУМ VI 489) «рамка, на яку натягується полотно для малювання картини»; *підшипник* (526) «опорна деталь для обертових або хитних частин механізму» (<*шип* «кінцева частина вала, якою він опирається на підшипник»); *підреберник* (ВТ 69) «термін, який використовують у типографії»; б) призначення для того, що називає мотивуюче слово: *підголівник* (СУМ VI 415) «пристрій для голови (звичайно на зуболікувальному, перукарському і т. ін. кріслах)»; *підп'ятник* (488) «пристрій для опори осі вертикального вала; пристрій для опори ніг веслувальника в човні»; *підресорник* (489) «планка, на яку кріпляться ресори»; *підлокітний термін*, який використовують у телеграфії; *підпрасник* (70) «підставка під праску»; *піднитник* (69) «прут каретки мюль-машини»; в) частина від того, що позначає мотивуюча основа: *підверстатник* (СУМ VI 401) «нижня частина верстака»; *підпоясник* (ВТ 68) «підбрюшник у котла»; г) предмет менший у порівнянні з тим, що називає мотивуюче слово: *підфарник* (521) «невеликий допоміжний ліхтар на автомашині під фарами або поряд з ними».

У межах загальної дериваційної семантики деривати з формантом **під-...-ок** реалізують часткове словотвірне значення «предмет, який лише за деякими ознаками подібний до того, що позначає мотивуюча основа», наприклад: *підкрилок* (СУМ VI 444) «поверхня покриття для захисту частини машини, агрегату і т. ін.; «приспособлення на крилі літака для збільшення його підйімальної сили» (Трансп 112); «відвід на пароплаві»; *підрамок* (СУМ VI 489) «те саме, що підрамник»; *підпилок* «стальний різальний інструмент у формі бруска з насічкою, що використовується для обточування металевих та деяких інших виробів»; *підмашинок* (СУМ VI 543) «вітряний млин кращої конструкції»; «вітряний млин з елементами механізації»; *підбурок* (Моск 57) «залізний гак, багор з дерев'яною ручкою, підбурком розправляють у час рибальства сіті, коли вони заплутуються»; *підбурок* (УРС 1926 557) «багор довжиною 1½ – 2 аршини для підтягування крупної риби з неводу»; «великий гачок на дерев'яній ручці»; *підсуччя* (ВТ 68) «буйок, який прив'язується одним кінцем за 1/3 якоря» (<*сучка* «буйок»); *підгрифок* (СМТ 76) «деталь струнних інструментів, до якої прикріпляються нижні кінці струн».

Ідентичну до попередньої лексико-словотвірну семантику реалізують декілька дериватів з афіксами **під-...j(а)**, **під-...-ень**: *піддення* «піддон акумулятора, патрона»; *піддужжя* (Трансп 132) «піддуга у зводі»; *підлатень* (ВТ 69) «підрешетина» (<*лата* «довга жердина, яку кладуть горизонтально поперек крокви»); *підщоглень* (Трансп 156).

2. Значення «те, що знаходиться зверху на чомусь, позначеному мотивуючим словом» притаманне дериватам з конфіксами **на-...-ник**, **на-...-ок**: *навушник* (43) «пристрій для слухання звукопередач, що прикладається до вух або надівається на них»; для підтримання і стягнення уражених грижею місць»; *наколінник* (52) «пов'язка, накладка, що носить на коліні»; *напульсник* (165) «пов'язка на руці, яку накладають у тому місці, де прощупується пульс»; *наручник* (179) (частіше вживається множинна форма – *наручники*) «з'єднані ланцюжком металеві кільця, що їх надівають на руки заарештованим»; *наякірник* (243) «поперечний де-

рев'яний або металевий стержень у верхній частині якоря»; *назубок* (93) «напилок, яким випилюють зубці, роблять насічку, зазублини і т. ін.»; *напилок* (142) «стальний різальний інструмент у формі бруска з насічкою, що вживається для обточування металевих та деяких інших виробів»; *накрижник* (УРС 1926 453) «льодоріз (біля моста)»; *накісток* (451) «пір'їна у поплавку»; *напотиличник* (51) «предмет, що використовується для захисту від вогню»; *назлежник* (Трансп 304) «нашпальник» (<*злежень* «шпала»); *наріжок* (107) «оковка кутові»; *наклюзник* (66) «клюдзак»; *натрубок* (ГТ 1122) «кільце». Більшість розглянутих іменників називають предмети, які призначені для того, що позначає мотивуюча основа.

Поодиноким прикладом у цій групі слів представлений афікс **на-...-ень**: *наголовень* (ВТ 51) «предмет, який використовують для скріплення частин крокви».

Формант **на-...-ї(а)** виокремлюється в дериватах середнього роду: *наголов'я*, *наголів'я* (ВТ 56) «частина телефону».

За участю конфікса **на-...-івниц'(а)**, **на-...-ниц'(а)** утворились іменники жіночого роду: *накорчівниця* (Трансп 63) «пристрій, яким відводять корчі біля мостів»; *наріжниця* (10) «бракет у залізному судні»; *налюзниця* (47) «заглушина у судні» (можливо, від *шлюз*, спрощення *шл-л*); *наушниця* (Трансп 308) «телефонна раковина».

3. Значення «те, що стосовно до предмета, названого мотивуючим словом, займає в просторі положення зверху (над ним)» реалізують деривати з синонімічними формантами **над-...-ок**, **над-...-ник**: *надкрилок* (ВТ 51); *надвишок* (51) «предмет для збільшення висоти чого-небудь»; *наднитник* (51) термін, що використовується в текстильній промисловості; *надзлежник* (Трансп 93) «надшпальник» (<*злежень* «шпала»).

4. Значення «те, що прилягає до названого мотивуючим словом» притаманне дериватам з формантами **при-...-ок**, **об-...-ок**, **уз-...-ник**, **ви-...-ник**, **по-...-ниц'(а)**, **при-...-ник**, **при-...-ї(а)**, **при-...-иц'(а)**, **по-...-ин(а)**, **о-...-к(а)**.

За участю формантів **при-...-ок**, **об-...-ок**, **уз-...-ник**, **ви-...-ник**, **по-...-ниц'(а)** утворилися різні термінологічні назви: *прилавок* (СУМ VII 653) «спеціальний стіл для торгівлі у крамниці, буфеті, на базарі і т. ін.»; *облавок* (V 517) «борт корабля» (<*лава* «вузький місток, колода, перекинута через воду для переходу»), застаріле слово; *обрамок* (562) «те, чим обрамляється що-небудь, рамка» (можлива мотивація дієсловом *обрамляти*, у такому разі це суфіксальний іменник). До цієї групи належить іменник жіночого роду, утворений формантом **по-...-ниц'(а)**, *поземниця* (ТТ 135) «рівень (прилад)». Уживання різних формантів для творення похідних з ідентичною словотвірною семантикою частково зумовлене термінологічними потребами в різних виробничих сферах.

Назви частин народних музичних інструментів творяться за допомогою афіксів **при-...-ок**, **при-...-ник**: *приструнок* (СУМ VII 47) «коротка струна в бандурі, кобзі і т. ін.»; *притрубок* (Ум-С 1030) «бокова частина труби (музичного інструмента)»; *приструнник* (Гр III 443) «дерев'яна дощечка на музичних інструментах, якою закріплюються нижні кінці струн, струнотримач».

Деривати з формантами **при-...-ї(а)**, **при-...-иц'(а)**, **по-...-ин(а)**, **о-...-к(а)** мотивуються іменниками, що називають частини тіла людини або тварини. Конфікси **при-...-ї(а)**, **при-...-иц'(а)** входять у структуру застарілих дериватів, що позначають назви частин рицарських обладунків, наприклад: *причілля* (Д 249) «забрало»; *прилбиця* (Осн III 6) «частина шолому, що захищає лоб». Афікси **по-...-ин(а)**, **о-...-к(а)** виокремлюються в іменниках жіночого роду, що позначають предмети подібні до названого мотивуючим словом: *победрина* (Трансп 123) «пе-

рекладина, що горизонтально з'єднує ноги крана»; *огузка* (ТехЕл 208) «цоколь у лампі», метафоризоване значення.

5. Значення «те, що розташоване позаду того, що називає мотивуюче слово» реалізують деривати з конфіксами **за-...-ник, за-...-ок, за-...-ець**.

У межах згаданої словотвірної семантики іменники з формантами **за-...-ник, за-...-ок** мають лексико-словотвірне значення «частина від названого мотивуючим словом», наприклад: *затильник* (СУМ III 347) «задня частина ствольної коробки ручного кулемета»; *законешник* (БукГов III 22) «частина батога, наконечник»; *зачолок* (СУМ VI 552) риб. «товста поперечна нитка на краю рибальської сітки»; *закрайок* (ВТ 56) «частина дошки»; *зарукавник, зарукавець* (О I 285) «нарукавник», деривати використовуються у кравецтві.

6. Подібність до названого мотивуючим словом виражають поодинокі іменники з афіксами **за-...-ец (за-...-иц), за-...-ень**: *зазубец, зазубиц* (БукГов III 19) «рибачий гачок» (<*зуб, зубець*); *зазубень* (ВТ 30) «зубець, який входить». Сюди ж належить похідне жіночого роду з формантом **за-...-к(а)**: *загачка* (ГТ 111) «гач».

7. Значення «те, що відсутнє в позначеному мотивуючою основою» мають конфіксальні похідні з формантами **без-...-енк(а), без-...-ник, без-...-овин(а)**: *безличковина* (ВТ 5) «вид шкіри», термін використовується у чинбарів; *безіменка* (5) «дошка»; *безконечник* (Дубр 461) «спіраль». Останні два деривати можуть мотивуватися іменниками, прийменниково-відмінковими формами та прикметниками.

8. Значення «те, що не повністю виражає ознаки того, що названо мотивуючою основою» реалізується в похідних з конфіксом **па-...-ок**: *патрубок* (СУМ VI 98) «коротка трубка, що служить відводом від основної труби, від резервуара, з'єднує частини трубопровода, приєднує його до чого-небудь»; (Трансп 319) «відросток труби»; *пажердок* (ГТ 124) «короткий патрубок на жердині»; *паклинок* (Верх 154) «клин, за допомогою якого кріпиться коса на кісці»; *паріжок, парожок* (О II 41) «коротка кроква, яку додають до звичайної для розширення даху»; *пальсок* (Верх 243) «пристрій для рибалки» (<*ліса* «нитка або шнур на вудлищі, звитий із кінського волосся»).

9. Значення «те, що має половину ознак чогось, позначеного мотивуючим словом» притаманне дериватам з формантами **полу-...-ок, пів-...-ник, пів-...-івк(а), полу-...-івк(а)**, наприклад: *полутрямок* (Трансп 121) «поперечна переводина» (<*трям* «балка, перекладина»); *полувісок* (Трансп 138) «вісь»; *полубочок* (ВТ 3), термін, який використовують каменярі (можливо, від *бік*); *півкутник* (ВТ 110).

З формантами **пів-...-івк(а), полу-...-івк(а)** вживаються похідні жіночого роду з ідентичною словотвірною семантикою: *півцалівка* (Трансп 138) «напівдюймівка» (<*цаль* «дюйм – міра довжини», однак не виключена мотивація іменником *цалівка* «дошка на дюйм товщиною», у такому разі дериват *півцалівка* треба кваліфікувати як префіксальний); *півверстівка, полуверстівка* (ТТ 133) «карта». Останні два іменники – однокореневі словотвірні синоніми.

10. Значення «предмет, який є частиною від чогось, позначеного мотивуючим словом» притаманне дериватам з формантами **від-(од)-...-ок, від-...-ник, роз-...-о**: *відринвок* (Трансп 115; ВТ 60) буд. «частина ринви»; *відгілок* (ТехЕл 76) «те, що відводиться від основної лінії; відгалуження»; *одлясок* (Верх 66) «невеличка ляс біля кітця, яка затримує рибу і не дає їй змогу вийти з кітця» (<*ляса* «щит із міцних, очищених від листя очеретин», *кітець* «загорода із очеретяних ляс для вилову риби»).

З формантами **від-...-ник**, **роз-...-в** уживаються поодинокі деривати з ідентичною словотвірною семантикою: *відшумник* (ТехЕл 174); *розтруб* (СМТ 84) «широкий кінець трубки духових музичних інструментів».

11. Значення «те, що має відношення до названого мотивуючим словом» притаманне конфіксальним назвам, утвореним формантами **по-...-ок**, **по-...-ець**, **по-...-ище**, **з-...-ень**, **при-...-ок**, **по-...-к(а)**, **з-...-иц'(а)**, **по-...-н'(а)**, **о-...-в(а)**.

За участю формантів **по-...-ок**, **по-...-ець**, **по-...-ище**, **з-...-ень**, **при-...-ок** утворились деривати з лексико-словотвірним значенням «предмет, який має властивості або ознаки того, що називає мотивуюча основа», які є однокореневими словотвірними синонімами і різняться відтінками в лексичній семантиці, наприклад: *поплавок* (СУМ VIII 207) «поплавець», «надутий повітрям прогумований мішок, який використовують як опору при швидкому наведенні мостів, лаштуванні поромів»; *поплавець* (207) «прикріплений до ліски шматок якої-небудь речовини, легшої від води, що утримує гачок на належній глибині й сигналізує про клювання риби», «прикріплена до дна або до берега споруда чи предмет, що утримується на поверхні води», «пристрій у гідрометричних і сигнальних приладах для визначення або регулювання рівня рідини»; *поплавище* (207) «прикріплений до дна предмет, що утримується на воді і вказує на місцезнаходження рибальського знаряддя». Сюди ж тяжіє застарілий дериват з афіксом **з-...-ень**: *злежень* (УРС 1926 318) «шпала» та відсубстантивний іменник з формантом **при-...-ок** *пригніток* (УРС 1926 625) «прес, тяжість» (<*гніт*, *гнітити*), хоча, можливо, це суфіксальний віддієслівний дериват від *пригнітати*.

Деривати з конфіксами **по-...-к(а)**, **з-...-иц'(а)** позначають предмети, які є результатом дії, вираженої мотивуючим словом: *поноска* (СУМ VII 165) мисл. «предмет, який навчена собака приносить у зубах»; *здубиця* (ВТ 56) термін, який використовують у чинбарів (<*дубити* – вичиняти шкіру).

Лексико-словотвірне значення «предмет, призначений для того, що позначає мотивуюча основа» реалізують віддієслівні похідні з формантами **по-...-к(а)**, **по-...-н'(а)**, **о-...-в(а)**, наприклад: *поковка* (СУМ VII 33) «заготовка, призначена для кування, або металевий виріб, одержаний в результаті кування»; *похідня* (Дз Подністр 50) риб. «довга міцна дошка, яка перекидається з одного човна на другий, коли виймають невід» (<*ходить*); *очена* (Трансп 317) «багор» (<*чепляти*), цей іменник має значення спільного роду.

У сучасній українській мові іменники, що позначають професійно-технічні терміни, творяться за участю великої кількості конфіксальних формантів. Використання кожного афікса зумовлене існуванням різних семантичних відтінків у межах певних типів лексико-словотвірних значень, а також певними стилістичними, фонологічними та граматичними причинами. Іменникові конфікси, за участю яких творяться професійно-технічні терміни, виявляють здатність приєднуватися до основ різної частиномовної належності й реалізовувати за один словотворчий акт великі обсяги значень, раціонально й точно передавати словотвірну семантику.

Бібліографічні посилання

1. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 189 с.
2. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К., 1958.

3. **Д'яков А.** Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. Д'яков, Т. Кияк., З. Куделько. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с.
4. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996.
5. **Ковалик І. І.** Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами / І. І. Ковалик. – Ч. І. – Львів, 1858. – 153 с.
6. **Кубрякова Е. С.** Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М., 1969.
7. **Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)** / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. – Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. – 480 с.
8. **Сучасна українська літературна мова: підручник** / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, та ін.; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид. – К. : Вища шк., 1997.
9. **Сучасна українська літературна мова: підручник** / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994.

Список використаних джерел

- БукГов – Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 1–6. – Чернівці : Чернівецьк. держ. ун-т, 1971–1979.
- Верх – Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів / І. Верхратський // ЗНТШ. – 1899. – Т. XXX. – 114 с.
- ВТ – Практичний словник виробничої термінології / упоряд. І. Шелудько. – Х. : Держ. вид-во України, 1931. – 110 с.
- Гр – Словарь української мови : у 4 т. / збір. ред. журн. «Києв. Старина» / упоряд. Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
- ГТ – Василенко П., Шелудько Ів. Словник гірничої термінології. (Проект). – Х. : Держ. вид-во України, 1931. – 142 с.
- Д – Дубровський В. Словник Українсько-московський. – 5 вид. – К. : Рідна мова, без року. – 361 с.
- Дубр – Дубровський В. Словник московсько-український. – К. : Рідна мова, 1918. – 542 с.
- Моск – Москаленко А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. Москаленко. – Одеса : ОДУ, 1958. – 78 с.
- О – Онишкевич М. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. І. – 495 с. Ч. II. – 515 с.
- Осн – Словнички з журналу «Основа», що виходив у 1861–1862 рр.
- СМТ – Юцевич Ю. Словник музичних термінів / Ю. Юцевич. – К. : Музична Україна, 1971. – 142 с.
- СУМ – Словник української мови : у 11 т. / І. Білодід, А. Бурячок, Г. Гнатюк та ін. / [гол. ред. І. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
- ТехЕл – Шелудько І. Словник технічної термінології. Електроніка / І. Шелудько. – К. : Держ. вид-во України, 1928. – 248 с.
- ТТ – Трихвиль Ю. Словник технічної термінології. Мірництво. (Проект) / Ю. Трихвиль, І. Зубков. – К. : Держ. вид-во України, 1930. – 155 с.
- Ум-С – Уманець М. Словарь російсько-український : у 2 т. / М. Уманець, А. Спілка. – Львів : Друкарня тов. ім. Шевченка, 1893. – Т. І. – 270 с. Т. II. – 286 с.
- УРС 1926 – Ніковський А. Українсько-російський словник / А. Ніковський. – К. : Вид-во «Горно», 1926. – 864 с.

Надійшла до редколегії 28.02.13

УДК 811.161.2'373.46

Л. Б. Гаращенко

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ОНОМАСІОЛОГІЧНА СТРУКТУРА АНАЛІТИЧНИХ ТЕРМІНІВ З АТРИБУТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Проаналізовано ономасіологічну структуру аналітичних термінів з атрибутивним(-и) компонентом(-ами) у науково-технічній галузі. Визначено найпоширеніші ономасіологічні моделі, виявлено змістові відношення між ономасіологічним базисом та ономасіологічною ознакою.

Ключові слова: науково-технічна термінологія, аналітичні терміни, ономасіологічна структура, ономасіологічний базис, ономасіологічна ознака.

Проанализирована ономаσιологическая структура аналитических терминов с атрибутивным(-и) компонентом(-ами) в научно-технической отрасли. Определены наиболее распространенные ономаσιологические модели, обозначены смысловые отношения между ономаσιологическим базисом и ономаσιологическим признаком.

Ключевые слова: научно-техническая терминология, аналитические термины, ономаσιологическая структура, ономаσιологический базис, ономаσιологический признак.

The article deals with the analysis of onomasiological structure of analytical terms with the attributive component(-s) in scientific and technical sphere. The most common onomasiological models, semantic relations between onomasiological base and onomasiological sign are identified.

Keywords: scientific and technical terminology, analytical terms, onomasiological structure, onomasiological base, onomasiological sign.

У сучасних національних терміносистемах різних галузей знань аналітична деривація є одним із продуктивних способів номінації. Продуктивність цього способу зумовлена як лексичною природою терміна, так і його функціональним призначенням. Термінами-словосполученнями легше передати належність до класифікаційного ряду, яка ґрунтується на родо-видовому співвідношенні понять, чим і пояснюється широке використання аналітичного способу термінотворення.

Важливим аспектом у дослідженні й вивченні аналітичних номінацій є ономасіологічний підхід – від змісту до форми, адже зміна наукових парадигм у лінгвістиці та їх інтеграція зумовила «висунення на перший план ономасіологічних аспектів аналізу фактів мови з домінуючим напрямком від інтенції (здуму) – до мовної форми реалізації» [1, с. 7].

У вітчизняному та зарубіжному мовознавстві аналітичні терміни активно досліджуються протягом кількох десятиліть, зокрема їм приділено увагу у працях В. Даниленко, В. Лейчика, Л. Веклинець, І. Волкової, Б. Михайлишина, Т. Панько, О. Покровської, О. Чуешкової, В. Чумак та інших. Ономасіологічний підхід до вивчення словотвірних процесів у термінології набув практичного втілення в термінологічних дослідженнях Р. Попович, Т. Пристайко, Л. Малевич, Н. Цимбал, Ю. Олещенко, О. Южакової.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу зв'язку ономасіологічної структури аналітичних термінів української науково-технічної термінології з їхнім значенням та структурами знань про позначуване.

Мета дослідження – виявити змістові відношення між ономасіологічним базисом та ономасіологічною ознакою внаслідок аналізу ономасіологічної струк-

тури аналітичних термінів з атрибутивним компонентом на матеріалі науково-технічної термінології.

Досягнення окресленої мети передбачає виконання таких *завдань*:

- 1) визначити актуальний для дослідження ономасіологічний аспект вивчення сутності аналітичного термінотворення;
- 2) виявити продуктивні ономасіологічні моделі аналітичних термінів науково-технічної галузі;
- 3) проаналізувати лексичні одиниці залежно від їх розташування у структурі ономасіологічної моделі;
- 4) визначити ономасіологічні ознаки, що взаємодіють з певним ономасіологічним базисом.

Матеріалом для дослідження послужили аналітичні терміни науково-технічної термінології, які добиралися з термінологічних словників, наукових статей, монографій, підручників, термінологічних стандартів тощо.

У статті ми спираємося на результати аналізу ономасіологічної структури термінів холодильної техніки, який здійснила О. І. Южакова [9], та когнітивного дослідження дериваційних засобів сучасної науково-технічної термінології, що зробила Г. Ф. Ракшанова [5].

Ономасіологічну структуру розглядаємо як «результат мотивації лінгвопсихоментальної операції, що опосередковує формальний і семантичний зв'язок мотиватора з мотивованим» [7, с. 427]. Термін «ономасіологічна структура» був уведений чеським лінгвістом М. Докулілом, який розглядав її як бінарне утворення, що складається з ономасіологічної ознаки (мотиватора, твірної основи) й ономасіологічного базису (словотворчого форманта). Російська дослідниця О. С. Кубрякова, «виходячи з концепції синтаксичної природи деривації, доповнила ономасіологічну структуру композитів предикатом або зв'язкою, які встановлюють між ознаками певний тип відношень» [7, с. 428].

Сучасні дослідження дають змогу говорити про можливість безпосереднього зіставлення структури, у якій ономасіологічну ознаку приписують ономасіологічній структурі за допомогою ономасіологічного предиката, з пропозиційною структурою мотиваційного судження та її розгляду як особливого зразка репрезентації знань.

Термінологія, що є одним із інструментів наукового пізнання, має найтісніший зв'язок із категоріями мислення, тому що формування термінів зумовлюється мовною свідомістю людей, які створюють інформаційний світ спеціальних знань, що є необхідним у розвитку пізнавальної та перетворювальної діяльності. Нерозривна єдність терміна та позначуваного ним поняття створює базу для наукового термінотворення, а розуміння цього дозволяє розглядати термін «як значущу одиницю, яка відображає навколишній світ й одночасно є результатом та інструментом пізнавальної діяльності людини» [4, с. 7].

Н. Цимбал, аналізуючи термінологічну лексику органічної хімії, зазначає, що «ономасіологічний підхід сприяє пізнанню закономірностей номінації понять, зокрема наукових, оптимізації їхньої унормованості; він дозволяє з'ясувати не лише процеси найменування, механізм вибору з концептуальної системи носіїв мови тих чи тих мотиваторів, а й визначити можливості вторинного позначення терміна, внутрішньогалузевого та міжгалузевого, виявити інтенцію внутрішнього програмування мотиваційної бази та детермінанти номінації» [8, с. 31].

Ономасіологічний підхід до вивчення аналітичних номінацій науково-технічної термінології пов'язаний із виділенням трьох основних категорій, які визначають мотив позначення: 1) ономасіологічний базис, що вказує на певний понятійний клас (родове поняття); 2) ономасіологічна ознака, яка позначає видові

відмінності, що виділяють предмет усередині класу; 3) предикат (зв'язка), який пов'язує ономасіологічний базис та ономасіологічну ознаку і вказує на структури знання людини про навколишній світ.

Ономасіологічним базисом є поняття субстанції та її різновиди (машини, пристрої, деталі, речовини, матеріали, приміщення, предмети, живі істоти і т. ін.), а також дії, процеси, властивості, величини, одиниці виміру тощо. Як ономасіологічні ознаки виступають певні якості цих предметів, дій, процесів, властивостей, величин, їхні відношення та зв'язки. Так, у терміні *трубозварювальний автомат* ономасіологічний базис *автомат* вказує на прилад, що виконує роботу за допомогою особливого механізму без участі людини (категоріальне поняття); ономасіологічна ознака *трубозварювальний* має домінуючу сему «зварювати труби». Ономасіологічний предикат цієї номінації визначаємо як «прилад, що призначений для зварювання труб за допомогою особливого механізму без участі людини». Це можна узагальнити в ономасіологічній моделі «призначення, функційність» / «предмет».

Ономасіологічні структури аналітичних термінів реалізуються в терміно-творчих структурах, що представлені різними моделями. Як показав проведений аналіз фактичного матеріалу, більшість аналітичних термінів у досліджуваній термінології базована на ономасіологічних структурах з родо-видовим членуванням об'єкта номінації. Найбільш продуктивною є модель «атрибут» / «предмет», репрезентована на граматичному рівні моделлю **прикметник (дісприкметник) + іменник**.

Слід зазначити, що субкатегоризація головних понять науково-технічної термінології здійснюється завдяки терміноелементу, вираженому здебільшого прикметниками, меншою мірою дісприкметниками (*ведений вал, ведений диск, відкрита дуга, напружений стан, нагрітий стан*).

За значенням компонентів двоскладові атрибутивні словосполучення можемо поділити на такі:

1) аналітичні терміни, в яких **прикметник** – термін, а **іменник** – загально-вживане слово, яке в одному зі своїх значень є терміном, наприклад: *дросельна котушка, кліперний ніс, роторна лопатка, шарнірні ножиці, азбестова нитка, золотникова коробка, оксидний волосок*. У цих словосполученнях прикметник та іменник з термінологічним значенням, поєднуючись, утворюють нове, конкретизоване поняття. Граматично основними в таких словосполученнях виступають іменники, а семантично навантаженими є прикметники;

2) аналітичні терміни, в яких **іменник** є терміном – виразником родового технічного поняття, а **прикметник** – загально-вживане слово, наприклад: *вихідна напруга, пряме нагрівання, вільне коливання, гаряче дуття, тверде пальне, агресивна вода*;

3) терміни, в яких **іменник** і **прикметник** мають термінологічний характер, наприклад: *електродний ніпель, клапанна помпа, ротаційний копер, релейний модулятор, бітумна мастика*.

Зазначимо, що у досліджуваній термінології переважну більшість двокомпонентних термінів, утворених за моделлю **прикметник + іменник**, становлять ті, де обидва слова мають термінологічний характер.

Найчастіше атрибутивним компонентом у термінологічних словосполученнях виступають відносні прикметники, що утворюються від термінів або багатозначних іменників, що в одному зі своїх значень виступають терміном: *гальмівний канат, шлюзова камера, сіткова напруга, хвостовий молот*. Якісні прикметники в досліджуваній термінології трапляються значно рідше, причому вжиті вони за-

звичай у переносному значенні: *глуха муфта, тверда деревина, чистий вигин, рідке паливо, холодне волочіння*.

Ономасіологічні базис та ознака можуть бути репрезентовані як одним, так і декількома компонентами у тілі термінологічного знака, тому варто використати поняття «зони базису» (ЗБ) та «зони ознаки» (ЗО) [9, с. 85], при цьому компоненти ЗБ позначаємо квадратними дужками [...], а компоненти ЗО – круглими (...).

Зі структурного погляду ономасіологічний базис та ономасіологічна ознака можуть бути: 1) непохідні: (*біла*) [латунь], (*червоний*) [жар], (*глуха/суха*) [муфта]; 2) похідні: (*змішувальний*) [хлипак], (*стяжний*) [утулок], (*ущільнювальний*) [вкладень]; 3) складні: (*електродинамічний*) [амперметр], (*алюмосилікатні*) [вознетриви]; 4) складені: [*вхідна напруга*], (*що викликає повзучість*). Найбільшу частину в аналізованій термінології становлять різноманітні структурні комбінації ономасіологічного базису та ономасіологічної ознаки, що являють собою мішаний тип: (*важкий*) [бензин], (*бітумоплавильний*) [агрегат], (*припливно-витяжна*) [вентиляція], [*крива*] (*тиск-температура*).

У процесі функціонування видова спеціальна назва часто перетворюється на родову. У такий спосіб формуються багатоконпонентні аналітичні терміни зі спільним базисним компонентом, що характеризуються вищим ступенем конкретизації лексичних значень слів, називаючи єдине поняття чи реалію. Так, на основі двоконпонентного терміна (*гайковий / мутровий*) [ключ], який позначає різновид знаряддя для загвинчування або відгвинчування мутри, прогоничів та інших деталей, унаслідок подальшої конкретизації значення утворилися терміни (*універсальний*) [гайковий ключ], (*розсувний*) [гайковий ключ], (*накидний*) [гайковий ключ], (*монолітний*) [гайковий ключ], які, у свою чергу, стали конструктивною основою складніших термінів: (*ріжковий*) [монолітний гайковий ключ], (*двосторонній*) [ріжковий монолітний гайковий ключ]. Як зазначають учені, родові та видові найменування зі спільним базисним компонентом об'єднуються в гіперогіпонімічні парадигми.

Як засвідчує матеріал дослідження, у процесі номінування науково-технічних понять аналітичним способом ті самі терміни можуть використовуватися як у функції ономасіологічного базису, так і ономасіологічної ознаки, що сприяє формуванню широких мотиваційних полів. «Мотиваційне поле – це ієрархічно організоване системне утворення, яке включає лексему-мотиватор і всі утворені від неї вторинні слова. Лексема-мотиватор – це центр мотиваційного поля, що організовує своєю формою і значенням вторинні слова» [2, с. 548]. Зв'язок між центром мотиваційного поля і вторинними словами, який виявляється в тому, що вторинні слова частково чи повністю зберігають фонетичний, морфемний вигляд центру і його семантику в своєму складі, називається мотиваційними відношеннями. Центрами-мотиваторами найчастіше виступають назви базових понять досліджуваної галузі, які входять до ядра терміносистеми. Наприклад, термін *генератор*, що вживається на позначення апаратів чи машин, які виробляють або перетворюють один вид енергії на інший, в аналітичних номінаціях *асинхронний генератор*, *обернений генератор*, *ультразвуковий генератор*, *електричний генератор з чітко виявленими полюсами*, *електричний генератор з нечітко виявленими полюсами* виступає як ономасіологічний базис, а в терміносполуках *генераторне гальмування*, *генераторний газ*, *генераторна лампа*, *обмотка ротора генератора*, *обмотка статора генератора* передає ономасіологічну ознаку. Наведені номінативні одиниці демонструють, що в мотиваційному полі об'єднуються назви різних категорій понять (предметів, пристроїв, механізмів, дій та процесів, речовин, властивостей тощо), що «об'єктивує їхні зв'язки, відображає безперервність семантичного простору» науково-технічної галузі [3, с. 115].

Багатокомпонентні аналітичні терміни виникають, як правило, унаслідок ускладнення двокомпонентних структур через подальшу конкретизацію, що відбувається приєднанням означення до означуваного слова за вказівки на різновидність поняття, названого словосполученням.

Залежна частина багатокомпонентного терміна передає складну ономасіологічну ознаку, що вказує на кілька суттєвих характеристик поняття. Наприклад, у структурі номінації *верхній кувальний штамп* відображена класифікація поняття категорії предметів (*штамп*) за функціональною ознакою (*кувальний*) та локативністю (*верхній*). Поняття категорії виробничих дій та процесів у номінації *ударні динамічні випробування* деталізується за здатністю об'єкта піддаватися певній дії (*ударні*) та вказівкою на стосунок до чогось (*динамічні*).

Численні ономасіологічні ознаки, взаємодіючи з певним ономасіологічним базисом будь-якого блока, створюють формальні типи термінів. Наприклад, аналітичним номінаціям, що складають блок *Машини, пристрої, прилади, деталі*, властиві такі ономасіологічні ознаки:

- 1) конструктивні особливості: (*важільно-лопатевий* / *важільно-поршневий*) [*гідравлічний амортизатор*], (*вальцово-щелепна*) [*дробарка*];
- 2) призначення виконувати дію: (*всмоктувальний* / *розширювальний*) [*вентиль*], (*скидальна*) [*деталь*];
- 3) якість та властивість: (*глуха*) [*муфта*], (*м'яка*) [*випробна машина*];
- 4) період / темпоральність: (*швидкодійний*) [*водонагрівач*], (*довготерміновий*) [*запам'ятовувальний пристрій*];
- 5) матеріал / речовина: (*кисневий*) [*генератор*], (*газова*) [*турбіна*];
- 6) спосіб дії / роботи: (*поперечно-стругальний*) [*верстат*], (*контактно-зварювальна*) [*машина*], (*самохідний*) [*грейдер*], (*пароструминний*) [*нагрівник*];
- 7) напрям руху: (*відцентровий*) [*компресор*], (*прямотечний*) [*двигун*];
- 8) локативність: (*міжопорний*) [*ротор*], (*середня*) [*трубчата рама*], (*внутрішнє*) [*зчеплення*];
- 9) градуальність і протилежність ознак: (*вмикальний* / *вимикальний*) [*механізм*], (*затисний* / *розтисний*) [*кулак*];
- 10) кількісна характеристика: (*багатошпиндельний*) [*автомат*], (*шестивальцова* / *багатовалкова*) [*дробарка*];
- 11) стосунок до чогось: (*гідравлічна*) [*турбіна*], (*електричний*) [*генератор*];
- 12) здатність об'єкта піддаватися дії: (*паперовипробний*) [*апарат*], (*металобробний*) [*верстат*];
- 13) здатність виконувати дію: (*гальмівний*) [*механізм*];
- 14) форма: (*кругла* / *скісна*) [*шайба*], (*прямокутна*) [*рама*];
- 15) оцінення значущості: (*основний* / *допоміжний*) [*вал*];
- 16) перебування у стані дії: (*регульований*) [*гайковий ключ*];
- 17) здатність не піддаватися впливу явищ / об'єктів: (*вітростійка*) [*конструкція*].

Проведений аналіз формальних типів термінів свідчить про складність ономасіологічної будови аналітичних номінацій понять науково-технічної термінології.

З урахуванням умов семантичного навантаження ономасіологічної ознаки можна віднести термін до різних формальних типів. Так, у номінації (*багатошвидкісний*) [*асинхронний електричний двигун*] ономасіологічна ознака *багатошвидкісний* тлумачиться як «кількість» і «прискорений темп дії». Семантична структура ономасіологічного базису ускладнена семами «неодночасність», «стосунок до чогось».

Отже, у результаті аналізу ономасіологічної структури аналітичних термінів можна виявити зв'язки між базисом і ознакою, з'ясувати, чи відбувається в про-

цесі номінації позначення конкретного простого поняття, складної ознаки або сукупності ознак, чи має місце поступове введення властивостей у вже субкатегоризоване поняття. У перспективі дослідження – аналіз аналітичних номінацій науково-технічної термінології у когнітивному аспекті з метою встановлення залежності між мовним оформленням, концептуальною структурою терміна та його місцем у системі відповідних номінацій.

Бібліографічні посилання

1. **Бацевич Ф. С.** Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов, 1997. – 392 с.
2. **Беркетова З. В.** Мотивационное поле как один из типов семасиологических полей / З. В. Беркетова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – Т. 49. – № 6. – 1990. – С. 548–552.
3. **Малевиц Л. Д.** Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології : дис. ... канд. філол. наук / Л. Д. Малевиц. – К., 1999. – 253 с.
4. **Олещенко Ю. Р.** Російська термінологія матеріалознавства : когнітивний та системно-функціональний аспекти вивчення : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ю. Р. Олещенко. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
5. **Ракшанова Г. Ф.** Система дериваційних засобів сучасної науково-технічної термінології (когнітивно-номінативний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. Ф. Ракшанова. – К., 2004. – 20 с.
6. **Російсько-український словник з інженерних технологій** / уклад. М. Ганіткевич, Б. Кінаш. – Львів : ЛІГА-ПРЕС, 2004. – CD.
7. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. **Цимбал Н.** Ономасіологічний погляд на термінотворення в органічній хімії / Н. Цимбал // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 30–36.
9. **Южакова О.** Ономасіологічна структура термінів з атрибутивним(-и) компонентом(-ами) (на матеріалі термінології холодильної техніки) / О. Южакова // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – Львів, 2008. – № 620. – С. 84–90.

Надійшла до редколегії 20.02.13

УДК 378. 147 : 001. 13

І. С. Грабовенко

Донецький національний технічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОЕКТНОЇ МЕТОДИКИ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Розглянуто та проаналізовано особливості організації начального процесу з української мови у вищих технічних навчальних закладах, зокрема проблеми впровадження проектної методики. Охарактеризовано основні етапи організації проектного навчання, а також мовні проблеми, з якими стикаються студенти технічних вузів.

Ключові слова: проект, проектна методика, інтеграція, особистісно-діяльнісний підхід, міжпредметні зв'язки.

Рассмотрены и проанализированы особенности организации учебного процесса по украинскому языку в высших технических учебных заведениях, а именно проблема внедрения проектной методики. Охарактеризованы основные этапы организации проектного обучения, а также языковые проблемы, с которыми сталкиваются студенты технических вузов.

Ключевые слова: проект, проектная методика, интеграция, личностно-ориентированный подход, междисциплинарные связи.

The article deals with the study and analysis of the features of organization of academic process at higher technical educational institutions, namely the problem of the implementation of the project methodology. The author describes the basic stages of the organization of the projects, and language problems, faced by students of technical universities.

Keywords: project, project methodology, integration, personality-oriented approach, interdisciplinary communication.

Необхідність створення єдиного європейського освітньо-наукового простору, що зумовлюється інтернаціоналізацією освіти, стрімким зростанням конкуренції освітніх послуг, підвищенням вимог до якості професійної освіти, призвела до кардинального переформування вітчизняної навчально-освітньої системи. Впровадження Болонського процесу на пострадянському просторі спричинило переосмислення уявлень про вищу освіту загалом, що передбачає не тільки зміни у законодавстві, а й докорінне перетворення самого освітнього процесу та ставлення до нього.

У наш час пріоритетними напрямками державної політики стосовно розвитку освіти в Україні, як зазначено у Національній доктрині розвитку освіти, є особистісна орієнтація освіти; формування національних та загальнолюдських цінностей; постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу; створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів; органічне поєднання освіти і науки; розширення україномовного простору тощо [7].

Сучасне життя ставить перед викладачами української мови жорсткі вимоги: не тільки навчати студентів мові, а й формувати всебічно розвинену особистість саме засобами навчальної дисципліни. Перехід від технократичної до гуманістичної наукової парадигми, як відомо, зумовлює суб'єктно-суб'єктну схему спілкування на заняттях. Це передбачає те, що студент має виступати як активний суб'єкт навчальної діяльності, якою повинен керувати викладач. На даний момент перед викладачем гостро постає проблема організації навчального процесу таким чином, щоб він міг максимально ефективно реалізувати особистісно-діяльнісний підхід, який передбачає врахування усіх індивідуально-психологічних особливостей студентів, їх гармонійний розвиток, що і зумовлює *актуальність* обраної теми. У зв'язку з актуальністю визначено *мету* дослідження – узагальнення існуючого досвіду та характеристика проектно-методики під час викладання української мови у вищих технічних навчальних закладах.

Говорячи про необхідність формування всебічно розвиненої особистості та про розвиток мовленнєвої культури висококваліфікованих фахівців, слід пам'ятати, що мова здатна до інтеграції з будь-яким навчальним предметом та видом діяльності, оскільки вона одночасно виступає засобом спілкування та засобом передачі інформації, що, в свою чергу, сприяє реалізації одразу декількох завдань, які висуває перед нами держава.

Дослідження явища інтеграції, яке є надзвичайно актуальним та затребуваним у навчанні в наш час, знаходить своє відображення у працях таких вчених, як І. Зверев, П. Гальперин, В. Давидов, В. Максимов та ін. Дефініція «інтеграція» (від лат. «integer», тобто «цілий») вживається на позначення створення нерозривно зв'язаного, єдиного цілого. Інтегративний підхід дозволяє створити цілісне уявлення про предмети та явища об'єктивної дійсності. На цій особливості прин-

ципів інтеграції акцентує увагу і Т. Мухласва, стверджуючи, що поняття інтеграції розглядається і в межах теорії систем, де позначає стан зв'язності окремих диференційованих частин у ціле, а також процес, який призводить до такого стану [4, с. 125].

Інтеграція на рівні змісту навчання передбачає проникнення елементів різних галузей наук в іншу, наприклад, проблеми із галузі екології, економіки, хімічної або металургійної промисловості можуть розглядатися студентами відповідних спеціальностей саме на занятті з української мови, що сприяє виникненню цілісної уяви про навчання, а студенти, поряд із вивченням тем зі своєї спеціальності, тренують або вдосконалюють свої знання з мови. Отже, кожен студент у даному випадку може продемонструвати свій фоновий рівень знань, поповнити та розширити власний світогляд, одночасно вдосконалюючи навички володіння українською мовою.

Особливо гостро питання розвитку комунікативних навичок студентів на заняттях з української мови постає у східному регіоні України, оскільки більшість населення спілкується переважно російською мовою та надає перевагу російськомовним засобам масової інформації, що суттєво впливає на загальний рівень мовної грамотності.

Як свідчить практика, особистісно-діяльнісний підхід та принципи інтегративного навчання ефективно реалізуються під час організації викладачем проектної роботи студентів. У методиці викладання мови загальноприйнятою є думка про те, що проектна методика – це педагогічна технологія, яка зорієнтована на застосування фактичних знань та їх здобуття шляхом самоорганізації та самоосвіти студентів.

Розробкою методів проектів одними із перших почали займатися американські педагоги Дж. Дьюї, У. Кіппатрик, Е. Коллінгс, які основну мету проектів визначали як надання студентові можливості самостійного надбання знань у процесі вирішення практичних завдань або проблем, які потребують інтеграції знань із різних галузей науки. Основний принцип навчального процесу експлікувався у словах «все із життя, все для життя». Вже на початку XX століття метод проектів привернув увагу С. Шацького, Є. Полат, М. Бухаркіної, М. Крупеніної, Б. Ігнат'єва та ін., праці яких експлікували ідеї необхідності нерозривного зв'язку навчання та трудової діяльності.

Метод проектів спрямований на самостійну діяльність студентів (індивідуальну, парну, групову) та передбачає вирішення певної проблеми, що зумовлює використання сукупності різноманітних методів та засобів навчання, а також необхідність вміти застосовувати знання із різних галузей науки, техніки тощо. Як педагогічну технологію метод проектів можна розглядати як сукупність дослідницьких, пошукових та проблемних методів.

Найбільш повну класифікацію проектів представляє Є. Полат:

1. За методом, який домінує у проекті: дослідницькі, творчі, інформаційні, практико-орієнтовані, пригодницькі або ігрові.
2. За характером координування проектів: з неприхованою координацією, з прихованою координацією.
3. За характером контактів: внутрішні (регіональні), міжнародні.
4. За кількістю учасників: індивідуальні, парні, групові.
5. За тривалістю проведення: короткострокові, середньої тривалості, довгострокові [5].

Проекти, які призначені для вивчення мови, мають певні особливості, серед яких слід виділити такі:

1. Використання мови у ситуаціях, які є максимально наближеними до умов реального спілкування.
2. Акцент на самостійній роботі студентів.
3. Вибір теми, яка викликає інтерес у студентів та безпосередньо пов'язана з умовами, в яких виконується проект.
4. Вибір мовного матеріалу, видів завдань та організація послідовності роботи відповідно до теми та мети проекту.
5. Пред'явлення результату.

Організація проектного методу передбачає виділення певних етапів роботи, першим з яких виступає визначення теми проекту. Залежно від того, яку спеціальність опановують студенти, будуть варіюватися і теми проектної роботи. Наприклад, це може бути проблема створення очисних споруд на металургійних підприємствах, модернізація шахтного обладнання або створення альтернативних джерел енергії. Після того як студенти чітко визначили тему, слід переходити до формулювання мети для того, щоб суб'єкт навчання міг усвідомлювати, якими методами йому доречно керуватися, яку структуру буде мати наукова робота, зміг сформулювати план досягнення зазначеної мети. Оскільки виконання проектної роботи здійснюється на заняттях з мови, то викладач має окреслити студентів необхідний для роботи мовний матеріал та залежно від обраної форми демонстрації кінцевого результату дати певні рекомендації.

Викладач має націлити студента на коректне пред'явлення результатів науково-дослідної роботи, спрогнозувати та попередити можливі мовленнєві помилки. Слід звернути увагу студентів на те, що промова має починатися із формулювання ідеї, основні моменти якої будуть глибоко аналізуватися та розвиватися у процесі виступу. Доречним буде вживання у мовленні цитат авторитетних осіб, які нададуть промові аргументованості, важливим фактором є встановлення контакту з аудиторією та використання техніки заочної форми діалогу (актуалізується за допомогою таких словосполучень, як *«я звертав увагу»*, *«ми розглядали»*, *«ми вивчали»*, *«ми проаналізували»*) тощо. Проте найважливішим моментом під час підготовки до презентації отриманих результатів є робота над підвищенням культури усного та писемного мовлення.

Наступним етапом є збирання матеріалу з теми, при цьому студенти можуть використовувати Інтернет-джерела, працювати у бібліотеках, вивчаючи досвід вітчизняних та зарубіжних науковців, під час пошукової роботи бажано використовувати оригінальні іншомовні джерела, звертатися до власного досвіду та спостережень, проводити досліді та експерименти, спілкуватися із викладачами-предметниками, регулярно відвідувати консультації, обговорювати поставлену проблему у групах. Викладач на даному етапі має контролювати роботу студентів, звертати їхню увагу на мовні недоліки, сприяти їх подоланню.

На той момент, коли студенти зібрали необхідну кількість інформації, слід провести її аналіз, для того щоб переконатися, що зібраний матеріал повністю відповідає темі проекту та спрямований на реалізацію зазначеної мети. На етапі підготовки до презентації учасники проекту мають обрати найбільш оптимальний варіант демонстрації результатів. Залежно від теми будуть різнитися і форми реалізації, це може бути виставка, яку відвідають студенти усього курсу, відеофільм, газета, міні-конференція, колоквіум, ток-шоу тощо. Для більшої виразності студенти можуть використовувати музичний супровід, різноманітні наочності, запрошувати на обговорення теми спеціалістів із певної галузі знань, малювати кросворди на засвоєння відповідної теми. Заключним етапом проектної роботи є оцінювання, яке передбачає обов'язкове обговорення представленого, та контроль засвоєння мовного матеріалу, який може здійснюватися у формі тестів або напи-

сання резюме, відгуків, рецензій. За результатами обговорення презентації, аналізом активності студентів та за результатами мовного контролю викладач має визначитися з підсумковою оцінкою.

Важливим моментом після етапу презентації є аналіз мовних помилок. Доречним є також заздалегідь націлити студентів разом із викладачем занотовувати помилки, які актуалізувалися у мовленні студентів.

До найбільш розповсюджених типів помилок слід віднести неточності значення слів під час перекладу. Так, користуючись електронними перекладачами, нерідко студенти, замість *«тепловий котел»* вживають словосполучення *«тепловий казан»*, замість *«брак деталей»* – *«шлюб деталей»* тощо.

Поширені лексико-семантичні помилки такого типу: *«для більшої достовірності результатів нам треба числові дані»* – замість *«для більшої достовірності результатів нам потрібні числові дані»*.

Помилки також спостерігаються під час узгодження числівника з іменником: *три професора* (замість *«три професори»*), *два крана* (замість *«два крани»*) тощо.

Некоректними у мовленні студентів нерідко є закінчення іменників чоловічого роду у родовому відмінку однини. Так, замість *«радіуса»* (термін іншомовного походження) – *«радіусу»*, замість *«університету»* (назви закладів, установ та організацій) – *«університета»*, замість *«метра»* (міри довжини) – *«метру»*, замість *«квартиру»* (збірне поняття) – *«квартиета»*, замість *«анода»* (термін іншомовного походження) – *«аноду»*, замість *«вівторка»* (назви днів тижня) – *«вівторку»* тощо.

Труднощі виникають і під час утворення ступенів порівняння прикметників. Так, замість *«найбільш довгий»* – *«найбільш довший»*, або замість *«найнеобхідніший»* – *«самий необхідний»*.

До найтипівіших помилок також слід віднести некоректне вживання прийменників та проблеми перекладу прийменникових конструкцій з російської мови на українську. Так, замість *«через хворобу»* – *«завдяки хворобі»*, замість *«згідно з законом»* – *«згідно закону»*, *«у порівнянні з»* – замість *«порівняно з»*.

Проблеми у студентів також виникають під час оформлення категорії роду іменників. Наприклад, замість *«науковий ступінь»* зустрічаємо *«наукова ступінь»*, замість *«довга путь»* – *«довгий путь»*.

До типових помилок слід віднести неправильне дієвідмінювання дієслів: *«пишуть»* – замість *«пишуть»*, *«креслюють»* – замість *«креслять»*, *«кажуть»* – замість *«кажуть»*.

Поширеними є помилки в узгодженні та керуванні. Так, замість *«наш викладач має науковий ступінь кандидата технічних наук»* – *«наша викладач має наукову ступінь кандидата технічних наук»*; замість *«навчання мови»* зустрічаємо *«навчання мові»* і т. п.

Всі ці та багато інших помилок обов'язково мають аналізуватися викладачем та студентами під час підготовки до репрезентації проектів, а також після виступу студентів.

Загалом проектна методика сприяє тому, що у студентів формується наполегливість, відповідальність та самостійність під час вирішення творчих завдань, розвиваються навички планування власної діяльності та колективної роботи. Як відомо, на сучасному етапі реформування освіти та переходу до Болонської системи самостійність виступає як одна з головних якостей сучасної людини. Самостійна робота, як правило, спонукає до творчості, ініціативності та має активний характер, спонукає до пошуку креативних рішень та цілеспрямованої діяльності. Всі навички допоможуть майбутнім фахівцям у подальшій професійній діяльності.

Проектна робота сприяє тому, що під час її реалізації у студентів розвивається цілий комплекс вмінь та навичок. По-перше, студенти вчаться спілкуватися, коректно оформлювати та висловлювати свої думки, доводити власну точку зору, вести конструктивний діалог, по-друге, набувають навичок проблемно-пошукової роботи, яка обов'язково стане у пригоді під час розв'язання професійних та життєвих проблем, по-третє, рефлексивні навички, які допомагають аналізувати матеріал та накопичені знання.

Важливим є також те, що проектна методика допомагає створити цілісну картину навчального процесу та стимулює студента не тільки до опанування предметів з фаху, але й до вивчення мови.

Зміст та форма організації навчання будуть результативними для різних студентів лише за умови врахування індивідуально-психологічних особливостей студентів, на що й спрямована проектна методика. Щозаняття завдання мають пропонуватися з урахуванням індивідуальних особливостей кожного студента, бо кожна молода людина – це неповторна особистість, яка має відмінні від інших інтелектуальні здібності, рівень фонових знань. Студент може бути аудіалом, візуалом або кінестетиком, у кожного – різний рівень розвинутої образного та логічного мислення. Якщо не враховувати цих факторів, результативність освітнього процесу значно знизиться.

Таким чином, метою організації процесу навчання має бути не тільки засвоєння знань, а й забезпечення кожному студенту сприятливих умов для максимального розвитку його нахилів, здібностей, задоволення інтересів та пізнавальних потреб під час засвоєння ним знань. Виходячи з цього, викладач має пропонувати завдання так, щоб і слабкі студенти постійно вдосконалювали свої здібності, нахили, максимально успішно засвоювали зміст навчання.

Отже, досліджуючи проблему використання новітніх технологій на заняттях з української мови, реалізацію міжпредметних зв'язків та особистісно-діяльнісного підходу на заняттях, що є невід'ємною складовою сучасного освітнього процесу, можна зробити висновки про те, що на даний момент у методиці викладання української мови є спроби розробити та класифікувати форми реалізації навчального процесу таким чином, щоб вони максимально ефективно були спрямовані на розвиток гармонійної особистості з урахуванням її індивідуальних особливостей. Але перспективним вважаємо глибоке вивчення та розробку чітких та конкретних методичних вказівок та рекомендацій щодо проведення та впровадження у життя існуючих методик зважаючи на особливості професійної підготовки студентів.

Бібліографічні посилання

1. **Бим И. Л.** Личностно-ориентированный подход – основная стратегия обновления школы / И. Л. Бим // Иностранные языки в школе. – 2002. – № 2. – С. 11–15.
2. **Зеня Л. Я.** О разработке интегрированного курса для углубленного изучения иностранного языка / Л. Я. Зеня // Иностранные языки в школе. – 1991. – № 2. – С. 38–48.
3. **Коллингс Е.** Опыт работы американской школы по методу проектов / Е. Коллингс. – М., 1926.
4. **Мухлаева Т. В.** Освоение методологических основ интеграции содержания образования как условие профессионального роста учителя : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. В. Мухлаева. – СПб., 1996. – 222 с.
5. **Полат Е. С.** Метод проектов на уроках иностранного языка / Е. С. Полат // Иностранные языки в школе. – 2000. – № 2, 3. – С. 22–27.
6. **Ступницкая М. А.** Что такое учебный проект? / М. А. Ступницкая. – М. : Первое сентября, 2010. – 44 с.

7. «Про Національну доктрину розвитку освіти»: Указ № 347 / 2002-ВР від 17 квітня 2002 року // Офіційний вісник України. – 2002. – № 16. – Ст. 860.
8. **Щукин А. Н.** Обучение иностранным языкам: теория и практика для преподавателей и студентов / А. Н. Щукин. – М.: Филоматис, 2004. – 416 с.

Надійшла до редколегії 25.02.13

УДК 811.161.2'373.611

І. М. Демешко

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

МОРФОНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕОЛЕКСЕМ-ДЕВЕРБАТИВІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Розглянуто морфологічні особливості неолексем-девербативів у сучасній українській літературній мові, виявлено різну продуктивність агентивних суфіксів у віддіслівних іменниках в українській і російській мовах, визначено морфологічні явища, характерні для віддіслівних новотворів, виявлено морфологічні моделі.

Ключові слова: морфологія, модифікація морфем, девербативи, морфологічні зміни, морфологічні позиції, морфологічні моделі.

Рассмотрены морфологические особенности девербатов субстантивного блока в современном украинском языке, выявлена разная производительность агентивных суффиксов в отглагольных существительных в украинском и русском языках, определены морфологические явления, характерные для отглагольных новообразований, выявлены морфологические модели.

Ключевые слова: морфология, модификация морфем, девербативы, морфологические изменения, морфологические позиции, морфологические модели.

The article deals with the morphological peculiarities of substantives derived from verbs in modern Ukrainian language. Different productivity of agent suffixes in Ukrainian and Russian nouns is revealed. The analysis of morphological phenomena typical for new verbal nouns is given, morphological patterns are established.

Keywords: morphonology, morpheme modifications, deverbatives, morphonological changes, morphonological positions, morphonological models.

Останнім часом актуалізується морфологічний аспект вивчення неолексем з огляду на високу продуктивність окремих словотвірних і морфологічних типів, морфологічних моделей нових слів у сучасній українській літературній мові, зокрема неолексем-девербативів. Увагу вчених привертає насамперед словотвірний статус розглядуваних похідних, їхня дериваційна будова. Словотвірно-інноваційним проблемам протягом останніх років були присвячені праці О. А. Земської, І. С. Улуханова, О. С. Кубрякової, Н. О. Янко-Триницької, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, О. О. Тараненка, О. А. Стишова, В. П. Олексенка, А. М. Нелюби, В. П. Ізотова, С. В. Ільясова, О. О. Лукашанця, Л. В. Рацибурської, Т. В. Попової, Л. П. Кислюк, О. П. Єрмакової, Л. І. Плотнікової, Н. А. Ніколіної, О. В. Петрухіної, В. Г. Фатхутдинової, І. Онхайзера та інших учених. Дослідження морфологічних особливостей віддіслівних новотворів субстантивного і ад'єктивного блоків у сучасній українській мові як мікросистеми, що склалася в процесі еволюції мови, має значний теоретико-пізнавальний і практичний інтерес.

Неологічний бум у кінці XX – на початку XXI ст. відобразився у ЗМІ, публіцистиці, літературній критиці, художніх творах, котрі досить швидко реагують на зміни в суспільному житті. Основним джерелом поповнення виступає розмовний словотвір і okazіональні новотвори. Мовознавці звертають увагу на домінування пейоративно-експресивної лексики.

Українська дериваційна система має потужний потенціал для творення інновацій, зокрема субстантивного блоку. Зміна статусу української мови в кінці 80–90-х років XX ст. стала імпульсом для активізації дериваційних процесів.

У творенні інновацій домінуючим виступає морфологічний спосіб словотворення. О. А. Стишов зазначає, що «високою продуктивністю в іменниковому інноваційному словотворі відзначається суфіксальний спосіб (засвідчено понад 40 % його дериватів)» [7, с. 123].

Словотвірна система української мови становить собою дві великі підсистеми. Усі похідні української мови залежно від кореневої (основної) чи формантної спільності діляться на дві групи. Першу утворює коренева (основна) співвіднесеність похідних – словотвірні гнізда і їхні конституенти: словотвірні парадигми, ланцюжки й пари; друга базується на формантній співвіднесеності, до якої належать словотвірні типи і категорії. Кожне похідне слово, що входить до словотвірного гнізда, має унікальне лексичне значення, характеризується індивідуальним набором похідних. Саме в ньому простежується вся мовна динаміка. В. Г. Фатхутдінова зазначає, що похідне слово як номінативний знак опосередковано фіксує в собі уявлення й етнокультурні образи людини про оточуючий його універсум [10, с. 134].

На сучасному етапі розвитку української словотвірної морфології спостерігаємо систематизацію словотвірних одиниць на нових концептуальних засадах. В україністиці недостатньо активно використовуються методи структурної лінгвістики, тому необхідно звернути увагу на динамічне моделювання дериватів, враховуючи при цьому творення інноваційних дериватів.

У мовознавстві 70–80-х років XX ст. проблеми морфології порушувалися при вивченні закономірностей словозміни і словотворення у працях І. І. Ковалика, Л. Е. Калнинь, Ж. Ж. Варбот, Ю. Г. Панкраца, Т. В. Попової, Н. Ф. Клименко, В. О. Горпинича, К. Г. Городенської та ін. У кінці 80–90-х років з'являються праці, присвячені питанням морфології в системі іменників (Л. О. Кондакова) і морфології словозміни дієслів української мови (Л. І. Комарова, І. В. Козленко), словотвірної морфології української мови (М. В. Кравченко), морфології польської (Р. Ляковський, К. Ковалик, С. М. Толстая), російської (Л. П. Катлицька, О. О. Потехіна, І. Б. Іткін, Г. М. Потапова), білоруської (Л. О. Гадуїка) мов, проблемам діахронічної і синхронічної морфології германських мов (В. О. Мигачов, Т. В. Колосова), проблемам фонології і морфології аглютинативних мов (В. І. Золхоев). На початку XX ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфологічної структури відіменникових словотвірних гнізд української мови (М. Ю. Федурко), динамічних процесів морфологічних моделей відприкметникового словотворення української мови (Г. В. Пристай), морфології словозміни і словотворення білоруської мови (В. П. Русак), морфології башкирської (Г. Р. Абдуліна), монгольської мов (С. О. Крилов).

Метою статті є дослідження синхронного опису морфологічних закономірностей словотворення віддієслівних новотворів з аналізом морфологічно релевантних ознак словотворчих морфем. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких *завдань*: 1) дослідити морфологічні особливості віддієслівних новотворів субстантивного і ад'єктивного блоків у сучасній українській мові; 2) виявити продуктивність агентивних суфіксів у віддієслівних похідних в українській і російській мовах; 3) визначити морфологічні явища й продуктивні морфо-

нологічні моделі, характерні для віддієслівних новотворів; 4) встановити морфологічні позиції, релевантні для віддієслівних інновацій субстантивного і ад'єктивного блоків.

Матеріалом дослідження слугують понад 530 віддієслівних інновацій субстантивного та ад'єктивного блоків, які отримані способом суцільної вибірки зі словника «Лексико-словотвірні інновації (1983–2003)» / [уклад. А. Нелюба] (2004), словника «Лексико-словотвірні інновації (2004–2006)» / [уклад. А. Нелюба, С. Нелюба] (2007), додатка «Нові слова» // О. А. Стишов Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації) (2005), словника «Лексико-словотвірні інновації». 2010–2011 / [уклад. А. Нелюба]; картотеки узуальної та оказіональної лексики української мови, складеної шляхом вибірки з друкованих засобів масової інформації, текстів художньої літератури.

Інноваційні утворення поповнюються за рахунок дериваційних засобів, характерних для українського словотвірної системи, і при цьому активізуються наявні в українській мові дериваційні типи і морфологічні моделі.

Віддієслівні новотвори вживаються переважно на позначення: 1) назв осіб: *відроджувальник, впроваджувач, грантодавець, державолюбець, апелювач, зцілювач, пожертвувач, пильнувач, паркувальник, перегінник, рекламолюб* [5, с. 73], *голодянин, виструнченець* (особа, яка виструнчилася) [Там само, с. 15]; 2) опредметнених дій (станів): *легітимізація, лобіювання, космополітизація, всезрівнялівка, трубоподіл, почутини, кортячка* (опредметнена дія (процес), названа дієсловом *кортіти*) [Там само, с. 42], *словотеча*; 3) конкретних понять: *рубанець*: *Кодовані рубанці* (титри до сюжету) [Там само, с. 75], *тріпология*; 4) абстрактних понять: *доносизм* (явище, засноване на доносах, пов'язане з доносами) [Там само, с. 25], *затулини* (обряд, пов'язаний з дією (процесом), названою дієсловом *затулити*): *На роти затуліних Є у нас затулини* (В. Простопчук). Згадуєш телебалаканину напередодні: «У Брюсселі zostалися задоволеними оглядинами». ... Нашорошуєш вуха. Себто визначаєш на слух. Хочеш бути задоволеним ще й *почутинами* (Є. Дудар). <...> *десь там задіяне пустослів'я, і словотеча розважлива, і настирність нещирих дорадників, і відданих, непрошених ворогів* <...> (Ю. Боярунець). Словом, усі дивляться на цю, явно ворожу незалежній самостійній соборній Україні камарилью, слухають її провокативну *тріпологию* і пропускають повз вуха (Є. Дудар).

У лінгвістичній літературі визначають два різновиди неологізмів: загальномовні і стилістичні (оказіоналізми). Ю. А. Зацний вважає, що, крім цих двох основних різновидів інновацій, для вираження нових понять досить типовими є випадки, коли та сама нова річ, те саме нове явище має не одну назву, а декілька [1, с. 13]. Пор. *дульцифікація – підсолоджування; прерогатива – перевага; рекетир – вимагач, стрижений жарг.* (субстантивоване); *сорбент – вбирач, поглинач*. Таким чином, синонімія виступає також джерелом творення інновацій.

В українській мові словотвірну парадигму віддієслівних інновацій субстантивного блоку на позначення діяча формують питомі суфікси **-ник** (**-івник, -льник**), **-ець** (**-івець, -анець, -енець**), **-ач, -тель -ун** та форманти іншомовного походження **-ант, -атор** (**-ізатор/-изатор**): *відкріпник, державобудівник, пікетувальник, закликальнич, тусівник, програвець, утримувач, зарплаточекач, довіритель, приватизатор, радянзатор*; опредметненої дії (стану) формують питомі форманти **-нн-, -енн-**, нульовий суфікс, а також суфікси іншомовного походження **-ізацій-/ -изацій-**: *продовження, роздержавлення, напруг, легітимізація*. О. А. Стишов зазначає, що «активне творення і функціонування іменників – назв абстрактної дії є характерною ознакою інтелектуалізації української мови, впливу на лінгвальну практику сучасної публіцистики, наукового стилю» [7, с. 133].

Словотвірну парадигму віддієслівних інновацій ад'єктивного блоку формують суфікси **-м-**, **-н-**: *все полонити – **всеполоні́мий***: «<...> колись звияжся, не оборна, неозора – зоряна, не посмертна, вражена відчуттям відродження у всеохопній, **всеполонимій** симфонії Буття» (Ю. Боярунець); *не мовчати – **немовчаний***: *Утіш, озовися **немовчною** лірою І ... хочеш – згуби, а хочеш – спаси* (О. Куликов).

Для дериватів-новотворів ад'єктивного блоку на **-ен-** характерний черезкроковий словотвір (пропущено незафіксовану ланку), без опори на системні дієслівні основи: *філологізація, доларизація, валютизація; чумак – «вчумачити» – вчумачений {к~ч}*: *І скрипить розпеченим залізом На кризі неба – рідне слово, **Вчумачене** чумацьким возом І шаблі сизим ковом* (Г. Булах). Унаслідок дії черезкрокового словотвору з'явилися і віддієслівні похідні на позначення осіб жіночого роду: *запитати – «запитальник» – запитальниця* [5, с. 34], *крам знати – «крамознавець» – крамознавиця* [Там само, с. 42].

Композити на позначення опредметнених дій (станів), абстрактних і конкретних понять становлять продуктивні дериваційні типи із суфіксами **-н'н'-**, **-ен'н'-**, **-ець**, нульовим суфіксом, **-н'-**, **-н-**: *україновиховання, дра́нгання, етнодержавотворення, світлолю́дотворення, узаса́днення, державолюбець, державочинець, мі́лотворець, зелено́їд (особа, яка має долари), рясно́пад, нафторозлив, горлодерня (про Верховну Раду), нарцисоуражений*: *Тож Україна в період **світлолю́дотворення** не була винятком* (Є. Дудар). *Коли я вже був студентом і практикував в журналі «Перець», то з приводу цього **дрангування** надрукував мініатюру* (Є. Дудар). *Де ж ви, бідні серцем багачі, товстосуми, **зеленоїди**-олігархи?* (Літературна Україна. – 27 листопада. – 2011. – С. 4). *Рясно́пад її книжок в активній фазі. І слава Богу: хай і далі друкується* (Літературна Україна. – 30 жовтня. – 2011. – С. 3). *А що ж ми? Де ж наші державотворчі, **державочинці, державолюбці?*** (Є. Дудар). *У тій **горлодерні** повно себелюбців, кожне слово яких лицемірство, а кожен рух – крок до грабунку...* (О. Сенчик). *<...> благий образ **україномрійного** патріотичного романтика, в силу наївності й чистоти децю відірваного від брудних політичних реалій, почав розсипатися просто на очах* (Країна. – 3 листопада. – 2011. – С. 3.). *Бо Україна моя і «моя нація» вже не входили у пріоритети. Бо вже все було закріплено на собі, **нарцисоураженому*** (Літературна Україна. – 27 жовтня. – 2011. – С. 3.).

У творенні девербативів граматичний, словотвірний, лексичний, етимологічний, евфонічний чинники виконують супровідну роль, однак при цьому вкрай важливо враховувати морфонологічний чинник: *Двоповерховий сучасний дім з вежкою та **сантабарбарівськими** (р/р') колонами був **огоро́джений** {д~дж} півторакілометровим муром і обладнаний системою стеження* (О. Думанська). Необхідно зазначити, що і у творенні нових слів (пор., *Санта Барбара – **сантабарбарівський** {р~р'}*) продуктивною є морфонологічна позиція палаталізації, для якої характерний досить широкий діапазон дії і створені відповідні умови для її застосування.

Прості і складні віддієслівні деривати в сучасній українській літературній мові творяться за певними словотвірними і морфонологічними моделями, типами, класами, при цьому необхідно враховувати морфонологічні особливості при творенні девербативів (усічення, вокалічні і консонантні альтернації, інтерференцію, нарошення, модифікацію наголосу. Проведений аналіз слугує підтвердженням того, що лінійні перетворення дієслівної основи, крім усічення, часто поєднуються з чергуванням. Так, для віддієслівних новотворів субстантивного й ад'єктивного блоків характерним є усічення твірної основи: *апелювати – апелювач, вербувати – вербування, зцілювати – зцілювач, усушити – усушка, обробити – обробка, пожертвувати – пожертвувач, пильнувати – пильнувач, легітимізувати – легітимізація та ін.*

Аналіз лінійних перетворень дієслівної основи дає можливість вивчити механізм взаємопристосування мотиватора і дериваційного засобу, для яких властиві різні морфонологічні засоби, оскільки дієслівна основа має вокалічний і консонантний різновиди.

Усічення має свої закономірності: усічення зазнають морфемні і фонемні структури, які не впливають на семантичне навантаження похідного і формують передумови для сполучуваності мотиватора із формантом. Необхідно зазначити, що для позиції усічення актуальним є залучення членованих мотивувальних основ. У віддієслівних інноваціях субстантивного блоку на зразок *державознавець, огієнкознавець, товарознавець, енеолознавець, мадоннознавець, некрополєзнавець* формант **-вець** виник внаслідок нарощення лівої частини суфікса **-ець**. М. В. Кравченко зазначає, що «аломорф **-в/ець** з'явився за аналогією до іменників, мотивованих двома дієслівними формами – доконаного і недоконаного виду. Такі деривати морфонологічно поєднуються з формою недоконаного виду із суфіксом **-ва-**» [3, с. 205]. Тому в композитних девербативах з компонентом *-знавець* аломорф **-в/ець** з'явився за аналогією до віддієслівних іменників, які утворені від дієслів недоконаного виду, оскільки ця дієслівна форма знаходиться в сильній морфонологічній позиції по відношенню до форманта **-ець** (*податкодавець, спонсор-жертводавець*). О. А. Земська сегмент **-в-** розглядає як інтерфікс [2, с. 113]. Урахування особливостей фінальної морфонеми дає можливість виявити характер консонантних альтернатив або використання розширених словотворчих суфіксів **-івець** (**-овець**) (*рунвірівець, розшуковець*).

В українській мові для девербативів субстантивного, ад'єктивного, вербального блоків на **-ен'н'-**, **-ен-**, **-но** характерні такі морфонологічні альтернативи: {в~вл} (132): *віправити* – *віправлення, віправлений, віправлено*; {п~пл} (56): *закріпити* – *закріплення, закріплений, закріплено*; {б~бл} (47): *оздобити* – *оздоблення, оздоблений, оздоблено*; {м~мл} (34): *оформити* – *оформлення, оформлений, оформлено*; {ф~фл} (3): *розграфити* – *розграфлення, розграфлений, розграфлено*; {д~дж} (163): *заощадити* – *заощадження, заощаджений, заощаджено*; {ст~шч} (71): *хрестити* – *хрещення, хрещений*; {т~ч} (43): *сплатити* – *сплачення, сплачений, сплачено*; {к~ч} (17): *приректи* – *приречення, приречений, приречено*; {г~ж} (13): *відобразити* – *відображення, відображений, відображено*; {с~т} (6): *переплести* – *переплетення, переплетений, переплетено*. Для девербативів субстантивного, атрибутивного і вербального блоків на **-ен'н'-**, **-ен-**, **-но** продуктивні ММ «Ут + Р/Pl + Ao» (272), «Ут + C//C + Ao» (324).

У творенні похідних іменників на **-ін'н'-** зі словотвірним значенням узагальненої предметної дії (процесу) найчастіше використовуються такі морфонологічні засоби як усічення, консонантні альтернативи та зміна наголосу (ММ «Ут + C//C' + Ao» (129), «Ут + Р/Pl + Ao» (4): {р~р'} (40): *варити* – *варіння, творити* – *творіння, парити* – *паріння*; {д~д'} (28): *садити* – *садіння, щадити* – *щадіння*; {л~л'} (16): *смалити* – *смаління, в'ялити* – *в'яління*; {с~с'} (13): *гасити* – *гасіння, косити* – *косіння*; {з~з'} (10): *везти* – *везіння, гризти* – *гризіння* (м~мл') (2): *томити* – *томління, кормити* – *кормління, сурмити* – *сурмління*; {в~вл'} (2): *правити* – *правління, поживити* – *поживління* та ін.

Ці ж морфонологічні явища відбуваються й у творенні композитів девербатив-інновацій, але чергування має нерегулярний характер: *аудіопослання, бісероплетіння, відеорозповсюджувач, грантодавець, довідання* (в банк), *законовиконавець, зарплаточекач, ендопротезування, каволюб, мікрокінознімання – макрокінознімання, макроліквідація, масажонавчання, мемуаротворчість, міфоспоживання, паркетопілісування, першозахоплення, самонакручування, самоощування, слово-*

борство, слухопротезування, стіноруйнування, тарифоутворення, тепловибух, теплошумоізоляція, тусівник; елітовихований, законотрухняний та ін.

Таким чином, в українській мові морфологічні альтернації характеризуються систематичними закономірностями: кожний приголосний чергується не з будь-яким приголосним, а з певними приголосними або з декількома приголосними (*губний* + *л*). Консонантні альтернації розширюють валентні властивості словотворчих морфем, роблять можливим утворення похідних будь-якої дериваційної структури.

Дослідження морфологічних моделей девербативів-неолексем субстантивного й ад'єктивного блоків дають можливість зробити висновок, що найбільш регулярною морфологічною моделлю є (ММ «Ут + Ас»), для якої характерне усічення тематичного форматива і наголошений суфікс.

Наведені приклади переконують у тому, що кожна морфологічна модель має узагальнювальний характер. Морфологічні моделі мають різні набори морфологічних перетворень і характеризуються регулярністю і продуктивністю (широким діапазоном дії). Історично склалося, що український дієслівний корінь – відкрита структура, тому при творенні похідних іменників у всіх випадках відбувається усічення дієслівної фінали, також на межі морфем можуть відбуватися й інші морфологічні явища: консонантні альтернації (вокалічні – у кореневій морфемі), модифікація наголосу, інтерфіксація. Врахування акцентних позицій дає можливість зробити висновок, що переважна більшість іменних і дієслівних суфіксів не індиферентна щодо наголосу. Так, іменникові суфікси *-ник*, *-ій*, *-ач*, *-ар*, *-ун*, *-атор* (*-ізатор* / *-изатор*), *-ізацій* / *-изацій* тематичні формативи *-ува-*, *-і-* мають високу акцентну потужність.

Зміни на морфемному шві відбуваються при взаємодії кореневої (основної) морфеми із суфіксальною за наявності відповідних умов, які становлять морфологічну позицію. Суб'єктами морфологічних трансформацій частіше виступають суфіксальні морфеми. С. М. Толстая, досліджуючи морфологічні позиції словозмінних дериватів у польській мові, пропонує виділяти чотири типи позицій: 1) амбівалентні (нульові) позиції; 2) позиції, що вимагають палатального ступеня наступного приголосного; 3) позиції, що вимагають йотованого ступеня наступного приголосного (палаталізовані позиції); 4) позиції, що вимагають твердого ступеня наступного приголосного (депалаталізовані позиції) [9, с. 89].

Для новотворів субстантивного та ад'єктивного блоків переважають амбівалентні (нульові) морфологічні позиції (формант не впливає на кінцевий приголосний основи): *позиціонувати* – *позиціонування*, *ліризувати* – *ліризування*, *розлюднити* – *розлюднення*; *зафундувати* – *зафундуваний* (ознака за дією, виконуваною фундацією – започаткування) [5, с. 42], *змаргіналізувати* – *змаргіналізований*. Для відіменникових і відприкметникових дериватів-інновацій субстантивного блоку характерні амбівалентні позиції (*середина* – *серединець*, *прогресист* – *прогресистка*), позиції палаталізації (у дериватах на *-ість*, *-івець*, *-іж*, *-ат*, *-івськ*) (*недовизначений* – *недовизначеність*, *Штати* – *штатівець*, *цифр(а)* – *циферія*, *в'юн* – *в'юнята*, *Євросоюз* – *євросоюзівський*, *СНД* – *СНДівський*), депалаталізації (у дериватах на *-ен'*) (*вождь* – *вожденя*).

На сучасному етапі розвитку лексики української мови помітна зміна словотвірних зразків оформлення похідних, пов'язана з активною тенденцією його націоналізації. Спостерігається тенденція до обмеження невластивих структурі української мови словотворчих засобів (пор. суфікси *-чик*, *-щик* (*апаратчик* – *апаратник*, *донощик* – *доносник*, *збутчик* – *збувач*, *завідуючий* – *завідувач*). Девербативи на позначення діяча на *-ник*, *-щик* (*-чик*) / *-льщик* утворюються від основ дієслів доконаного і недоконаного виду, що зумовлено морфологічними змінами – усіченням видового показника дієслова. А. В. Мамрак вважає, що здатність префікса-

льних дієслів позначати певні диференційовані процеси стимулює активність суфікса **-ник** щодо зв'язку з основами дієслів доконаного виду [4, с. 48]. Девербативи на **-ач** на позначення особи за родом занять чи професією утворюються від основ дієслів недоконаного виду.

У сучасній російській мові суфікс **-щик (-чик)** на позначення осіб демонструє високу продуктивність: рос. *пиарщик, переговорищик, тусовщик*. У сучасній українській мові похідні із суфіксом **-щик (-чик) / -льщик** на позначення діяча лексично обмежені і становлять непродуктивний тип у сучасній українській мові. Появу іменників даного типу в пам'ятках української мови фіксують лише з XVI ст. у складі запозичень із російської мови (напр., *прикажчик, зборщик*) [6, с. 61], що з'явилися внаслідок міжмовних контактів. Уживання суфікса **-щик (-чик)** є порушенням словотвірної норми, їм відповідають іменники на **-ник / -льник, -ач**: *розмітчик – розмітник, закройщик – закрійник, носильщик – носильник, вертольотчик – вертолётник, переводчик – перекладач*. Проте деякі девербативи із суфіксом **-щик (-чик) / -льщик**, які не мають українських відповідників, і зараз функціонують в українській мові: *льотчик, гонщик, зломщик*.

В українській мові формант **-ник / -льник** набуває продуктивності у творенні віддієслівних іменників на позначення діяча: *протестувальник, перевіряльник, відпочивальник, голодувальник*. При цьому відбувається витіснення субстантивованих дієприкметників на **-чий** (пор., рос. *протестующий, проверяющий, отдыхающий, голодающий*). З метою усунення калькованих форм типу *завідуючий, командуючий* у сучасній українській мові набуває активності формант **-ач**: *завідувач кафедри*, а не *завідуючий кафедру, командувач*. Цей формант вживається і в девербативах типу *користувач, пошукувач, здобувач* (пор., рос. *пользователь, соискатель*). Таким чином, на сучасному етапі агентивні форманти **-ник / -льник, -ач, -щик (-чик) / -льщик** мають різну продуктивність в українській і російській мовах.

При цьому простежується тенденція до використання власне українських лексичних одиниць, утворених на базі питомих дериваційних засобів. А. А. Таран, як приклади дії цієї тенденції, виділяє такі: 1) оновлення лексики усунення іменників-назв осіб із суфіксами **-чик / -щик** на користь **-ник, -івець, рідше -іст**: *інтернетник* замість *інтернетівець, піарник* замість *піарівець, рекламник, рекламіст* замість *рекламщик*; 2) обмеження віддієслівних іменників із процесуальною семантикою, утворених за допомогою суфікса **-к(а)** за рахунок розширення сфери функціонування словотвірної моделі на **-н'н'(а)**: *вербування, з'явлення, поява, автопаркування, усушка, обробка*; 3) заміна активних дієприкметників віддієслівними іменниками із суфіксами **-ник, -льник**: *виступальник, виступовець* (замість *виступаючий*), *пикетувальник, пикетник* (замість *пикетуючий*) та віддієслівними й відприслівниковими прикметниками: *навколишній, довколишній* (замість *оточуючий*), *чинний* (замість *діючий*), *наявний* (замість *існуючий*); 4) у дієсловах активізується вживання форм без інтерфіксів **-ир / -ір**: *масажувати* (замість *масажирувати*), *продюсувати* (замість *продюсирувати*), *режисувати* (замість *режисирувати*), *маршувати* (замість *марширувати*). А. А. Таран зазначає, що такі заміни набувають системного характеру, спираються на активні словотвірні моделі в сучасній українській мові й усувають із лексики номінації, які порушують словотвірні норми [8, с. 132].

Форманти іншомовного походження **-ант, -атор (-ізатор), -ер, -ізацій- / -изацій-** поєднуються з усіченими дієслівними основами (при цьому усічення зазнає тематичний форматив **-ува**). Девербативи іншомовного походження на позначення діяча утворюються від основ дієслів недоконаного і доконаного виду. Для похідних зазначеного типу продуктивною є четверта акцентна позиція (наголос переходить з тематичного форматива **-ува-** на словотвірний формант): *номінувати – номінант, підписати – підписант, голографувати – голографізатор, денационалізувати – де-*

націоналізатор, адаптувати – адаптер, політизувати – політизація, варваризувати – варваризація та ін.

Інвентар формальних трансформацій на морфемному стику переконує в тому, що кожній частині мови властивий свій набір дериваційних засобів, які відрізняються семантично і структурно, а тому і морфонологічні зміни на морфемному стику не тотожні.

Невичерпним джерелом з'яви мовних інновацій стають okazіоналізми, у яких також простежуються морфонологічні трансформації: усічення дієслівної фінали, консонантні альтернації, модифікація наголосу: *пружити* – **пруг** Ø {ж~г} (консонантні зворотні чергування): « <...> Де під орлами Риму виростили Священним **пругом** дотиків струнких Навік опанцеровані народи» (Є. Маланюк); *натрудити* – **натрудження** {д~дж}: « <...> А вже несуть тобі прийдешиність люди, – Нових **натруджень** родиться хорал» (П. Мах); *цвісти* – **цвітінь** {с~т'}:

« <...> А для нього не світяться води І не мила **цвітінь** на землі » (П. Мах).

Унаочнення морфонологічного чинника у процесі словопородження дає можливість вивчити валентні особливості формантів сучасної української мови. Для сполучуваності основи-мотиватора та словотворчого форманта визначальними є дериваційна спроможність твірної основи, а також потенції, що відображені у кількісних і семантично відмінних блоках похідних.

Аналіз морфонологічних особливостей віддієслівних новотворів дає можливість зробити такі висновки:

1. При творенні девербативів в українській мові, зокрема віддієслівних новотворів субстантивного та ад'єктивного блоків, використовуються такі механізми: вокалічні і консонантні альтернації, усічення дієслівної фінали, нарощування суфіксальної морфеми, модифікація наголосу.

2. Агентивні суфікси у віддієслівних похідних в українській і російській мовах мають різну продуктивність.

3. Морфонологічні зміни, що супроводжують творення девербативів-інновацій, крім усічення, виявляють меншу регулярність.

4. Віддієслівні новотвори субстантивного та ад'єктивного блоків утворюються за типовими морфонологічними моделями і роблять можливим творення похідних будь-якої дериваційної структури, збагативши інноваційні ресурси лексичного фонду сучасної української літературної мови.

5. Для віддієслівних інновацій субстантивного й ад'єктивного блоків характерні позиції усічення і палаталізації.

Словотвірні гнізда і типи нових слів у сучасній українській літературній мові становлять собою ментально марковані одиниці і відіграють важливу роль у формуванні мовної картини світу українського народу.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфонології девербативів убачаємо у встановленні морфонологічних класів віддієслівних словотвірних гнізд, визначенні різновидів морфонологічних структур у межах кожного класу.

Умовні скорочення

{ – морфонологічний запис; ~ – символ чергування в морфонологічному записі; С – консонантна тверда передньоязикова приголосна; С' – консонантна м'яка передньоязикова приголосна; Р – лабіальна, РІ – результат консонантної альтернації (лабіальна + л); Ун – усічення наголошеної дієслівної фінали, А – зміна наголосу (Ат – наголошений тематичний форматив, Ао – наголошена твірна основа, Ас – суфіксальний наголос).

Бібліографічні посилання

1. **Зацний Ю. А.** Розвиток словникового складу англійської мови в 80–90-і роки XX століття : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / Ю. А. Зацний. – К., 1999. – 32 с.
2. **Земская Е. А.** Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
3. **Кравченко М. В.** Словообразовательная морфология современного украинского языка : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / М. В. Кравченко. – К., 1990. – 260 с.
4. **Мамрак А. В.** Продуктивність словотвірних типів у сучасній українській мові (на матеріалі утворень з *-ник*) / А. В. Мамрак // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 47–54.
5. **Нелюба А.** Лексико-словотвірні інновації. 2010–2011 : [словник] / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х. : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – 100 с.
6. **Словотвір** сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.
7. **Стишов О. А.** Основні тенденції словотвору в мові українських засобів масової інформації // Українська лексика кінця XX століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації). – [2-е вид., перероб.] / О. А. Стишов. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
8. **Таран А. А.** Динаміка словотвірної норми в сучасній українській мові / А. А. Таран // Славянские языки и культуры в современном мире : Междунар. науч. симпозиум : труды и матер. [сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров; под общ. рук. М. Л. Ремневой]. – М. : МАКС Пресс, 2009. – С. 132.
9. **Толстая С. М.** Морфология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М. : Индрик, 1998. – 318 с.
10. **Фатхутдинова В. Г.** Словообразовательные подсистемы русского языка в ментально-культурном аспекте / В. Г. Фатхутдинова // Славянские языки и культуры в современном мире : Междунар. науч. симпозиум : труды и матер. [сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров; под общ. рук. М. Л. Ремневой]. – М. : МАКС Пресс, 2009. – С. 134–135.

Надійшла до редколегії 26.02.13

УДК 811.161.1'373.46

Я. Г. Жовніренко

Донбаський державний педагогічний університет (м. Донецьк)

ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНА *МОВНА СИТУАЦІЯ* В ЛІНГВІСТИЧНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Проаналізовано лінгвістичні енциклопедичні видання як джерело лінгвоісторіографічного вивчення явища мовної ситуації. Розглянуто наукові підходи щодо потрактування терміна *мовна ситуація*, виокремлено основні характеристики, які автори статей в енциклопедичних виданнях вважають основними під час формування мовних ситуацій.

Ключові слова: мовна ситуація, енциклопедичні видання, лінгвоісторіографія, актуалістичний метод, дігlossenія.

Проанализированы лингвистические энциклопедические издания как источник лингвоисториографического изучения явления языковой ситуации. Рассмотрены научные подходы к толкованию самого термина *языковая ситуация*, выделены основные характеристики, которые авторы статей в энциклопедических изданиях предлагают считать основными при формировании языковых ситуаций.

Ключевые слова: языковая ситуация, энциклопедические издания, лингвоисториография, актуалистический метод, диглоссия.

The article deals with the analysis of encyclopedia editions as the quall for linguistic situation investigation, to theoretical acquisition of scientific points if viewed according to the problem of linguistic situation in general scene and in narrow aspects, represented by different researchers, schools and in deferent branches of linguistic science. Some research approaches according to representation and explanation of the term linguistic situation are given in the article.

Keywords: *linguistic situation, encyclopedia, linguahistoriography, actual method, diglocia.*

На сьогодні в мовознавстві значно посилився інтерес до розвитку лінгвоісторіографії – лінгвістичної галузі, яка характеризується комплексним студіюванням того чи того лінгвістичного явища, аспекту, розвитку наукової думки в історії науки, аналізу теорій і концепцій в цілому, а також в окремих аспектах, традиціях, течіях, напрямках, розділах і школах. За останні роки захищена ціла низка кандидатських дисертацій з лінгвоісторіографії, а саме: О. М. Голуб, О. Л. Жихаревої, В. М. Овчаренка, А. С. Орел, І. М. Рябініної, К. А. Тищенко, О. В. Холодова, Н. В. Холодової, О. О. Фельчак та ін., виконаних під керівництвом професора, доктора філологічних наук В. А. Глушенка.

Наше дослідження присвячено явищу мовної ситуації як об'єкту соціолінгвістики саме в лінгвоісторіографічному аспекті. На думку Л. Б. Нікольського, термін *мовна ситуація*, чи *лінгвістична ситуація*, запровадили в науковий обіг зарубіжні лінгвісти 30-х років XX ст., які досліджували мови Африки та Азії (С. Doke, С. Lopez, D. Westerman). Термін уживали для позначення сукупності мов, якою послуговувалися в країнах чи на будь-якій території їхнього функціонального розподілу [3, с. 79].

Мета статті – навести результати дослідження лінгвістичних енциклопедичних видань як джерела лінгвоісторіографічного аналізу явища мовної ситуації, порівняти погляди авторів статей, репрезентовані в лінгвістичних енциклопедичних виданнях. **Завдання** наукової розвідки: 1) окреслити погляди авторів статей щодо визначення сутності поняття мовної ситуації в лінгвістиці; 2) виокремити різні ознаки, що формують мовну ситуацію, і на підставі яких будують типології мовних ситуацій; 3) узагальнити основні положення явища мовної ситуації, репрезентовані в енциклопедичній літературі.

Мета та завдання нашої розвідки зумовили використання актуалістичного методу, який є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання. В історіографію мовознавства термін *актуалістичний метод* запровадив В. А. Глушенко. Згідно з прийнятою ним концепцією наукового методу, актуалістичний метод визначають як складну логічну одиницю з певною структурою. Згідно з обраною нами концепцією наукового методу, вважаємо за необхідне зосередити увагу на його складових. Онтологічний компонент цього методу містить «принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ», які є його методологічною основою. Ці принципи «охоплюють найважливіші загальні твердження теорії пізнання, які передбачають тлумачення об'єкта як системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, що знаходяться в безперервному розвитку внаслідок безперервності причинових ланцюгів» [1, с. 7]. Принципи історизму, причиновості, системності та загального зв'язку явищ мають широке застосовування під час лінгвоісторіографічного дослідження проблеми мовних станів та мовних ситуацій.

Проблема мовної ситуації є не лише об'єктом дослідження мовознавців, а й пильної уваги суспільства та пересічних громадян. Така наукова та практична зацікавленість явищем мовної ситуації зумовлює необхідність вирішення актуальних соціолінгвістичних проблем регулювання мовної ситуації. Без ґрунтовного й комплексного вивчення цієї проблеми важко з'ясувати складність реальної мовної ситуації в будь-якому суспільстві, особливо в поліетнічному, де мови ніколи не функ-

ціонують ізолювано одна від одної та завжди утворюють складні макросистеми. Лише правильна мовна політика й заходи, спрямовані на побудову мовного життя, які враховують як мовні права особистості, так і суспільства загалом, повинні сприяти комфортному співіснуванню різних спільнот багатонаціональної держави.

Вивчаючи будь-яку лінгвістичну проблему, треба комплексно дослідити її витоки та розвиток у працях мовознавців різних епох. Порушення проблеми мовних станів та мовних ситуацій розпочато в середині ХХ ст. Такі вчені, як С. Доук, У. Лабов, Ч. Фергюсон, У. Стюарт, Л. Б. Нікольський, О. Д. Швейцер, Ю. Д. Дешерієв, Г. В. Степанов, Е. Г. Туманян, В. О. Виноградов та ін. створили теоретичне підґрунтя щодо вивчення проблеми мовних станів та мовних ситуацій. Але увагу привертає факт відсутності комплексного лінгвістичного дослідження проблеми мовної ситуації, здійсненого на підставі системного аналізу конкретного матеріалу. Можна назвати лише окремі роботи, в яких розглянуто певні аспекти зазначеної проблеми.

Проблему мовної ситуації студіювали різні мовознавці. Результати такого аналізу є надзвичайно цінними щодо комплексного лінгвістичного дослідження проблеми мовних ситуацій. Так, наукові пошуки багатьох учених присвячено практичному аспекту вивчення явища мовної ситуації, тобто проаналізовано мовну ситуацію в певному адміністративному регіоні чи в певний історичний період. Мовну ситуацію в країнах Азії та Африки досліджували М. С. Андронов, П. О. Баранников, В. С. Каміляєв, О. О. Кондрашкіна, В. С. Сигаль, О. І. Чередниченко та ін.; мовна ситуація в західних країнах була об'єктом наукових розвідок Г. В. Степанова, Т. Б. Крючкова, Б. П. Нарумова та ін., мовні питання в колишніх республіках Радянського Союзу досліджують В. М. Алпатов, Ю. Б. Коряков та ін. На українських теренах мовну ситуацію досліджували: зокрема, кваліфікували за джерелами походження В. М. Русанівський, О. І. Желєзний; за характером формування національної свідомості – В. В. Акуленко, О. С. Мельничук, С. В. Семчинський, М. І. Степаненко та ін., за особливостями розвитку української мови в умовах українсько-російського білінгвізму відповідно до періодів історичного розвитку – Л. Біланюк, І. К. Білодід, В. М. Брицин, Г. В. Вусик, О. Зарецький, Г. П. Іжакевич, Л. Т. Масенко, В. Д. Радчук, О. О. Тараненко, О. Б. Ткаченко та ін. Теоретичному аспекту приділено значно менше уваги. Мовну ситуацію як соціолінгвістичне явище розглянуто в роботах В. О. Авроріна, В. О. Виноградова, Н. Б. Мечковської, Г. П. Нешименко, Л. Б. Нікольського, Г. В. Степанова, У. Стюарта, Е. Г. Туманян, Ч. Фергюсона, Дж. Фішмана, О. Д. Швейцера та ін. Отже, загальну оцінку концепцій дослідники висвітлюють не з позиції сучасного рівня знань, а залежно від наукового доробку того чи того мовознавця порівняно із попередниками та яке значення мали їхні праці. Це дозволяє комплексно проаналізувати історію дослідження проблеми мовних станів та мовних ситуацій і здійснити обґрунтовані висновки.

Комплексний аналіз проблеми мовної ситуації в лінгвістичній історіографії потребує визначення самого терміна *мовна ситуація* у працях українських та зарубіжних науковців ХХ – ХХІ ст. Треба зазначити, що дослідженню явища мовної ситуації присвячено роботи як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів, політологів, соціологів. Але визначення самого терміна *мовна ситуація* подають В. О. Аврорін, О. М. Баскаков, В. І. Беліков, Г. Л. Вусик, А. Едлічка, Й. Краус, Л. Т. Масенко, Н. Б. Мечковська, Г. П. Нешименко, Л. Б. Нікольський, З. Д. Попова, Т. М. Плешкова, Г. В. Степанов, М. Р. Урб, Е. Г. Туманян, Ч. Фергюсон, О. Д. Швейцер.

На нашу думку, словникова стаття *Мовна ситуація* в Лінгвістичному енциклопедичному словнику за редакцією В. М. Ярцевої досить докладно подає визначення, оскільки містить дефініцію явища, характеризує ознаки, за якими пропону-

ють побудувати типологію мовних ситуацій. Автором статті є видатний мовознавець В. О. Виноградов. Учений репрезентував мовну ситуацію як «сукупність форм функціонування (а також стилів) однієї мови чи сукупності мов у їх територіально-соціальній взаємодії в межах певних географічних регіонів чи адміністративно-політичних утворень» [2, с. 616]. Як зазначав лінгвіст, опис мовних ситуацій ґрунтується на трьох ознаках: кількісних, якісних та оцінних.

Кількісні ознаки дозволили вченому, враховуючи принцип демографічної та комунікативної потужності, виокремити: монокомпонентні (охоплюють один ідіом), бікомпонентні (охоплюють два ідіоми) та полікомпонентні (охоплюють декілька ідіом) мовні ситуації; рівнопотужні / різнопотужні ідіоми; рівнорівневі / нерівнорівневі мовні ситуації.

Особливо важливою є, як зазначає В. О. Виноградов, комунікативна потужність. У нерівнорівневих мовних ситуаціях розрізняють мовні ситуації однопольосні (з одним домінантним ідіомом) і багатопольосні (з кількома домінантними ідіомами). Автор зазначав, що рівнорівневі (збалансовані) мовні ситуації дуже рідко трапляються; частіше це нестійка рівновага, коротка за часом у процесі серйозних мовних змін.

До якісних ознак В. О. Виноградов зарахував: лінгвістичний характер ідіомів, що належать до мовної ситуації; структурно-генетичні відношення між ідіомами – подібні, споріднені, неспоріднені, неподібні. Для багатомовних мовних ситуацій є істотним поділ на гомогенні та гомоморфні (споріднені й типологічно подібні) або гетерогенні й гетероморфні (неспоріднені й типологічно неподібні). Є можливими всі комбінації цих характеристик: гомогенна й гомоморфна, гомогенна й гетероморфна, гетерогенна й гомоморфна, гетерогенна й гетероморфна мовні ситуації; функціональну рівнозначність / нерівнозначність ідіомів. Розрізняють гармонійні мовні ситуації, за яких ідіоми набувають рівнозначного юридичного статусу, та дисгармонійні мовні ситуації, за яких ідіоми набувають різного юридичного статусу. Водночас юридична рівнозначність мов може сполучатися з фактичним переважанням одного з них; характер ідіома, що домінує в державному масштабі. За цією ознакою розрізняють ендоглосні мовні ситуації (домінантною у регіоні є одна з місцевих мов) й екzogлосні мовні ситуації (домінантною в регіоні є іноземна мова); функціонально рівнорівневі системи (збалансовані ситуації) й системи, що функціонально доповнюють одна одну.

Треба зазначити, що у соціолінгвістичній традиції терміни *ендоглосна мовна ситуація* й *екzogлосна мовна ситуація* використовують і в іншому значенні: у 1976 р. Л. Б. Нікольський виокремив екzogлосні мовні ситуації, за яких взаємодіють соціально-комунікативні системи різних мов, та ендоглосні – якщо взаємодіють системи однієї й тієї ж мови [3, с. 80–88]; у такому ж значенні використовує ці терміни у своїх роботах й О. Д. Швейцер.

Оцінні ознаки стосуються внутрішнього й зовнішнього оцінювання ідіомів (тобто оцінювання мови носіями інших мов й власне мовцями щодо її комунікативної естетичності, придатності, культурної престижності тощо); визначають ступінь так званої «мовної лояльності» певного мовного колективу.

Дослідник не оминув явище диглосії й запропонував також розподіл на диглосні та недиглосні мовні ситуації. В. О. Виноградов також акцентував увагу на поширенні вужчого розуміння мовної ситуації, яке співвідносимо з поняттям *мовний стан*. Вочевидь, дослідник тлумачить мовну ситуацію як «просторову й соціальну взаємодію різних мов чи різних компонентів стану однієї мови» [там само, с. 616].

В. М. Брицин у словниковій статті «Мовна ситуація» в енциклопедії «Українська мова» за редакцією В. М. Русанівського запропонував таке визначення мовної ситуації: це – «притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних по-

треб за допомогою однієї або кількох мов» [5, с. 332]. Як і В. О. Виноградов, В. М. Брицин вважає якісні, кількісні та оціночні параметри важливими для дослідження такого об'єкта соціолінгвістики, як мовна ситуація. Зазначимо, що автор акцентує не на власне лінгвістичному терміні, а на явищі мовної ситуації в Україні й на українськомовному підґрунті, що обмежує розуміння поняття мовної ситуації загалом. Тобто студійовано лише практичний аспект явища мовної ситуації.

В. М. Брицин подав результати статистичних підрахунків щодо кількісних, якісних та оціночних характеристик мовної ситуації з українською, російською мовами та мовами меншин в Україні наприкінці ХХ ст. Це й уможливило аналіз мовної ситуації в Україні лише в певний історичний період. На нашу думку, мовна ситуація не є статичним явищем і зазнає впливу багатьох чинників, які теж не є стабільними внаслідок геополітичних, економічних, соціальних змін, і тому є некоректним це констатувати в енциклопедичному виданні.

Різні погляди щодо трактування поняття мовної ситуації репрезентовано в лінгвістичній енциклопедії за редакцією О. О. Селіванової. Енциклопедична стаття є докладною, оскільки містить не лише аналіз позицій таких провідних учених, як: В. О. Авроріна, В. О. Виноградова, Л. Б. Нікольського, У. Стюарта, Ч. Фергюсона, Н. Шумарової щодо вивчення явища мовної ситуації, а й подає історію формування терміна, спосіб залучення його до наукового обігу, виокремлює чинники формування мовної ситуації, визначення поняття мовної ситуації: «ситуація взаємодії різних мов чи різних форм існування однієї мови в певній державі чи регіоні з огляду на їхню функціональну специфіку й ареал поширення в певний період історичного розвитку» [4, с. 448]. О. О. Селіванова зазначила, що деякі вчені пропонували різні параметри формування мовної ситуації. Зокрема, В. О. Виноградов виокремлював кількісні, якісні та оцінні показники, О. Д. Швейцер вважав, що мовна ситуація, крім об'єктивного, має суб'єктивний чинник, Н. Б. Мечковська доповнила наведені параметри ознакою юридичного статусу мов. Автор статті акцентує на багатоплановості явища мовної ситуації, що дозволяє здійснювати діахронічний та синхронічний опис.

Цікавим, як нам видається, є тлумачення поняття мовної ситуації в Енциклопедії для дітей «Аванта+», де його просто й доступно для розуміння дітей та читачів, не обізнаних у мовознавстві, потрактовано так: «стан справ з мовами в державі» [6, с. 429]. Складовими мовної ситуації автори вважають співвідношення одномовності й двомовності, роль мов у суспільному та культурному житті країни. У цій статті акцентовано увагу не на самій мовній ситуації, а на дослідженні однієї із її складових – багатомовності, а також на ієрархії мов відповідно до розподілу площин функціонування в деяких країнах світу.

Вивчення розвитку проблеми мовних станів та ситуацій повинно бути комплексним, а висновки будуть обґрунтованими лише за умови застосування сучасних знань та досягнень лінгвістики.

Саме такими є основні положення, репрезентовані в лінгвістичній енциклопедичній літературі, що для комплексного студіювання явища мовної ситуації і створення типологічних моделей є дуже важливим.

Аналіз стану дослідження проблеми мовної ситуації й репрезентовані тлумачення самого поняття, що подано в енциклопедичній літературі, можуть бути використані в подальшому лінгвістично-історіографічному дослідженні явища мовної ситуації.

Бібліографічні посилання

1. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / В. А. Глущенко; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.

2. **Лингвистический энциклопедический словарь** / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. **Никольский Л. Б.** Синхронная социолингвистика. Теория и проблемы / Л. Б. Никольский. – М. : Наука, 1976. – 168 с.
4. **Селіванова О. О.** Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
5. **Українська мова** : енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
6. **Энциклопедия для детей.** – 2-е изд., испр. / глав. ред. М. Д. Аксенова. – М. : Аванта+, 1999. – Т. 10. Языкознание. Русский язык. – 704 с.

Надійшла до редколегії 05.02.13.

УДК 811.161.2'38

А. Р. Зеленська

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ПРЕЦЕДЕНТНІ БІБЛІЙНІ ТОПОНІМИ В СУЧАСНОМУ ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ (на матеріалі статей на культурну тематику)

Досліджено прецедентні біблійні топоніми у публіцистичному дискурсі (на матеріалі україномовних газет «Україна молода», «День», «Дзеркало тижня»). Здійснено класифікацію прецедентних імен і прецедентних топонімів, висвітлено критерії виявлення прецедентних імен. Проаналізовано використання біблійних топонімів для інтелектуалізації газетних текстів. Охарактеризовано специфіку вживання біблійних прецедентних топонімів та семантичні особливості їх функціонування в сучасному публіцистичному дискурсі.

Ключові слова: прецедентне ім'я, прецедентний біблійний топонім, публіцистичний дискурс, критерії прецедентності, інтелектуалізація тексту, семантичні особливості.

Исследованы прецедентные библейские топонимы в публицистическом дискурсе (на материале украиноязычных газет «Украина молодая», «День» и «Зеркало недели»). Осуществлена классификация прецедентных имен и прецедентных топонимов, освещены критерии выявления прецедентных имен. Проанализировано использование библейских топонимов для интеллектуализации газетных текстов. Охарактеризована специфика употребления библейских прецедентных топонимов и семантические особенности их функционирования в современном публицистическом дискурсе.

Ключевые слова: прецедентное имя, прецедентный библейский топоним, публицистический дискурс, критерии прецедентности, интеллектуализация текста, семантические особенности.

This article deals with the studying of the precedent biblical toponyms in publicistic discourse (on the material of Ukrainian newspapers: «Ukraine moloda», «Den» and «Dzerkalo tuzhnja»). It gives the classification of precedent names and precedent toponyms, covers the criteria of precedent names indication, analyses the usage of biblical toponyms for newspaper texts intellectualization. The article also characterizes the specificity of the usage of biblical precedent toponyms and semantic features of their functioning in a modern publicistic discourse.

Keywords: precedent name, biblical precedent toponym, publicistic discourse, criteria of precedence, text intellectualization, semantic features.

Прецедентність є обов'язковим елементом усіх видів комунікації: літературної, культурної, наукової, епістолярної, публіцистичної тощо, оскільки прецедентні феномени складають когнітивний компонент культури народу. Вони загально-

відомі та хрестоматійні в силу своєї належності до національної культурної спадщини [1, с. 4].

Загалом витоки й традиції ономастичних розвідок пов'язують із розробками питань топоніміки та антропоніміки вченими XIX століття (М. Максимович, О. Соболевський, О. Шахматов та ін.). На сьогодні прецедентність і прецедентні феномени активно обговорюються як вітчизняними дослідниками (А. Нікітіна, Л. Дідун та ін.), так і науковцями близького (Ю. Караулов, М. Бахтін, Н. Бурвикова, В. Костомаров, Д. Гудков, В. Красних та ін.) та далекого (Т. Бел, Д. Чендлер, Дж. Мілер, П. Тул, Б. Зомер та ін.) зарубіжжя. Однак окремих лінгвістичних досліджень функціонування таких прецедентних імен, як біблійні прецедентні топоніми, в публіцистичних текстах поки що не існує, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета цієї статті – дослідження особливостей уживання й функціонування прецедентних біблійних топонімів у сучасних газетних текстах на культурну тематику.

Публіцистичний дискурс характеризується особливим способом мовної організації, усі компоненти якої об'єднані семантикою привернення уваги та впливу, що створюється через застосування різноманітних емоційно-експресивних засобів, серед яких особливе місце належить таким одиницям, як прецедентні феномени.

Особливий інтерес становить тенденція до інтелектуалізації газетних матеріалів, що розуміється як використання журналістами різноманітних засобів і прийомів, що ускладнюють зміст тексту й процес його сприйняття і потребують від читача для його правильного розуміння великих розумових зусиль. Для більшості це перш за все використання різноманітних термінів, професіоналізмів тощо. Одним із сигналів ускладненості текстів ЗМІ М. Кормілицина вважає прецедентні феномени [3, с. 307].

Використанням прецедентних феноменів автор не тільки зацікавлює читача, але й налаштовує його на діалог із собою як із своїм культурним однодумцем, людиною спільних з ним інтересів і поглядів. Включення прецедентних феноменів у газетний текст підвищує самооцінку читача, адже, використовуючи їх, автор розраховує на вільне знання ним культури: крім знання мови, також володіння фоновими знаннями, пов'язаними з історією, культурою, традиціями тощо. Крім того, прецедентні феномени підкреслюють спільність культурно-мовного простору автора й читача [3, с. 308].

Прецедентні феномени, перебуваючи в тісному зв'язку з усім «контекстом життя в конкретному культурно-інформаційному середовищі», входять до мовної картини світу лінгвокультурної спільноти, фіксуючи певний склад її мислення, логіку світосприйняття й світооцінки [5, с. 191].

До прецедентних феноменів науковці відносять ті, що добре відомі значній частині представників національно-лінгвокультурної спільноти, є актуальними в когнітивному плані й постійно відтворюються в мовленні [5, с. 192].

Традиційно в системі прецедентних феноменів можна виокремити такі: прецедентні ситуації, прецедентні вислови, прецедентні імена та прецедентний текст [5, с. 192].

Прецедентні імена класифікуються на антропоніми (власні іменування людей: власні імена, по батькові, прізвища, прізвиська та псевдоніми), зооніми (власні імена (клички) тварин або загальні імена, які позначають тварин (собака, кішка)), топоніми (власні назви географічних об'єктів), астроніми (власні назви космічних об'єктів) [8].

У свою чергу, прецедентні топоніми можна розподілити на хороніми (назви територій, областей, районів), урбаніми (назви внутрішньоміських об'єктів: площ, вулиць, проспектів тощо), гідроніми (географічні назви водних об'єктів), ороніми (назви піднятих форм рельєфу: гори, хребти, вершини, пагорби) тощо [8].

У сучасній лінгвістиці активно обговорюється питання щодо критеріїв виявлення прецедентних імен. На думку О. Нахімової, можна виділити такі критерії прецедентності:

- зв'язок відповідних імен з класичними творами;
- загальновідомість відповідних феноменів або хоча б їхня відомість для більшості членів лінгвістичної спільноти;
- актуальність відповідних імен у когнітивному (пізнавальному) й емоційному плані;
- регулярна відтворюваність, повторюваність імен у текстах [7, с. 61].

При вивченні вказаних ознак необхідно брати до уваги той факт, що функціонування прецедентних феноменів у різних видах дискурсу може мати свою специфіку. У публіцистиці можуть використовуватися тільки ті прецедентні імена, відомість яких має загальнонаціональний характер [7, с. 62].

Дослідники виділяють також такі додаткові критерії прецедентності:

1. *Графічний* (використання малих та великих літер). У сучасних публіцистичних текстах прецедентні імена пишуться то з великої, то з малої літери, використання великої літери свідчить про те, що відповідний іменник сприймається автором як власне ім'я.

2. *Морфологічний* (використання форм однини та множини).

3. *Пунктуаційний* (використання лапок). Ще одним свідченням використання прецедентних імен як культурного знака можуть бути лапки, що підкреслюють вживання слова в якомусь незвичному значенні.

4. *Посилання на джерело прецедентності*. Прецедентні феномени вживаються в публіцистичних текстах як без посилань, так і з зазначенням джерел прецедентності. Це може бути вказівка на назву художнього тексту або його автора [7, с. 68–76].

У масштабах світової цивілізації прецедентну значущість має унікальний за тривалістю свого існування та впливу на всі сфери культури біблійний текст. Біблійна прецедентність – динамічний конструкт, який реалізується в нескінченній кількості варіантів вербалізації, що пронизують різноманітні дискурси [5, с. 192].

Тексти Святого Письма несуть у собі величезне соціальне, історичне й емоційне навантаження. Коректне використання біблійних топонімів має неабияке значення для ведення культурної комунікації, оскільки іменовані ними об'єкти відігравали важливу роль в історії християнського світу. Це можуть бути як назви об'єктів та географічних пунктів, які до нашого часу не збереглися (*Вавилон, Содом і Гоморра*), так і назви об'єктів, що існують і нині, але мають інші розміри, особливості географічного положення, демографічні та економічні потенціали (*Назарет, Єгипет*) [6, с. 212].

Серед прецедентних біблійних топонімів, найбільш уживаних у статтях на культурну тематику, виділяємо такі:

Вавилон. У біблійному тексті ми можемо зустріти дві оповіді про стародавній *Вавилон*: одна – про побудову міста й змішування мови, друга – про побудову башти й розпорошення людей по всьому світі. Легенда є однією з перших спроб пояснити появу багатьох мов і різних народів на землі. Є в ній і спроба пояснити назву міста Вавилон: «*І тому-то названо імення йому Вавилон, бо там помішав Господь мову всієї землі (11:9)*» [2, с. 38]. Біблійний топонім *Вавилон* може вживатися й у переносному значенні – як синонім великого міста, повного спокус і всі-

лякого зла. Вживається він і в множині (*Вавилони*), коли йдеться про величезні міста. Цим словом послуговуються й на означення місця, де зібралося багато різних людей, різних мов, також де панують шум і безладдя.

У статті-інтерв'ю під назвою «*“Вавилон” почався з літературних вечорів і вертепів*» автор ставить питання керівникові студентського самодіяльного театру «Вавилон» про ідею створення та роботу гуртка. І в самій відповіді на це питання криється намір уживання біблійного топоніма *Вавилон* і його інтерпретація: «... Один із акторів запропонував назвати театр *“Вавилоном”*, і всім сподобалося – звучно і патетично. Потім ми підвели під цю назву свою ідеологію. Нас часто запитують, чи ми не боялися так назвати, адже *Вавилон* розпався. А я завжди кажу, що свій *Вавилон* ми будемо». Далі йде звернення до біблійної легенди: «Всі ми різні, говоримо різними мовами, але шукаємо шляхи поєднання. Якщо вавилоняни починали з однієї мови, а потім розійшлися, то ми йдемо іншим шляхом. Ми збираємо різних людей за емоційністю, духовністю та вихованням, шукаємо спільні точки дотику і виробляємо спільну мову спілкування, тому наш *“Вавилон”* стоїть» (День, № 218, 2012). Тут актуалізуються семи 'різномовність', 'спільність намірів', 'об'єднання'.

У статті «Пісенний *“Вавилон”*» зазначений прецедентний топонім уживається як назва біблійного пісенного циклу виконавця авторської пісні Ігоря Жука. На питання, чому цикл названо саме «Вавилон», співак відповідає, що «Велич діяння – не в розмірі творіння, а в величчї вкладеного в нього людського духу» (Дзеркало тижня, № 16, 2004). Очевидно, тут топонім *Вавилон* виконує функцію позначення чогось значущого для кожної людини, великого, величчї духовного творіння. У цьому разі актуалізуються семи 'величчї', 'значущість', 'творчність'.

В іншій статті під назвою «*“Золотий глобус”*: вавилонське стовпотворіння» прецедентний біблійний топонім уживається як назва фільму-фаворита церемонії *“Золотий глобус”* режисера Алехандро Гонсалеса *“Вавилон”*. Автор описує сюжет фільму, чим і пояснює намір режисера використати біблійний топонім *Вавилон*: «... фільм про нашу маленьку планету, яка все ще не здатна усвідомити себе як єдиний інтернаціональний дім і розгороджена кордонами і забобонами» (Дзеркало тижня, № 2, 2007) У цьому тексті актуалізуються семи 'різновірування', 'різномовність', 'відмінність'.

У статті «Мистецький *Вавилон* на землі етрусків» йдеться про сьомий Міжнародний фестиваль MUSIC WORLD («Світ музики»), куди з'їхалися митці з 68 країн світу – України, Польщі, Німеччини, Франції, Куби, Росії та інших. У рядках публіцистичного тексту пояснюється зв'язок назви статті з Біблією: «... мистецький *Вавилон* завирував різномов'ям, національними строями, усмішками, творчою напругою, європейськими, східними, азійськими та скандинавськими митцями. ... Лише такий демократичний захід здатен об'єднати континенти, народи, класичне та народне мистецтво, професіоналів і аматорів, різні вікові категорії». Хоча фестиваль вирував різномовністю, як стародавнє місто *Вавилон* після Божого покарання, у цьому «мистецькому *Вавилоні*, здається, й не потрібні були перекладачі. Мова спілкування різномовних учасників – це мова мистецтва. Це той вічний місток, який пролягає від серця до серця і завжди об'єднує й знаходить порозуміння» (Дзеркало тижня, № 38, 2004). Тут актуалізуються семи 'масштабність', 'різномовність', 'багатонаціональність', 'творчність', 'об'єднання'.

Виконуючи функцію інтелектуалізації газетних текстів, прецедентний біблійний топонім *Вавилон* стає «ключовим словом, активізуючи діяльність адресата щодо сприйняття тексту та задуму автора» [4, с. 153].

Содом і Гоморра. За біблійною легендою, міста *Содом* і *Гоморра* були розташовані там, «де нині море *Солоне* (14:3). Люди содомські були дуже злі та грішні

перед Господом (13:13)». Таких міст у долині Сіддїм було п'ять – і всі відзначалися розбещеністю своїх жителів. Тому Бог вирішив знищити ці міста разом з їх жителями [2, с. 41]. У Книзі Буття так описується сама катастрофа: «І Господь послав на Содом та Гоморру дощ із сірки й вогню, від Господа з неба (19: 24-25)» [2, с. 42].

Отже, прецедентний біблійний топонім *Содом і Гоморра* можемо трактувати як символ великого безладдя, метушні, шуму; символ крайньої аморальності, розпусти, що панує де-небудь [9, с. 842]; знак неминучої катастрофи [2, с. 43]; місце, де панує гріх, безсоромність та перелюб, а похідний від нього фразеологізм *Содомський гріх* – це гріх одностатевої любові [6, с. 212]. Наприклад, у статті «**Содом і Гоморра**: чи готова Україна до проявів інакшості?» йдеться саме про це трактування: «В травні 2012 року у Києві мав відбутися перший в Україні парад, де центром міста мали пройти представники ЛГБТ-спільноти (жінки та чоловіки нетрадиційної орієнтації, бісексуали та трансгендери), правозахисники і всі ті, хто виступає за рівність у суспільстві незалежно від сексуальної орієнтації» (День, № 76, 2012) й актуалізуються семи 'толерантність', 'гріховність', 'безсоромність', 'аморальність', 'протест'.

Голгофа. За Біблією *Голгофа* – це пагорб в околицях Єрусалима, на якому був на хресті розп'ятий Ісус Христос. Прецедентний біблійний оронім *Голгофа* в переносному значенні – це страждання, моральні та фізичні муки, подвижництво. Він також вживається розширено – на позначення важкого шляху до поставленої мети [2, с. 226].

У статті «*Голгофа Батурина*» автор розповідає читачам про місто Батурин, «символ протесту проти царського ярма на шії української свободи» (Україна молода, № 206, 2008), де 2 листопада 1708 року за спробу стати державно незалежним полягло щонайменше 15 тисяч дітей, жінок, старих людей та вояків. У такому контексті місто Батурин порівнюється з біблійним оронімом *Голгофа*, де було страчено безвинного Ісуса Христа, як і страчено у свій час безвинних жителів Батурина. Тут актуалізуються семи 'страждання', 'кровопролиття', 'вбивство'. Як видається, тут теж можна говорити про інтелектуалізацію тексту за допомогою біблійного ороніма *Голгофа*, оскільки він спонукає читача до обдумування тексту зі зверненням до своїх накопичених знань з історії, культури тощо.

Назарет. У біблійних текстах розповідається, що *Назарет* – це місто в Галілеї, де жили тесля Йосиф та діва Марія, де пройшло земне життя Христа до 30 років [6, с. 212]. У статті «По тверезість – у **“Назарет”**», біблійний топонім використовується як назва реабілітаційного центру неподалік Дрогобича, де люди зі згубними звичками повертаються до нормального життя. Багатьох хворих до «*Назарету*» приводять рідні й близькі люди, і кожен зі знедолених може заявити, що «тут ніби моя сім'я». Духівник центру отець Роман Федько розповідає, що працівники реабілітаційного центру дають людям можливість працювати фізично й духовно, надають підтримку кожному хворому, а «*терпіння і добрий гумор створює атмосферу нової “сім'ї”*».

Зв'язок назви центру та біблійного топоніма ми вбачаємо в тому, що знедолені залежні люди зцілюються тут працею, силою волі, молитвою та Божою поміччю. Також можна провести паралель між Святим сімейством, що жило в труді та молитві, та «не зовсім святою новоспеченою сім'єю», що теж всіма силами прагне до зцілення та наближення до Господа. «За п'ять років існування **“Назарету”** реабілітацію пройшли понад 200 алко- та наркозалежних з різних куточків України. Майже половина з них живе тверезо» (Україна молода, № 158, 2009). У цьому контексті актуалізуються семи 'згуртування', 'зцілення', 'взаємодопомога', 'взаємоповага', 'віра', 'працелюбність'. Цей прецедентний біблійний топонім,

який несе в собі культурну інформацію, має «кодовий характер, оскільки передбачає знання пов'язаного з ним прецедентного тексту» [4, с. 153].

Едем. У Святому Письмі записано: «*І насадив Господь Бог рай ув Едені на сході і там осадив людину, що її Він створив (2: 8)*». Слово *Еден*, що означає «приємний, ніжний, делікатний», ми вимовляємо як *Едем* [2, с. 16]. В образному вживанні прецедентний біблійний топонім *Едем, сади Едему* – прекрасне місце, чудова природа, розкішне життя, душевний спокій [2, с. 300]. Також він може вживатися як позначення недосяжної, нездійсненої мрії [2, с. 16].

У статті «*Едемський сад... у Чернівцях*» автор описує ідею створення першого в Україні Біблійного саду: «*За півроку дослідники виявили і описали 145 дерев, кущів та інших рослин, про які йдеться у Біблії*», та, крім пізнавального та туристичного об'єкта, чернівецький *Едем* буде «*своєрідним науково-дослідницьким полігоном*» для студентів. Зокрема біолог С. Руденко має намір спробувати виростити «*аналог дерева, з якого було зроблено розп'яття Христа. Наукове вивчення Біблії дає підстави стверджувати, що унікальне дерево зрослося з трьох – сосни, кедра та кипариса*» (День, № 3, 2010). Чернівецький *Едем* приваблює до себе величезну кількість молодят, які після вінчання, уявляючи себе Адамом та Євою, гуляють у справжньому *Едемському саду*. Ми вбачаємо спорідненість назв садів на основі спорідненості об'єктів. Тут актуалізуються семи 'краса', 'природа', 'унікальність', 'різноманіття'.

Отже, можна зробити висновок, що біблійні топоніми, будучи прецедентними назвами, несуть у собі безкінечну культурно-історичну інформацію. Вони використовуються в різних інтерпретаціях з авторським наміром привернути увагу якнайбільшій кількості читачів та інтелектуалізувати газетний текст. У разі інтелектуалізації прецедентні біблійні топоніми використовуються автором для ускладнення (розширення) змісту тексту та процесу його сприйняття й розуміння, що, у свою чергу, потребує від читачів певних знань у царині культури, мови, історії тощо. Крім того, вони створюють враження близькості позиції автора й читача, підкреслюють, що автор входить «в одне коло» з читачем.

Перспективним вважається подальше дослідження вживання, інтерпретації та функціонування прецедентних біблійних топонімів у публіцистичних текстах на суспільно-політичну, економічну та спортивну тематику.

Бібліографічні посилання

1. **Арбузова В. Ю.** Прецедентность в русском языке как лингвистический и культурный феномен : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / В. Ю. Арбузова. – Липецк, 2007. – 202 с.
2. **Коваль А. П.** Спочатку було Слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
3. **Кормилицына М. А.** Активные процессы в языке современной российской прессы / М. А. Кормилицына. – Режим доступа : www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2011_6/66.pdf
4. **Крапивник А. А.** Библийский интертекст произведений Л. Н. Андреева и М. А. Булгакова : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / А. А. Крапивник. – Х., 2009. – 225 с.
5. **Крутько Т. В.** Прецедентні феномени у текстах англомовної реклами / Т. В. Крутько. – Режим доступу : dspace.nbuv.gov.ua:8080/handle/123456789/37862.
6. **Мендельсон В. А.** Библийские фразеологические единицы с компонентами-топонимами в английском и русском языках / В. А. Мендельсон : труды и материалы в 2 т. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2006. – Т. 2. – 324 с.

7. **Нахимова Е. А.** Прецедентные имена в массовой коммуникации / Е. А. Нахимова. – Екатеринбург, 2007. – 207 с.
8. **Пасхалов А. П.** Удивительная этимология / А. П. Пасхалов. – Режим доступа : royallib.ru/book/pashalov_anatoliy/udivitelnaya_etimologiya.html
9. **Фразеологічний** словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.

Надійшла до редколегії 19.02.13

УДК 811.161.2'373.7

І. Б. Іванова

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

УКРАЇНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК ЧИННИК ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНИХ ІННОВАЦІЙ У РЕКЛАМНОМУ ДИСКУРСІ

Розглянуто проблеми лінгвостилістичних інновацій в рекламному дискурсі України. Одним із чинників таких інновацій є українська фразеологія як прецедентний феномен, етнокультурно маркований вербальний знак специфічної природи. Розглянуто провідні теоретичні положення нової дослідницької парадигми в лінгвістиці – антропологічної, а також окреслено провідні напрямки сучасної лінгвістичної науки, теоретико-методологічна база яких дозволяє дослідити фразеологізм як лінгвокреативний компонент рекламного дискурсу.

Ключові слова: фразеологія, ідіома, антропоцентрична парадигма, лінгвостилістика, лінгвокультурологія, рекламний дискурс, рекламний текст, масова комунікація.

Рассмотрены проблемы лингвостилистических инноваций в рекламном дискурсе Украины. Одним из факторов таких инноваций является украинская фразеология как прецедентный феномен, этнокультурный маркированный вербальный знак специфической природы. Рассмотрены ведущие теоретические положения новой исследовательской парадигмы в лингвистике – антропологической, а также намечены перспективные направления современной лингвистической науки, теоретико-методологическая база которых позволяет исследовать фразеологизм как лингвокреативный компонент рекламного дискурса.

Ключевые слова: фразеология, идиома, антропоцентрическая парадигма, лингвостилистика, лингвокультурология, рекламный дискурс, рекламный текст, массовая коммуникация.

The article deals with stylistic innovations in Ukrainian advertising discourse. One of the factors of such innovations is Ukrainian phraseology that is precedent phenomenon and ethnocultural marked verbal sign of specific nature. This article is focused on leading theoretical points of new research paradigm in linguistics that is anthropological one. In addition, article outlines key areas of modern linguistic science which theoretical and methodological framework allows to investigate phraseological units as linguistic-creative component of advertising discourse.

Keywords: phraseology, idiom, anthropocentric paradigm linguostylistics, linguistic culturology, advertising discourse, advertising text, mass communication.

Рекламний текст як форма маніфестації рекламного дискурсу сьогодні є особливою сферою діяльності та творчості людини. Реклама – явище складне, охоплює багато сфер виробництва й життя сучасної людини. Отже, дослідження реклами як культурно-національного, соціально-економічного, психологічного і водночас мовного феномена вирізняються своєю різноманітністю та різнонаправленістю. Наукова проблематика здійснення власне лінгвістичного дослідження рекламного дискурсу, а також розгляд прагматичного потенціалу фразеології стосовно реклами, набувають особливого значення. Серед названих не останньою

залишається проблема дослідження ролі фразеології у формуванні лінгвостилістики рекламного дискурсу.

Знаковим є те, що в сучасній лінгвістиці традиційним уже стало обговорення проблеми «зміни парадигм», тобто виникнення нових ідей, теорій, методів і концепцій у межах філософії, соціології, історії спричиняє й зміни акцентів та методології дослідження у лінгвістиці. Ця тема розглядається в роботах Ю. С. Степанова, В. М. Телії, О. С. Кубрякової, Ф. С. Бацевича та ін. В. А. Маслоу визначає сутність та специфіку такої методологічної революції: «Традиційно виділяються три наукові парадигми – порівняльно-історична, системно-структурна і, врешті-решт, антропоцентрична... Антропоцентрична парадигма виводить на перше місце людину, а мова вважається головною конституювальною характеристикою людини, її найважливішою складовою. Інтелект людини, як і сама людина, не уявляється поза мовою та мовною здатністю як здатністю породжувати та сприймати мовлення. Якби мова не втручалася в усі мисленнєві процеси, якби вона не була здатна створювати нові ментальні простори, тоді людина не вийшла б за межі безпосередньо того, що вона спостерігає. Текст, котрий створює людина, відбиває рух людської думки, будує можливі світи, втілюючи у собі динаміку думки та способи її уявити за допомогою засобів мови» [7 с. 6–7]. Дослідниця також вказує на важливу особливість: лінгвістика, як наука гуманітарного корпусу, не змінює дослідницьких парадигм – вони «накладаються одна на одну», існують та співіснують одночасно.

Розглядаючи рекламу, рекламний дискурс, лінгвостилістичний аспект буття рекламного тексту з позицій антропоцентричної парадигми, сучасних лінгвістичних методів дослідження, варто комплексно дослідити роль і місце в рекламному тексті прецедентних феноменів культури, занурених у мову. Такий специфічний феномен мови, свідомості, культури як фразеологія має визначати стиль і стилістику, естетику, ідейно-тематичну зумовленість рекламного тексту, формувати рекламний дискурс. Отже, сучасний характер дослідницької парадигми щодо аналізу дискурсивних практик, розгляд фразеології як чинника лінгвостилістичної інновації й зумовило **актуальність** даної статті.

Слід враховувати властиву мові й культурі водночас антропоцентричність. Тобто, незважаючи на національно-культурні особливості світогляду особистості, існує цілий ряд базових концептуальних констант, що спільно оцінені й сприймаються людьми майже з однаковою оцінкою. Так, концептуальна парадигма *здоров'я – любов* з антропоцентричних позицій є базовою. А значить такою, що присутня у світоглядній моделі будь-якої культури. Згадаємо низку «мандруючих» міфів про створення землі – статевий акт між надсильними й надздоровими стихіями. У слов'ян від злиття неба й землі утворюються боги й усе живе, схожий мотив можна знайти й у греко-латинській міфології. Тому не дивно, що у структурі рекламного тексту часто використовується фразеологія, що експлуатує природні образи як уособлення здоров'я/нездоров'я, краси/потворності, кохання тощо.

Вітчизняними дослідниками та дослідниками пострадянського простору розглядалися власне лінгвістичні проблеми рекламної комунікації, рекламного дискурсу, реклами як такої, а саме: маніпулятивні техніки в рекламі (В. В. Зірка, Т. Г. Хазагеров, О. С. Іванова); прагмалінгвістичний аспект буття рекламного тексту (Ю. Б. Корнева, Т. М. Лівшиц, І. П. Мойсеєнко, Ю. В. Сильвестров); рекламний текст у психолінгвістичному аспекті (Ю. О. Сорокін, Є. Ф. Тарасов); когнітивний аспект формування рекламного повідомлення (О. В. Анопіна, В. І. Охріменко, О. Є. Ткачук-Мірошніченко); історія реклами (О. І. Зелінська); загальний лінгвістичний опис рекламних текстів (О. В. Медведєва, Г. Г. Почепцов); лінгвостилістичний аспект (Н. М. Кохтева, Д. Е. Розенталь, О. С. Кара-Мурза, Н. В. Слухай); власне

лінгвістичний аналіз та опис рекламних текстів на різних мовних рівнях: фонетичному (О. А. Ксензенко, І. О. Лисичкіна), лексичному (І. О. Соколова, С. А. Федорець), морфологічному (О. І. Зелінська, В. В. Зірка, Є. П. Ісакова); синтаксичному та структурно-семантичному (Н. Л. Коваленко, Ю. Б. Корнєва, О. В. Медведєва); особливості використання текстових категорій у рекламі (Н. Т. Гуменюк, Н. Л. Коваленко, М. Л. Крамаренко); рекламний текст як форма маніфестації рекламного дискурсу (Н. В. Вертянкіна, Н. Л. Волкогон, А. О. Дедюхін, Т. В. Кравець, О. Є. Ткачук-Мірошніченко). Комплексне дослідження фразеології як чинника формування рекламного дискурсу чекає на своїх дослідників.

Провідною *метою* даної статті є огляд сучасних напрямків дослідження лінгвостилістики рекламного тексту, а також фразеології як інноваційної складової рекламного дискурсу в мовному просторі України.

У світлі антропоцентричної наукової парадигми, відповідно до теорії комунікації, рекламний текст сприймається як особлива вербалізована форма масової комунікації; мовленнєвий акт, що визначається певними інтенціями позитивів, такий, що здійснює маніпулятивний вплив. Провідною ж метою, комунікативним наміром адресанта – творця рекламного тексту – є створення успішного мовленнєвого акту, тобто забезпечення надійності, стійкості та ефективності процесу комунікації. У цьому контексті досліджується питання рекламного дискурсу (Ф. С. Бацевич, В. В. Зірка, Т. В. Кравець, Л. М. Пелепейченко та ін.).

Розглядаючи рекламний дискурс, а точніше – мовно-комунікативний аспект його реалізації, Ф. С. Бацевич зазначає: «...дискурс є сукупністю мовленнєво-мисленнєвих дій комунікантів, пов'язаних з пізнанням, осмисленням, презентацією світу мовцем і осмисленням мовної картини світу адресанта слухачем (адресатом)» [2, с. 154]. Рекламний дискурс спрямований на створення символічного провідника, це привертає увагу, творить позитивний імідж та міф, впливаючи на психологію споживача засобами мови. Отже, рекламний текст є кінцевим продуктом цього процесу. З позицій комунікативної лінгвістики, лінгвістичної прагматики, психолінгвістики рекламний текст – це вербальний та фіксований у формі знаку відбиток мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Рекламний текст сприймається в дискурсивних практиках як тематична, структурна та комунікативна єдність, відповідно наділена певними стилістичними характеристиками.

Л. М. Пелепейченко вважає: «У теорії комунікації найбільш поширилося розуміння дискурсу як комунікативної події, яка передбачає наявність учасників спілкування та їхню взаємодію (інтерацію) в соціальних ситуаціях» [10, с. 7]. Аналіз мовних особливостей масової комунікації, а також в її межах і рекламної, дослідниця здійснює з урахуванням тактик і стратегій таких типів комунікації. Л. М. Пелепейченко визначає специфічні, найбільш характерні риси рекламної комунікації: контраст експресії та стандарту, яскрава метафоризація, застосування експресем. Таким чином формується особлива стилістика рекламного повідомлення, у якій значне місце відводиться образним засобам мови, включно з фразеологією.

Як засіб вираження емоційної оцінки в експресивному контексті постає фразеологізм у монографії І. Ю. Шкіцької. Дослідниця аналізує лексико-фразеологічні тактики підвищення значимості співрозмовника, узагалі маніпулятивні тактики позитиву. І. Ю. Шкіцька зазначає: «Фразеологізми, будучи прецедентними феноменами, уживаються під час здійснення маніпулятивного впливу ...головне призначення ідіоми – бути знаряддям мовленнєвого впливу. Ідіоми посилюють ефективність аргументації. Вони використовуються адресантом за відсутності та недостатності фактичного матеріалу чи підстав для здійснення впливу» [12, с. 142–143]. Влучно окреслена ситуація, що є характерною для рекламного повідомлення, де головною метою є вибір найбільш ефективного та яскравого

способу створення установки на дію. Це й намагання за допомогою згоди приєднатися до певної соціальної групи (*Таксі-шара; Шара-Вара* (їдальня); *покупон* – суперова акція (від мережі магазинів «Ельдорадо»); *горілка нової генерації* (Цельсій). Мають місце в рекламному дискурсі й порівняння. Фразеологічні засоби використовуються у тексті реклами також з метою підвищення значимості адресанта, рекламованого товару: *Упевнений у подиху – упевнений у собі* (жувальна гумка «Екліпс»), *ніколи не зрадить* (Рексона); *найяскравіша зірка оперної сцени, володарка неймовірного бельканто* (Монтсеррат Кабальє). Як бачимо, за допомогою фразеології можна дати й гіперболізований позитив, збільшену оцінку, що буде сприйматися природно саме завдяки узуальності та традиційності – визначним характеристикам фразеології.

Ефективним у рекламі є також прийом самоприпущення, недосконалості, наприклад: *втратити сили* (шампунь «Ельсєв»), *життя тільки починається* (лікарський засіб «Кліматодин»), *українці «з'їдають» поразку України* (футбольний коментар); *важкість у шлунку* (лікарський засіб «Фестал»), *біль у шлунку, біль повертається* (лікарський засіб «Но-Шпа»), *молоко ніде діти* («Простоквашино»). Використання фразеологізмів у маніпулятивному дискурсі виконує завдання щодо зменшення дистанції між комунікантами, дозволяє навіть на відстані висловити позитивні емоції, показати наявність почуття гумору, виявити симпатію до споживача (колективного слухача). Саме такі тактики є визначальними для текстового повідомлення у межах рекламного дискурсу. Отже, мова йде про безпосередній зв'язок фразеології та маніпулятивних тактик позитиву.

Окреме місце в дослідженні рекламного дискурсу віддається тезі про провідну роль естетики і філософії постмодерну як художнього методу сучасної реклами (В. П. Нерознак). З таких позицій реклама видається «найбільш визначним мистецтвом ХХ століття», оскільки віртуозне використання методів мовленнєвого впливу споріднює рекламу з мистецтвом [11, с. 713]. Дослідник вбачає в сучасній рекламі пострадянського періоду риси поетики постмодерну: фрагментарність, неточність, карнавалізацію, інтертекстуальність, іронічність. Однак створити якісний і гарний рекламний текст можна тільки за умови тонкого знання психології, культури, майстерного володіння словом.

У царині таких сучасних напрямів лінгвістики, як лінгвосеміотика (О. В. Катеринюк, Ю. В. Степанов, Х. Кафтанджиев, О. Л. Головльова, Є. А. Єліна та ін.), мова реклами втілена у «вербальній (словесна, текстова) системі, що об'єднує знаки мов, якими ми говоримо й пишемо» [5, с. 159]. Рекламний текст – опосередковане вербалізоване відображення певної комунікативної ситуації, що існує як феномен у структурі рекламного дискурсу, визначає певну текстову специфіку, істотно впливає на стилістику та жанрову специфіку такого тексту. Реклама визначається як креолізований текст (текст змішаного типу), фактура якого складається з двох негомогенних частин: вербальної (мовної/мовленнєвої) і невербальної (такої, що належить до інших знакових систем, на відміну від природної мови [4, с. 27].

З позицій лінгвосеміотики «знаковість» і «текстуальна приреченість» будь-якої культури призводить до необхідності занурення рекламного продукту в мовно-культурну стихію, і таким чином стає можливим використання фразеологічних одиниць, що беруть активну участь у формуванні уподобань пересічного мовця. За таких умов можливе створення національно маркованого, динамічного, налаштованого на позитив тексту рекламного дискурсу. К. Леві-Стросс пише: «...ми бачимо, що поняття різноманітних людських культур не слід сприймати статично. Це не різноманітність бездіяльного зібрання зразків засушеного каталогу» [6, с. 35]. Наприклад, еталон краси і привабливості дівчини репрезентований україн-

ською фразеологією: *як кров з молоком, як здобна булочка, як яблучко наливне, моє маленьке сонечко*. Тобто семантика «рожевого» і «круглого» є одною зі складових традиційних уявлень по красу дівчини/дитини в українській мовно-культурній картині світу.

О. В. Катеренюк розглядає стилістичні характеристики рекламного заголовка і серед провідних засобів номінації структур рекламних заголовків називає ідіому: «засіб, за якого утворюється словарна конструкція, значення якої відрізняється від значення слів, що складають її» [5, с. 178]. Такий прийом отримує назву «гра слів», наприклад: *золотий дощ* (ювелірний); *туристи з Піднебесної* (Форекс-клуб); *золотий вік* (банківські послуги), *золота рибка* (дитячий садочок); *Но-Шпа* є – спазму немає (лікарський засіб).

Лінгвокультурологічний напрям, самостійна мовознавча галузь, що складається в 90-ті роки ХХ в., тісно пов'язаний з роботами фразеологічної школи, заснованої В. М. Телія. З таких позицій фразеологічна одиниця набуває статусу структурного елементу культурно-мовної картини світу (Ю. С. Степанов, Н. Д. Арутюнова, В. В. Вороб'йова, В. А. Маслова та ін.). З таких позицій фразеологізм – це результат ведення діалогу мови і культури, де дієвою особою є насамперед людина. Лінгвістика розглядає світогляд людини, що відбивається та фіксується мовними одиницями та представлений у вигляді ментальних моделей мовної картини світу, де лінгвокультурологія досліджує взаємодію мови і культури, що впливають одна на одну, формуючи нові смисли та зберігаючи усталені.

Власне лінгвостилістичний аспект буття реклами втілено в дослідженнях стилістичної детермінованості тексту, жанрової специфіки реклами. В. В. Ученкова, Т. Е. Гринберг, К. В. Конаніхін, М. В. Петрушко, С. А. Шомова розглядають у своїй колективній роботі «Реклама: Палитра жанров» [11] типологію та специфіку жанрів друкованої реклами. Реклама представлена як публіцистичний жанр: рекламна об'ява, розгорнуте рекламне звернення, життєвська історія, консультація спеціаліста, каталог, прейскурант, афіша, анонс і листівка.

Також дослідниками вказано на нову тенденцію: багато публіцистичних жанрів пристосовані для виконання певних рекламних функцій. Отже, ученими виокремлено п'ять інформаційних жанрів, котрі за своєю комунікативно-прагматичною метою є рекламними. Це рекламна замітка, рекламний звіт, рекламний репортаж, рекламний лист, рекламні публікації за моделлю «питання–відповідь»). Серед жанрів реклами виділені чотири аналітичних: рекламне інтерв'ю, рекламне листування, рекламний огляд, рекламна рецензія. До сфери реклами належать також три художньо-публіцистичні жанри (реklamний нарис, рекламна замальовка та рекламний памфлет). Окремою модифікацією жанрів реклами є форми рекламування на місцях продажів (заголовки, вивіски, слогани тощо). Вказане істотно зближує рекламний дискурс з мас-медійним.

До окремого жанру віднесені різновиди плаката та форми рекламування на місцях продажів (вивіска, вітрина, інформаційні POS-матеріали). Визначено жанри радіо- і телереклами. У якості жанрів Інтернет-реклами охарактеризовано текстові повідомлення, рекламне відео, банер, E-mail-реклама та рекламно-інформаційний сайт.

Фразеологія як стилістично маркований мовний феномен може визначати стилістичну приналежність рекламного повідомлення, диктувати функційно-стильовий статус рекламного тексту. А проблема стилістичної і жанрової приналежності текстів реклами є однією з найбільш гострих та дискусійних. На думку Д. Е. Розенталя та Н. М. Кохтева, тексти вітчизняної реклами можна віднести до зразків публіцистичного стилю, принаймні в її радянській період. В. Ю. Ліпатова висунула гіпотезу, відповідно до якої рекламний текст є контамінацією різних

стилів, жанрів, мовленнєвих різновидів (усних – письмових, монологічних – діалогічних тощо), що викликано використанням різних способів аргументації (емоційних, раціональних, асоціативних, логічних, образних і т.ін.). Постає питання про «стильову гібридність» рекламного тексту: виникають нові типи суспільних функцій – принципово новий стиль мови. Так, О. С. Кара-Мурза та І. О. Стернін роблять висновки про виникнення рекламного стилю як окремого різновиду мови. Не варто залишати поза увагою таку концепцію, бо фразеологізм із певною стилістичною прив'язкою визначає стиль усього рекламного тексту, наприклад: *Знаходиться під домашнім арештом* (Тайд) – нейтр.; *Він – Альфа і Омега* (Імперіал-банк) (книжн.); *не гальмуй – снікерсуй* (Снікерс) (розм.).

Отже, слід зробити такі висновки: дослідження лінгвостилістичних аспектів буття рекламного дискурсу ведеться з позицій традиційної та сучасної лінгвістики. На особливу увагу заслуговує розгляд інновацій, представлених на мовному рівні, також і фразеології. Це опис рекламних текстів на різних мовних рівнях, аналіз і прагматика використання прецедентних феноменів, художньо-стилістичні засоби, жанрові особливості тощо.

Сутність лінгвостилістичних інновацій, що спричиняє використання фразеології у структурі рекламного дискурсу, полягає у визначенні фразеологічної одиниці стилю та навіть жанрової специфіки рекламного повідомлення, рівня та характеру використовуваних маніпулятивних тактик. Фразеологізм з названих позицій виступає культурно маркованим художньо-стилістичним засобом творення власне української реклами. Враховуючи етнокультурну маркованість фразеологічної одиниці, слід вважати рекламу національним культурним продуктом, певною мірою витвором мистецтва. Не варто також не враховувати інноваційних впливів суспільних інститутів, масової культури, естетики, а також засобів масової інформації, які формують маніпулятивну риторику – інструментарій стилізації на рівні тексту реклами.

Бібліографічні посилання

1. **Бацевич Ф. С.** Вступ до лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 304 с.
2. **Бацевич Ф. С.** Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 376 с.
3. **Головлева Е. Л.** Основы рекламы: учеб. пособие для вузов / Е. Л. Головлева. – М. : Академический Проект, 2008. – 330 с.
4. **Елина Е. А.** Семиотика рекламы / Е. А. Елина. – Режим доступу : <http://book-online.com.ua>.
5. **Катеринюк А. В.** Практическая реклама / А. В. Катеринюк. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. – 428 с.
6. **Кафтанджиев Х.** Тексты печатной рекламы. / Х. Кафтанджиев. – М., 1995. – 128 с.
7. **Маслова В. А.** Лингвокультурология / В. А. Маслова. – Режим доступу : <http://www.gumer.info>.
8. **Нерознак В. П.** Рекламная коммуникация и постмодерн / В. П. Нерознак // Эффективная коммуникация: история, теория, практика. – М. : ООО Агенство КРПА «Олимп», 2005. – С. 713–717.
9. **Павлюк Л. С.** Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація / Л. С. Павлюк. – Львів : ПАІС, 2007. – 168 с.
10. **Пелепейченко Л. М.** Основы теории мовой комунікації / Л. М. Пелепейченко. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2007. – 130 с.
11. **Ученова В.В.** Реклама: Палитра жанров / В. В. Ученова, Т. Э. Гринберг, К. В. Конахнин и др. – М. : Гелла-Принт, 2004. – 248 с.

12. Шкіцька І. Ю. Маніпулятивні тактики позитиву : лінгвістичний аспект / І. Ю. Шкіцька. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 440 с.

Надійшла до редколегії 25.02.13

УДК 811.112.2'373.7

Г. І. Капніна

Донбаський державний педагогічний університет

КОМПАРАТИВНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ІЗ ЗООНІМІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Розкрито сутність та наведено приклади моделей компаративних фразеологізмів; проаналізовано компаративні фразеологізми із зоонімічним компонентом у німецькій мові; простежено, як окремі риси представників фауни допомагають охарактеризувати людину, до якої застосовується порівняння; проілюстровано найбільш яскраві приклади подібних асоціацій компаративними фразеологізмами з німецької мови.

Ключові слова: компаративний фразеологізм, зоонім, порівняння, німецька мова.

Раскрыта сущность и приведены примеры моделей компаративных фразеологизмов; проанализированы компаративные фразеологизмы с зоонимическим компонентом в немецком языке; прослежено, как отдельные черты представителей фауны помогают охарактеризовать человека, касательно которого применяется сравнение; проиллюстрированы наиболее яркие примеры подобных ассоциаций компаративными фразеологизмами из немецкого языка.

Ключевые слова: компаративный фразеологизм, зооним, сравнение, немецкий язык.

The article deals with the essence of the comparative phraseological units and gives their models. The comparative phraseological units with zoonomic component in German are analysed. The description of personality by means of individual traits of fauna specimens is traced in the article and the most striking examples of such associations are given by means of comparative phraseological units in German.

Keywords: comparative phraseological unit, zoonim, comparison, German.

Велику частку фразеологічного фонду німецької мови складають усталені одиниці із зоонімічним компонентом (у мовознавстві зустрічаються також синоніми до цього терміна: зоонімічні фразеологічні одиниці, зоосемічні фразеологізми, зоофразеологізми, фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом, зооніми). Вони утворилися внаслідок тривалих спостережень людини за поведінкою та зовнішнім виглядом тварин.

Однак взяті зі світу тварин образи відображають не тільки окремі риси людського характеру (мужність – лев, хитрість – лисиця, боягузтво – заєць), а й побутові, соціальні, духовні зв'язки між носіями мови, національну специфіку народу взагалі. Вони наділені виразною експресивною семантикою, тому в художній літературі назви тварин часто виступають в образно-символічній функції.

Загалом фразеологічні одиниці завжди антропоцентричні, так як вони виникають не стільки для того, щоб змалювати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати й виражати до нього суб'єктивне ставлення [3, с. 82]. Зважаючи на той факт, що тварини оточували людину протягом багатьох віків, компаративних фразеологізмів, в яких її порівнювали саме з представниками фауни, у фразеологічному фонді німецької мови налічується набагато більше, ніж усталених одиниць з лексикою інших напрямків, і саме вони складають в останні роки особливий інтерес для теоретиків і практиків німецької мови.

Теоретичні питання фразеології розроблялися видатними лінгвістами Н. Амосовою, В. Архангельським, Л. Булаховським, В. Виноградовим, Є. Полиновим.

Фразеологічні одиниці німецької мови – об'єкт посиленої уваги М. Літвінової, О. Лопушанської, К. Мізіна, Ю. Фірсової.

Проблема аналізу зоонімічної фразеології є доволі актуальною для лінгвокультурологічних досліджень останніх років. Результати наукових розвідок у цьому напрямку демонструють Л. Готовкіна, С. Калачник, С. Олійник, М. Пасюрківська, О. Пінковська, А. Ришкова.

Особливостям перекладу зоонімічних фразеологічних одиниць свої праці присвятили А. Гребенюк, Л. Дубко, О. Нагорна, Ю. Охріменко та інші мовознавці.

Зважаючи на актуальність окресленої проблеми, визначаємо **мету** даної статті: провести аналіз компаративних фразеологізмів із зоонімічним компонентом у німецькій мові.

За твердженням Т. Кияка, компаративні фразеологізми ґрунтуються на пересмисленому стійкому порівнянні [2, с. 186]. До структурних ознак компаративних фразеологізмів належать двокомпонентність, наявність порівняльного сполучника та особливий зв'язок між його компонентами, при якому другий елемент фразеологічної одиниці характеризує дії або ознаки першого. В. Виноградов наводить дві моделі компаративних фразеологізмів [4, с. 181]:

1) прикметник (дісприкметник) + сполучник + іменник (*eitel wie ein Pfau* – *тихатий як павич* [5, с. 102], *verliebt sein wie ein Kater* – *бути закоханим по самі вуха* [4, с. 372]);

2) дієслово + сполучник + іменник (*schlafen wie ein Bär* – *спати без задніх ніг* [4, с. 75], *frieren wie ein junger Hund* – *тремтіти від холоду як цуценя* [4, с. 352]).

Наголосимо, що основним складником зоонімічного порівняння є іменник-зоонім. Разом з тим важливо зазначити, що специфіка структурно-семантичних німецьких компаративних фразеологізмів полягає в тому, що певні властивості або процеси передаються через порівняльну групу або порівняльне підрядне речення, яке вводиться сполучниками *wie* та *als* [6, с. 374], причому, як свідчать наведені нижче приклади, сполучник *wie* є компонентом набагато більшої кількості німецькомовних фразеологічних одиниць, ніж *als*.

Беручи до уваги результати наукових розвідок упорядників видання «Символи в мові та культурі» [7], простежимо, як відбиваються окремі риси тварин у порівняльних фразеологізмах німецької мови.

Так, борсук у Німеччині – символ працьовитості, запасливості. Саме тому людей, які наділені такими рисами, часто порівнюють з цією істотою: *arbeiten wie ein Dachs* – *працювати як віл* [7, с. 136]; *essen wie ein Dachs* – *їсти мов не в себе* [7, с. 136].

З собакою, зазвичай, асоціюють людей, які полюбляють чвари, стають причиною сварок або ж тих, над ким можна познуватися: *wie die Hunde um einen Knochen raufen* – *гризтися як собаки за кістку* [4, с. 352]; *jemand ist bekannt wie ein bunter Hund* – *кожний стрічний його знає* [4, с. 87]; *jemanden wie einen Hund behandeln* – *знуватися з кого-небудь* [4, с. 353]; *er steckt voller Dummheiten wie der Hund voller Flöhe* – *дуруців у нього хоч відбавляй* [4, с. 352].

Мавпа в німецькій фразеології – символ неспокійної та неврівноваженої особи: *sich wie ein wildgewordener Affe benehmen* – *біснуватися, скаженіти* [4, с. 24]; *rennen wie ein vergifteter Affe* – *бігати як очманілий* [4, с. 24]; *dastehen wie ein lakierter Affe* – *стовбичити як виряджене опудало* [4, с. 24]; *schwitzen wie ein Affe* – *обливатися потом* [7, с. 24].

Основні риси ведмедя – неповороткість, сила, непривітність – стали основою для таких фразеологічних порівнянь: *plump wie ein Bär* – справжній ведмідь (незграбна, неотесана людина) [4, с. 75]; *brummig wie ein Bär* – буркотун [4, с. 75]; *stark wie ein Bär* – сильний як бик [4, с. 75].

Пихату, пусту, гамірну людину в німецькій фразеології порівнюють з півнем: *wie ein Hahn hochgehen* – розходитися, розшумітися [4, с. 294]; *einherstolzieren wie der Hahn auf der Mist* – бундючитись як півень на гноїщі [4, с. 295]; *wie zwei Hähne aufeinander losgehen* – насакувати один на одного, як два півні [4, с. 295]; *jemand ist wetterwendisch wie der Hahn auf dem Turme* – у кого-небудь сім п'ятниць на тиждень [4, с. 294]; *von etwas soviel verstehen wie ein Hahn vom Eierlegen* – знатись на чомусь як свиня на перці [4, с. 294]; *nackt und bloß wie ein gerupfter Hahn* – голий як бубон [4, с. 294].

Корова в носіїв німецької мови викликає асоціації з людиною, яка погано знається на своїй справі: *soviel von etwas verstehen, wie die Kuh vom Sonntag* – знатись на чомусь, як сліпий на кольорах [4, с. 413]; *der Mensch ist wie eine Kuh, er lernt immer was dazu* – вік живи, вік учись [4, с. 414]; *dastehen wie die Kuh vor dem neuen Tor* – вирячитись як теля на нові ворота [4, с. 413]; *etwas passt jemandem hinein, wie eine Kuh in die Akademie* – щось пристало кому-небудь як свині напирники [4, с. 413].

Порівняння людини з кішкою – ознака того, що вона хитра, шкідлива, ворожого: *wie die Katze um den heißen Brei herumgehen* – ходити коло та навколо [4, с. 373]; *jemand fällt immer auf die Füße wie die Katze* – хто-небудь завжди виходить сухим з води [4, с. 373]; *mit jemandem wie die Katze mit der Maus spielen* – гратися з ким-небудь як кіт з мишею [4, с. 373]; *diebisch wie eine Katze, furchtsam wie ein Hase* – лякливий як заєць, а шкідливий як кішка [4, с. 373].

Маленька, нікчемна людина в усталених одиницях німецької мови порівнюється з мишею: *nass wie eine gebadete Maus* – мокрий як миша [5, с. 48]; *arm wie eine Kirchenmaus* – бідний як церковна миша [4, с. 382]; *wie ein Topf voll Mäuse* – надувся як сич на вітер [5, с. 48].

Вовк – це, передусім, зло, агресивність, голод: *hungrig sein wie ein Wolf* – бути голодним як вовк [5, с. 326]; *sich bessern wie ein Wolf* – розбещуватись, псуватись [5, с. 326].

Тих, хто довго живе, або крадіїв у Німеччині порівнюють з вороном: *alt wie ein Rabe* – дуже старий [5, с. 119]; *stehlen wie ein Rabe* – красти все, що під руку попадеться [5, с. 119].

Як бачимо, особливо продуктивними в німецькій фразеології є ті зооніми, що характеризуються незвичними та помітними, чітко вираженими рисами. Натомість за схожістю з окремими тваринами, які не виділяються чимось особливим, знаходимо небагато фразеологічних порівнянь. Наведемо окремі з них:

– людей, які полюбують спати, називають в Німеччині бабаками: *schlafen wie ein Murmeltier* – спати як бабак [5, с. 63];

– працювиту людину порівнюють з мурахою: *etsig wie eine Ameise* – працюючий як мурашка [4, с. 29];

– неповоротку людину часто ототожнюють зі слоном: *sich benehmen wie ein Elefant im Porzellanladen* – поводитися як слон у посудній крамниці (незграбно) [5, с. 112];

– активна та швидка в прийнятті рішень особа нагадує білку: *flink wie Eichhörnchen* – моторний як білка [4, с. 166];

– надто повільну людину називають мухою: *matt wie eine Fliege* – як сонна муха [4, с. 211].

У деяких фразеологічних одиницях зустрічаємо порівняння відносин людей на прикладі стосунків між тваринами: *wie Hund und Katze leben* – *жити як кіт із собакою* [4, с. 352].

Особливий інтерес для нашого дослідження становить той факт, що окремі фразеологізми із зоонімічним компонентом перекладаються на українську мову з іншим зоонімом, що пояснюється відмінністю понятійних систем німецької й української культури: *wie ein toter Hund zum Bellen* – *з нього толку як з козла молока* [4, с. 353].

Вартий уваги ще один приклад. Так, корова у слов'ян – це годувальниця, яка рятує родину в найскрутніші часи, її не ототожнюють з негативними рисами людей, тоді як в Німеччині коровою називають людей, які повільно думають, або взагалі не розуміють, про що йдеться (приклади наведено вище).

Цікаво, що окремі зооніми в німецьких усталених одиницях (білка) використовуються доволі активно, тоді як інші (журавель – частий компонент багатьох українських фразеологізмів) – взагалі не застосовуються.

Зауважимо також, що переважну більшість компаративних фразеологізмів із зоонімічним компонентом у німецькій мові побудовано на порівнянні людини зі свійськими тваринами, а не представниками дикої фауни. Також у лінгвістичному спадку німецької мови майже не знаходимо фразеологічних порівнянь, компонентом яких є екзотичні для Західної Європи тварини.

Отже, проведений аналіз німецькомовних компаративних фразеологічних одиниць із зоонімічним компонентом дозволяє зробити висновок, що, виконуючи функцію образної характеристики людини, зооніми у складі фразеологічних порівнянь відображають суб'єктивне ставлення мовця до адресата висловлювання, допомагаючи при цьому дослідникам німецької мови отримати інформацію про культурне та соціальне життя Німеччини.

Подальший аналіз німецького фразеологічного фонду має широкі перспективи у майбутньому, зокрема, в напрямку зіставного аналізу компаративних фразеологізмів із зоонімічним компонентом німецької й української мов.

Бібліографічні посилання

1. **Виноградов В. С.** Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. С. Виноградов. – М. : Изд-во ин-та общего сред. образования РАО, 2001. – 224 с.
2. **Кияк Т. Р.** Теорія і практика перекладу німецької мови / Т. Р. Кияк, А. М. Науменко, О. Д. Огуй. – Вінниця : Нова книга, 2006. – 596 с.
3. **Маслова В. А.** Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
4. **Німецько-український фразеологічний словник** : у 2 т. / укл. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. – Т. 1. – К. : Рад. школа, 1981. – 418 с.
5. **Німецько-український фразеологічний словник** : у 2 т./ укл. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. – Т. 2. – К. : Рад. шк., 1981. – 328 с.
6. **Пророченко О. П.** Принципи наукової систематизації сучасної німецької та української фразеології / О. П. Пророченко // Німецько-український фразеологічний словник : у 2 т./ укл. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. – Т. 2. – С. 366–377.
7. **Dobrovol'skij D.** Symbole in Sprache und Kultur: Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive / D. Dobrovol'skij, E. Piirainen. – Bochum : Brockmeyer, 1997.

Надійшла до редколегії 11.02.13

УДК 811.161.2'38

Н. Д. Коловоротна

*Комуніальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради*

ДО ПИТАННЯ ПРО АМБІВАЛЕНТНУ СУТНІСТЬ КОМУНІКАТИВНО ЗНАЧУЩОГО МОВЧАННЯ

Розглянуто питання про комунікативно значуще мовчання як важливий паралінгвальний засіб спілкування. Здійснено аналіз паремій і художніх текстів для обґрунтування амбівалентної цінності мовчання, його вербалізації та концептуалізації.

Ключові слова: комунікативно значуще мовчання, паремія, художній текст, амбівалентна цінність, вербалізація.

Рассмотрен вопрос о коммуникативно значимом молчании как важном паралингвальном средстве общения. Осуществлен анализ паремий и художественных текстов для обоснования амбивалентной ценности молчания, его вербализации и концептуализации.

Ключевые слова: коммуникативно значимое молчание, паремия, художественный текст, амбивалентная ценность, вербализация.

The article deals with communicative meaningful silence as an important paralingual means of communication. The analysis of literary texts and proverbs to justify ambivalent value of silence, its verbalization and conceptualization are carried out.

Key words: communication meaningful silence, proverbs, the artistic text, ambivalent value, verbalization.

Феномен мовчання віддавна привертав до себе увагу представників гуманітарної науки. Ця невербальна складова людського спілкування перебувала в полі зору передусім антропологів, філософів, психологів, психіатрів, соціологів, які акцентували увагу на вагомості невербальних засобів для вираження відповідної прагматичної інформації, емоцій, адже емоційність лежить на поверхні, а комунікативність невербальних компонентів має глибинний характер через їх дуалістичну природу, що виражається у процесі інтеракції як моделювання і сприйняття відповідної інформації [12, с. 18].

Мовчання як засіб невербальної комунікації посідає важливе місце в житті й спілкуванні кожної людини, оскільки має комунікативну значущість, тобто «здатність виступати в ролі, що зазвичай притаманна мовним знакам, а саме: формувати висловлення та передавати інформацію, що сприяє розвитку, просуванню й регулюванню комунікативного процесу» [12, с. 32]. Як вагомому складову комунікативного процесу мовчання досліджувала низка вітчизняних (Т. Анохіна, Ф. Бацевич, Л. Безугла, Т. Осіпова, І. Рудик, А. Светлова та ін.) і зарубіжних (Н. Арутюнова, В. Богданов, С. Данилов, М. Дмитровська, Н. Корнилова, С. Крестинський, С. Мелікян та ін.) дослідників. Однак попри активну розробку цього питання в полі зору дослідників досі не була специфіка омовлення мовчання в українському художньому дискурсі, з'ясування й вербалізація його амбівалентності в українській лінгвокультурі.

Метою цієї розвідки є дослідження мовчання як амбівалентного феномена, характеристика засобів вираження оцінності як міжособистісного, так і соціального комунікативно значущого мовчання.

Учені зазначають, що найчастіше й найбільш точно оцінюються людиною ті засоби, які їй потрібні для досягнення практичних цілей. Застосування оцінних предикатів до того чи іншого фрагмента дійсності, на думку Г. Слишкіна, можна

вважати показником існування в межах певної культури концепту, заснованого на цьому елементі дійсності [11, с. 12]. Стосовно комунікативно значущого мовчання зауважимо, що воно має амбівалентну оцінку як особистісну, так і соціальну. І це цілком закономірно, адже йому, як і будь-якому іншому культурно значущому концепту, властива неоднозначність в оцінюванні, на що вказує Т. Космеда: «Концепти виникають у процесі побудови висловлювання, подачі інформації про об'єкти і їх властивості, причому ці відомості можуть вміщувати інформацію як об'єктивну, так і суб'єктивну. Тому одні й ті самі явища, предмети, ознаки, дії тощо можуть оцінюватися позитивно чи негативно. Концепти, отже, підводять розмаїття явищ, які спостерігаються і уявляються, до чогось єдиного, підводячи їх під одну рубрику: вони дають змогу зберігати знання про світ і є будівельним матеріалом концептуальної системи, сприяючи обробці суб'єктивного досвіду шляхом підведення інформації під деякі вироблені суспільством категорії і класи» [5, с. 151].

Для адекватного лінгвістичного аналізу мовчання, осмислення його природи необхідний комплексний підхід. На амбівалентність мовчання звертає увагу Г. Почепцов, який підкреслює: «Парадокс мовчання (як, утім, і слів) полягає в тому, що мовчання здатне викликати протилежні ефекти, позитивний і негативний, у межах деякого спільного функціонального використання» [9, с. 45].

У свідомості української лінгвоспільноти мовчання здебільшого позитивно конотоване, що підтверджує аналіз фразеологічних одиниць і паремій. Як стверджує Н. Венжинович, аналіз образної основи ФО дає можливість не тільки простежити, а й розшифрувати етнокультурну інформацію: «Теоретичним підґрунтям такого підходу є погляд на фразеологічну одиницю як один зі способів реконструкції концептуальної картини світу взагалі та її етнічної конкретизації зокрема» [3, с. 122].

Фразеологізми на позначення мовчання засвідчують його амбівалентну сутність. Наприклад, позитивною є оцінка стриманої мовчазності, обачності в розмовах, нерозголошення таємниць: *держати язик за зубами (на зашморгу, на прив'язі, на припоні)*. Фразеологічні одиниці *проковтнути язика, язик приріс до піднебіння, язик стає руба, язик у петлю скрутило, брати язика на гаплик, присохнути на язiku, зав'язати рот, засупонити пащу (пельку, рота), держати язика на зашморгу*, навпаки, є негативно конотованими. На думку О. Селіванової, негативна оцінність цих фразеологізмів «зумовлена відношенням мовчання до його причин, переважно негативним емоційним станом людини (хвилюванням, злістю, роздратуванням), а також примусовим характером дії» [10, с. 45].

В омовленні й концептуалізації мовчання важливу роль відіграють паремії. Подібно до ФО паремії, як стійкі надслівні вербалізатори, здебільшого позитивно оцінюють мовчання: *порожня бочка гудить, а повна мовчить; Порожній посуд здаля дзвенить* (порівн. асоціацію голови з бочкою, посудом), *Хто мовчить, той двох навчить* та ін. Т. Космеда підкреслює, що «у мовній свідомості слов'ян «мовчання» асоціюється з добром, із позитивним» [6, с. 134]. Мовчання в пареміях виступає як важливий чинник успішної комунікації, що представлено у формі приписів, правил, керівництва до дії, напр.: *Іж борець із грибами, держи язик за зубами; Або розумне казати, або зовсім мовчати; Не до ладу сказати – краще змовчати; Мовчи, язичку, дістанеш паляничку; Хто мовчить, той лиха збудеться* [13, с. 226–236] та ін.

В українській етносвідомості мовчання сприймається як таке, що оберігає від неприємностей, що виражено в пареміях-заборонах говорити: *Менше говори – більше вчуєш; Вкусися перше за язик, поки що скажеш; Вмієш казати, вмієш і мовчати; Мовчи та диш, буде бариш; Держи язик на прив'язі; Мовчи та потакуй; Мовчи та свою біду товчи* та ін. [13, с. 226–236].

Дослідники паремій звертають увагу на те, що мовчання не завжди оцінюють як позитив, це зумовлено комунікативним досвідом етносу; паремії виокремлюють типові комунікативні ситуації і встановлюють певні тенденції розвитку комунікації, що простежується в лінгвокультурах різних народів, порівн. грецьке *Мовчатимеш – зариють*, монгольське *Говоритимеш багато – вважатимуть балакуном*, мовчатимеш – вважатимуть гордівником, єврейське коли мовчать люди, говорить каміння з українським *Лихо говіркому, та не добре й мовчазному*; *Мовчання – признання вини* [13, с. 226–236]. Власне, вираз з уст адресанта «Мовчання – знак згоди» є, швидше, нагадуванням адресату про необхідність вербалізувати свої наміри-заперечення: «Мовчання виражає згоду особливого роду» [2, с. 426], коли людина погоджується внаслідок фізичної втоми, складного психічного стану тощо.

За спостереженням Т. Осіпової, паремії на позначення мовчання «окреслюють комунікативні стратегії і тактики в конкретній комунікативній ситуації» [8, с. 141], зокрема, *І дурний розумний, поки мовчить* (афг.), *Коли дурний говорить, розумний мовчить* (афг.), *Краща відповідь дурному – мовчанка* (афг.), *Хто мовчить, матиме найкращу пайку* (євр.), *Мовчи, не розкривай таємниці* (пол.), *Доки дурний слухає, доти він і мудрий*; *Де ворона бреше, там ластівка мовчить*; *Мудрий багато не говорить*; *Дурний балакає, розумний слухає* (латиськ.). Це саме простежується й в українських прислів'ях: *Ліпше мовчати, ніж сварку почати*; *Мовчанка гнів гасить*; *Не питаний – мовчи, не битий – не кричи*; *Слухай кожного, але не з кожним говори*; *Хто мовчить, той двох навчить* та ін.

У художньому дискурсі знаходимо безліч підтверджень амбівалентної сутності комунікативно значущого мовчання. Зокрема, мовчання може бути знаком самовідсторонення: «Чоловік **мовчки** прийняв правила моєї гри – і навіть не спромігся піддати їх сумнівам. Принаймні уголос» (М. Матіос). Воно може засвідчувати, що адресат не буде перешкоджати діям адресанта, але не хоче нести за них відповідальність [2, с. 426]. Таке мовчання-згода номінується мовчазною згодою: «*Ішов на роботи навіть непосильні, займав місце поряд з найвитривалішими, мовби хотів вивірити себе, упевнитись, чого він сам вартий... І все це з його, Івана Оскаровича, мовчазної згоди, що дорівнювалась велінню*» (О. Гончар).

Мовчання важливіше за спілкування, коли співрозмовнику треба виговоритись. Тоді воно сприймається як підтримка: «*З нею одною могла говорити одверто про своє нещастя. Домніка була мудра й хитра і вміла нелиш «промовляти» як треба, але й мовчати*» (О. Кобилянська).

Мовчання може сприйматися як протистояння руйнівній силі слів: «*До ночі блукали Києвом. Приголомшені власним рішенням, схвильовані, розбурхані. **Майже не розмовляли**, ніби слова руйнували незбагненну гармонію почуттів, поглядів, легких рухів*» (Люко Дашвар). Підтвердження цьому знаходимо в Г. Почепцова, який зауважує: «В умовах духовної й іншої близькості людей, при їхній співпросторовості слова можуть бути непотрібними. Більше того, вони можуть зруйнувати чарівність спілкування через мовчання. Тут мовчання об'єднує» [9, с. 46]. Разом із тим воно може бути і показником дистанції між комунікантами: «*Скільки їхали – мовчали, хоч Стасикові так і кортіло запитати тещу, чи сказала вона Ліді про гроші*» (Люко Дашвар) або й інструментом роз'єднання: «*Мовчанка, як відточене лезо меча, лягла між нами. Нас відокремив холод криці*» (В. Домонтович).

За допомогою мовчання комуніканти можуть дійти згоди в якомусь питанні (мовчазний договір): «*Про Ліду не говорили. Наче уклали мовчазний договір: не згадувати, не розпитувати, не лаяти*» (Люко Дашвар) або ж, навпаки, можуть

виражати протистояння (мовчазний конфлікт): «Тепер, крім жвавого морячка, дорога якому лежала аж до кінцевої пристані й навіть ще далі, з старих пасажирів zostалися на пароплаві тітки, що супроводили картоплю, та лисий дядько, який тримався відсторонено, бо після тої сутички за обідом з приводу своїх проєктувань досі перебувавав із степовичками **в мовчазному конфлікті**» (О. Гончар).

Міжособистісне мовчання має аксіологічний характер, оскільки засвідчує схвалення / несхвалення, зацікавленість / байдужість, провини, страх, зниклої тощо.

Н. Арутюнова зауважує, що в контексті діалогу й міжособистісного спілкування мовчання найбільше асоціюється з не-відповіддю, неповідомленням інформації зацікавленій особі, невисловленням думки у зв'язку з побоюваннями або для уникнення небажаних наслідків [1, с. 110]. Очевидно, підтвердженням цьому є діалог, де батько не підтримує нарікань матері стосовно поведінки сина, побоюючись розпалити ще більший конфлікт у родині:

«— ... Михайло працює коло нас, мов чорний віл, не має супокою, аби все в ладі утримати, зривається від рання до вечора, а сей тратить свої дні і свої молоді сили там, для поганця. Вам би побити його з раз, Івоне!

Івоніка мовчав, і німе зітхання знало йому груди. Він се знав. Він знав багато чого іншого, чого вона не знала. ... Але мовчав. Сава ж був його дитина!» (О. Кобилянська). Таке мовчання адресата сприймається як реактивна репліка, що має на меті уникнення експліцитно вираженої негативної реакції, імпліцитно реалізуючи її мовчанням, тому що відверта відповідь може образити, розчарувати співрозмовника. Очевидно, в такому разі можемо говорити про конфлікто-превентивне мовчання, що реалізує стратегію ввічливості.

Причиною не-відповіді може бути й ігнорування питання у зв'язку з його незначущістю на тлі зосередження адресата на чомусь більш важливому:

«— Мені як... Малих розігнати, чи хай собі терлються?

Іветта не відповіла. Напружено примружила очі. Що тут?» (Люко Дашвар).

Спільне мовчання може засвідчувати загальний настрій учасників спілкування, передавати їх однаковий душевний стан: «Приголомшені несподіваною пригодою, вони сиділи на землі за метр одне від одного. **Мовчали**» (Люко Дашвар).

Мовчання одного з комунікантів може вказувати на його емоційний стан, переважно пригнічений або розгублений: «Він глянув на Діденка, ждучи заперечень, але той **мовчки** горбився під накатом землянки, тріщав цигаркою. — **Що ж ти мовчиш?**...

Засуджений мовчав, понурившись» (О. Гончар).

Коли мовчить зазвичай говірка людина, це нашоує на думки щодо незвичайності її поведінки, певної девіантності, що викликає підозру: «Ліда сиділа на кухні біля круглого стола, спостерігала за няньчиною метушеною і ніяк не могла позбавитись відчуття, що **Ангеліна веде себе не так, як завжди. Мовчить. А зазвичай рота не заткнеш**» (Люко Дашвар).

Як амбівалентне за своєю суттю, мовчання може означати, наприклад, пору й протест, порівн.: «— Іуда, — процідив рудий вирлокий «бебех», схоже, що вихрест, але першим повернувся і став навколішки. ... **Те саме зробили й інші — мовчки, з якоюсь викличною покорою**» (В. Шкляр); «Маруся і оком повести не встигла — підскачив, на диван повалив, одяг з неї здирає. **Вона губи стисла, мовчить, тільки очі горять. ... Мовчить Маруся. За одягину хапається, назад на себе тягне, та де їй з Льошкою у силі змагатися**» (Люко Дашвар).

Близьким до міжособистісного комунікативно значущого мовчання є світське мовчання – мовчання в товаристві, неучасть у бесіді, обміні думками, спільній розмові, співі [2, с. 427]. Цей тип мовчання теж має різні причини, зокрема, небажання підтримувати розмову через відмінність інтересів присутніх, відсутність між ними духовної близькості: *«За мить пісня об'єднала всіх ... Природа не обдарувала Степана співучою здібністю його народу, і він знову чужий був серед цієї громади. Він почував безглуздість свого становища тут, де він був мовчазним йолопом, що за весь вечір тільки раз розтулив рота, та й то не вдало»* (В. Підмогильний). Воно може бути мовчазним докором, що спричиняється до зникнення товариства: *«З його [лісника] появою на мить усі відчули себе ніяково, наче він застав їх на місці якогось злочину. Його теж стали припрохувати до юшки, але він, як німий, не відгукнувся. Постояв, подивився на багаття... і мовчки закрокував далі через Писанчин поруб, де всюди, тут і там, темніли в надвечір'ї колоди неліквідних верб»*.

– Нудний чоловік, – промовив після мовчанки вслід лісникові шофер Самарський» (О. Гончар).

Причиною світського мовчання може бути пригнічений стан, збайдужіння, незацікавленість у предметі розмови тощо: *«Ще вони [голови] гомоніли після цього про горох, міркували з сміхом, чи можна з гороху спекти українську паляницю, заохочували до цих жартів і Кресафта, але він мовчав, чманів похмуро, думки його були все про те, як обіцяв людям на зборах у присутності Другого і як йому було повірено тоді»* (О. Гончар).

У локальному соціумі (селі, на виробництві) таке мовчання часто негативно конотоване, оскільки замкнутість людини сприймають як нещирість, інакомислення: *«Орися ... рокитнянська тепер, та тільки до розмов не цікава, знай мовчить, як той бундюк, а рокитнянці ж – вони інші, у них завжди зайве слово на язичі. “Е, ні, – думають. – Чужа дівка! Як була нетутешньою, такою і лишилася”»* (Люко Дашвар). Однак його причиною може бути, навпаки, вихованість, чемність одного зі співрозмовників: *«– Справді, – озвався Завірюха, котрий досі чомно мовчав. – Ми гаємо час»* (В. Шкляр).

Як видається, заслуговує на увагу ще один аспект світського мовчання, а саме мовчання юрби стосовно окремої особи-комуніканта. М. Метерлінк писав: *«Ми складно переносимо самотнє мовчання; але мовчання кількох, мовчання багатьох і особливо мовчання натовпу – такий непосильний тягар, що навіть найсильніші душі жахаються від його неопояснюваної тяжкості»* (цит. за: [9, с. 45]). Таке мовчання може відбуватися при протистоянні, позначеному зростанням напруження: *«І мамка – до Раїси... І стали – одна поперед одною. А шанівці – в стороні. Мовчать, як поніміли. Навіть Тамарка за свого сина слова не вставити»* (Люко Дашвар).

Переривання вербального спілкування між людьми в певній групі відбувається при появі когось важливого, і мовчання в такому разі засвідчує зацікавленість прибулою персоною, повагою до неї тощо:

«– Здрастуйте, товариші!

– Здрастуйте!

Застиг у настороженості буфетник, поклавши м'ясисті руки на прилавок, зацікавлено примовкли лісоруби; ...стихли й голоси дівчат, які ще хвилину тому щебетали й сміялися біля своїх мисок» (О. Гончар).

Мовчання товариства може бути виразником загальної тривоги, це зловісне мовчання, що вказує на трагедію: *«Схаменулася [Ганя], коли вулицею забігали люди..., а потім побачила біля хвіртки купку рокитнянців – товчуться, між собою*

перемовляються, у бік Ганиних вікон зиркають та підштовхують одне одного до хвіртки.

Упало серце. Вийшла надвір. Рокитнянці замовкли.

– Ганю! – заплакала Нечаїха. – **Юрко втопився...**» (Люко Дашвар).

На відміну від комунікативно значущого міжособистісного мовчання, соціальне мовчання, що означає не власне мовчання, а невисловлення своєї громадянської позиції стосовно захисту своїх прав чи прав і гідності інших ути-скупваних громадян, по суті, співвідноситься з невиконанням громадського обов'язку [1, с. 112].

Мовчання про негативні явища в суспільстві, як доводить С. Крестинський, означає ствердження їх відсутності, що не відповідає дійсності, і, по суті, є дезінформацією, тобто брехнею. Дослідник указує на те, що «...треба розрізняти мовчання у вузькому розумінні як елемент приватного діалогу, і широкому – як певного роду позиція, наміреність якої визначається політичною стратегією. У цьому розумінні таке мовчання також виконує стратегічну функцію – не дати розголосу певним фактам» [7, с. 42]. Очевидно, про таке мовчання говорить М. Жулинський, описуючи ситуацію в українських інтелігентських колах у 30-х роках ХХ ст.: *«Важко сьогодні сказати, чи вірили письменники в те, що творилося на судовому процесі над керівниками і членами СВУ весною 1930 року, але якщо й не вірили, то мовчали. ... Одні вірили в існування контрреволюційних підпільних організацій, інші робили вигляд, що вірили, плекаючи надію, що їх цей хрест обмине»* (М. Жулинський).

Н. Арутюнова зазначає, що таке мовчання негативно конотоване: «У рамках сильної етики, що засновує свої вимоги не на заборонах, а на виконанні позитивних дій, мовчання дорівнює негативній акції: брехні, зраді тощо» [1, с. 112]: *«Передсмертно лаявся Косинка. Божеволів у тюрмі Куліш. Курбас ліг у ту промерзлу землю! Мовчимо. Пнемося у багнет. Як мовчанням душу уяремлю, то який же в біса я поет?!»* (Л. Костенко). Однак з позиції слабкої етики соціальне мовчання засуджується менш суворо, ніж явно негативна дія (мовчав, але не видавав, не цькував тощо). Сильна ж етика оцінює не утримання від негативної дії, а ухилення від дії позитивної, що позначається не дієсловом *говорити*, а запереченням мовчання *не мовчати*: *«Треба не мовчати!»*, *«Письменник не мовчав про наслідки Чорнобильської трагедії»*. Н. Арутюнова влучно помітила: «Форма «не мовчав», незважаючи на те, що *мовчати* не має валентності на адресата, імплікує «бути почутим», тоді як «говорив», незважаючи на наявність адресатної валентності, замикає дію сферою мовця, порівн.: *Я не мовчав і Я говорив*. Перше вказує на дію, що мала ефект, друге – на мовлення, що зависло в повітрі» [1, с. 112].

Однак важко не погодитись із В. Щукіним у тому, що й таке мовчання має право на існування, оскільки соціальне мовчання пов'язане із психологією мас: «Трапляється, що особистість ототожнює себе з колективним Цілим – з усім людством, але також і з нацією, народом, племенем, партією, співтовариством уболівальників футбольної команди тощо. Мовчання тут треба розуміти метафорично, як добровільну відмову від словесного вираження особистої позиції й заміну її позицією однорідного Ми. ... Мислячий, інтелектуально зорієнтований особистості складно втриматись від критики такої поведінки, але було б великою помилкою недооцінити її право на існування, поставитись до нього з погордою. На превеликий жаль, доводиться визнати його в жодному разі не виправдання, але неминучість – надто в багатьох випадках життя й моментах історії. Розмірковування Великого Інkvізиторa про психологію мас, творчо розвинуті Еріхом Фромом і Ортегою-і-Гассетом, ніскільки не втратили своєї актуальності» [14, с. 36].

У соціальній комунікації мовчання не означає відсутності мовлення як такого, а співвідноситься з відсутністю вираження соціального протесту в будь-якій формі: «*А братія мовчить собі, витріщивши очі*» (Т. Шевченко); «*Од молдованина до фіна на всіх языках все мовчить, Бо благоденствує*» (Т. Шевченко); «*Я знав, що життя тепер паскудне, але все-таки думав, що воно тече й змінюється, і раптом побачив, що ні – це суцільне болото без просвітку й звуку, я побачив довкола себе німих смердів, які не отримують зарплатні й мовчки, як хуба, ходять на роботу, ... і ось вони, ці забиті, затуркані смерди, з останніх сил раділи, що немає війни і відкривали роти тільки для того, щоб проклинати тих, хто здобував їм цю нікчемну суку-волю*» (В. Шкляр).

Суспільне мовчання публічної людини сприймається також як ознака творчої кризи чи паузи, спричиненої соціальними умовами, що використовується для акумулювання нових творчих сил і в такому разі стає очевидним зміна руху мовчання за шкалою оцінювання від негативної до позитивної. Наприклад, О. Пахльовська так пише про мовчання Л. Костенко: «А за часів режиму пострадянського поет сам пішов у мовчання, сказавши: *«Гряде неоцинізм. Я в ньому не існую»*. Але мовчання поета – це завжди побудова нових смислів. А надто коли йдеться про поета, який завжди живе і працює ВСУПЕРЕЧ: обставинам, зовнішнім імперативам, модам, трендам, ідеологіям. У відповідь на громохку добу, на диктат зовнішнього, на апогей фальші, на цинічний «бал-маскарад» політики – тиша і свобода суверенного самозаглибленого Слова» (О. Пахльовська). Мовчання в схематизованому й автоматизованому суспільстві – це чи не єдиний спосіб виявити свою ідентичність. «Той, хто мовчить, іноді може дати зрозуміти більше, ніж той, хто безперервно говорить, може мати глибший погляд на дійсність» [4, с. 32], тобто мовчання постає формою висловлювання, що хоче бути почутим, це мовчання на тлі чекання слова.

Отже, комунікативно значуще міжособистісне мовчання характеризується як амбівалентний феномен, що може мати як позитивну, так і негативну конотацію. Переважно позитивно мовчання характеризується в пареміях, більше негативної конотації в оцінці мовчання вербалізують фразеологічні одиниці. Художній дискурс унаочнює всю широку панораму значень мовчання в комунікативному акті і, відповідно, увесь спектр оцінок. Соціальне мовчання омовлюється як негативне, оскільки розглядається як зрада, брехня. Однак позитивно конотованим є мовчання творчої людини, що є ознакою акумуляції творчих сил, намаганням зберегти свою самотність.

Як видається, в подальшому перспективним буде дослідження репрезентації концепту «мовчання» в поетичному й прозовому дискурсі.

Бібліографічні посилання

1. Арутюнова Н. Д. Молчание: Контексты употребления / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка : Язык речевых действий. – М., 1994. – С. 106–117.
2. Арутюнова Н. Д. Феномен молчания / Н. Д. Арутюнова // Язык о языке : сб. ст. / под общ. ред. Н. Д. Арутюновой. – М. : Изд-во «Языки русской культуры», 2000. – С. 417–436.
3. Венжинович Н. Концептуальна й семантична репрезентація стійких словосполучень в українській мові / Н. Венжинович // Укр. мова. – 2008. – № 1. – С. 117–124.
4. Гірняк М. Слово і мовчання: самоусвідомлення через іншого (в інтелектуальній прозі В. Домонтовича) / М. Гірняк // Слово і час. – 2004. – № 11. – С. 28–36.
5. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики / Т. А. Космеда. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.

6. **Космеда Т. А.** Прагматика мовчання крізь аксіологічну призму (сфера судочинства) / Т. А. Космеда // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. І. Вернадського. Научный журнал. Сер. Филология. – Том. 18 (57). – № 1. – Симферополь, 2005. – С. 134–137.
7. **Крестинский С. В.** Интерпретация актов молчания в дискурсе // Язык, дискурс и личность : межвуз. сб. науч. тр. / редкол. : И. П. Сусов и др. – Тверь : ТГУ, 1990. – С. 38–45.
8. **Осіпова Т. Ф.** Невербальна комунікація в пареміях: прагматика мовчання / Т. Ф. Осіпова // Studia ukrainica posnania. Zeszyt 1 [Redakcja Tetiana Kosmeda]. – Poznań, 2013. – С. 138–142.
9. **Почепцов Г. Г.** Молчание как речевой акт или how to do things with out words / Г. Г. Почепцов // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. – Вып. 252. – 1985. – С. 43–52.
10. **Селиванова Е. А.** Когнитивная ономазиология / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоцио-центр, 2000. – 248 с.
11. **Слышкин Г. Г.** От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с.
12. **Солошук Л. В.** Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі : монографія / Л. В. Солошук. – Х. : Константа, 2006. – 300 с.
13. **Українські прислів'я та приказки** / упор. С. В. Мишанича та М. М. Пазяка. – К. : Дніпро, 1984. – 390 с.
14. **Щукин В. Г.** О диалоге и его альтернативах. Вариации на тему М. М. Бахтина / В. Г. Щукин // Вопросы философии. – 2006. – № 7. – С. 32–44.

Надійшла до редколегії 19.02.13

УДК 811.161.2'38

О. В. Косович

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОДЕРНІ ТЕНДЕНЦІЇ ІННОВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У МОВІ ОН-ЛАЙНОВИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто актуальні питання виділення електронних інтернет-ресурсів як нового виду ЗМІ та їхній вплив на мовну ситуацію та на неологізаційні процеси у французькій мові. При аналізі матеріалу, розміщеного на сайтах інтернет-видань, особливу увагу приділено телескопії, як одному з продуктивних способів словотвору у французькій мові. Акцентовано увагу на тому, що он-лайнний спосіб мислення відображає сучасне життя, його темп та впливає на інноваційні процеси у мові.

Ключові слова: он-лайнні ЗМІ, блог, неологія, неологізм, телескопія, телескопне слово.

Рассмотрены актуальные вопросы выделения электронных интернет-ресурсов как нового вида СМИ и их влияние на языковую ситуацию и на неологизационные процессы французского языка. При анализе материала, размещенного на сайтах интернет-изданий, особое внимание уделено телескопии, как одному из продуктивных способов словообразования во французском языке. Акцентируется внимание на том, что сетевой образ мышления отражает современную жизнь, ее темпы и оказывает существенное влияние на инновационные процессы, происходящие в языке.

Ключевые слова: он-лайновые СМИ, блог, неология, неологизм, телескопия, телескопное слово.

In the article the topical questions of emphasis of Internet resources as a new kind of media and their influence upon language situation and the French language innovation processes are examined. The author analysing the materials that are placed on the Internet publications sites is giving a special consideration to telescoping as one of efficient way of word formation in the French language. In the article the attention is focused on on-line way of thinking reflecting modern life, its tempo and has an essential influence on innovation processes.

Keywords: on-line media, blog, neology, neologism, telescoping, telescopingism.

Технологія комунікацій змінюється стрімко. Мультимедійні програмні засоби стають загальними для створення будь-якої масової інформації. Нове інформаційне середовище активно впливає і на мову, в якій поряд з лінійною формується гіпертекстова структура.

В умовах бурхливого розвитку нових інформаційно-комунікаційних технологій відбуваються суттєві зміни у традиційних ЗМІ – у пресі, телебаченні, доступу до них, у способах доставки і, звичайно, у змісті. Особливо легко комунікативний вплив здійснюється в мережі Інтернет.

З появою глобальної мережі виникли і принципово нові ЗМІ – **електронні газети**, які мають низку особливостей. Одна з них полягає в тому, що ця газета постійно оновлюється, часто добре візуалізована, в ній немає, як правило, завершених статей. Типологічні особливості «нових» ЗМІ доповнюються широкими можливостями, наданими web-технологіями, для контактів з цільовою аудиторією. Практично всі видання використовують функцію інтерактивного діалогу з читачем у вигляді електронної пошти (84 %), форумів і гостьових книг (57 %). Рідше для регулярного спілкування з читачами використовуються голосування, рейтинги та анкетування (32 %). В деяких ЗМІ, які найуспішніше проводять свою інтерактивну політику, створюються віртуальні клуби читачів, які мають можливість спілкуватися не тільки з редакцією, але й між собою. «Свій», постійний читач – найцінніша відповідь на виклики конкурентної боротьби з «традиційними» ЗМІ, яку витримують нові сегменти інформаційних ринків.

Таким чином, Інтернет, призначений для передачі інформації за сітковим принципом, став «винуватцем» виникнення нових медіа [4, с.22]. Спеціалістами використовуються різні терміни для позначення нового виду засобів масової інформації: «он-лайн ЗМІ», «інтернет-ЗМІ», «електронні ЗМІ», «on-line ЗМІ», «e-media» тощо. Проте останнім часом автори все частіше використовують термін «інтернет-журналістика».

Метою даної статті є розгляд актуальних питань виокремлення електронних інтернет-ресурсів як нового виду ЗМІ та їхній вплив на мовну ситуацію та на неологізаційні процеси у французькій мові.

Як підтверджує аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, існують проблеми «виокремлення» електронної мережі як нового виду ЗМІ та його внесення в традиційні системи ЗМІ. Зазвичай визнається, що Інтернет – це самостійний засіб інформації, індивідуалізований засіб інформації, в той час як друкована преса, радіо та телебачення є «масовими засобами інформації», – такі міркування зустрічаємо у книзі французького журналіста П. Паломе [23, с. 6].

І. Давидов доходить висновку, що як таких Інтернет-ЗМІ не існує, і визначає Інтернет як ще один носій інформації [2].

Ми погоджуємося з думкою О. І. Аكوпова та також розглядаємо, з одного боку, весь Інтернет-простір як певний засіб масової інформації; з другого – відносимо до Інтернет-ЗМІ електронні версії друкованих видань, журналів, інформаційні агентства і власне електронні видання, що створюються професійними он-лайн-журналістами [1, с. 22].

Зазначимо, що перші електронні версії друкованих «Le Monde» і «Libération» з'явилися у Франції в 1995 році і були точними копіями друкованих версій. Проте останнім часом ситуація значною мірою змінилася. Дослідник І. В. Кірія зазначає, що «сайти більшості французьких газет вже перестали асоціюватися з даними газетами. Надання інформації про газету та свіжі статті вже не є функцією цих сайтів. Інформація тут оновлюється в реальному часі, з'явилися свої чати та дискусійні клуби, які до тематики газети можуть не мати жодного відношення, свої інтерактивні рубрики, які в газеті також не з'являються. Сайти цих газет вже давно редагуються фактично окремо від їх паперових версій. Відповідно, ми можемо вести мову про феномен перетворення таких сайтів у потужні інформаційні портали» [19, с. 90].

Загалом виявлено, що поступово всі основні засоби інформації Франції створили власні сайти в Інтернеті, що перетворилися з часом в мега-портали. Інформаційне агентство *Agence France Presse, AFP* (Франс Прес) почало публікувати свої повідомлення на сайтах газет, у результаті чого утворився цікавий тандем – електронне видання та інформаційне агентство.

Швидка доступність, простота роботи в Інтернеті, що розвивають свободу слова в мережі, призвели до того, що у багатьох читачів з'явилася можливість виступати в ролі журналіста, наслідком чого стала поява «громадянської журналістики», де в якості авторів виступають непрофесійні журналісти. Так, наприклад, французькі інформаційні сайти *Rue89.fr*, *mediapart.fr*, *agoravox.fr* існують тільки у віртуальному просторі і можуть обслуговуватися переважно аматорами. Інформація, що надходить, проходить редакторську правку. Такі сайти у Франції називають «пайовими».

Зазначимо також активне збільшення кількості блогів, що є сьогодні однією з найактуальніших тенденцій, характерною не тільки для Франції, але й для багатьох країн. Блог (скор. від англ. *weblog*) – інтернет-журнал, який складається з нотаток, посилань, зображень, іколи навіть відео- і аудіофайлів. Чудова нагода коментування, хронологічний порядок записів, щоденник з нагадуваннями, є характерними особливостями блогів. Під блогосферою розуміють сукупність всіх блогів як певну спільноту, яка практично замінила форуми та чати.

Варто зазначити, що дослідники так і не прийшли до єдиної думки про те, чи є блог електронним засобом масової інформації чи ні. Так, за твердженнями журналістів із «Щотижневого журналу», «веб-форуми (блоги) не є засобами масової інформації і їх не стосуються обмеження, що застосовуються для ЗМІ» [3].

Однак варто погодитися з точкою зору П. Паломе, який відносить блог до одного з видів он-лайнних ЗМІ, здатному в низці випадків сприйматися в якості конкурента інших засобів масової інформації [23, с. 23]. Проведена наукова розвідка дозволяє назвати і той факт, що сьогодні велика кількість французьких інтернет-видань має блоги, що створюються у більшості випадків професійними журналістами.

Зокрема, *Twitter* (Твіттер) визначається як вид мікроблога, а мікроблог як блог, в якому користувачі можуть розміщувати короткі текстові повідомлення до 200 знаків на відповідну веб-сторінку в режимі реального часу [11, с. 3]. Електронні ЗМІ використовують Твіттер як один зі способів передачі актуальних новин. В цьому випадку так званий твіт-анонс виступає в якості гіперпосилання, яке відправляє читача до повного тексту новини та коментаря до нього.

Інтерактивність, гіпертекстуальність, а також мультимедійність – ознаки, що є характерними для Інтернет-ЗМІ. Інтерактивність (багатосторонній інформаційний

обмін зі споживачем) є присутньою і в традиційних ЗМІ (проявляється у формі дзвінків та листів у редакцію, тобто взаємодія реалізується через листування або телефон), проте в електронних ЗМІ інтерактивність розгортається в одному й тому ж середовищі та передбачає можливість активної взаємодії між сторонами в режимі реального часу. Гіпертекстуальність розширює зміст інформаційних повідомлень, відсилає читача до інших ресурсів Інтернету. Мультимедійність робить інформацію в засобах масової інформації насиченішою за зображувальними параметрами, що отримуються при розміщенні тексту, графіки, аудіо, відео на одній веб-сторінці.

Інтернет забезпечує діалог з аудиторією, ефективний прямий і зворотній зв'язок (через блоги, форуми, чати, гостьові книги), чого не вистачає іншим засобам масової комунікації. Отже, користувач Інтернету стає повноправним учасником процесу творчої комунікації.

Інтернет-стиль життя та мислення відображає сучасне життя, його темпи та суттєво впливає на мовну ситуацію та на неологізаційні процеси. Діалогічність мовлення та пов'язана з нею економія мовленнєвих зусиль, навіть телеграфна манера спілкування, проникають у монологічні види електронних висловлювань. Спостерігається тенденція демократизації мови.

Зазначимо, що французькі Інтернет-ЗМІ продовжують традиції журналістики: не тільки інформувати аудиторію, але й бути еталоном у використанні франкомовних мовленнєвих засобів. Особливості віртуального простору впливають і на журналістів, які працюють у мережі. З одного боку, відбувається мінімізація у використанні різного виду канцеляризмів та штамів, що зумовлюється демократизацією мови в Інтернеті, з другого – спостерігається тенденція посилення розмовного стилю у викладі матеріалу, що веде до залучення некоректних мовних засобів, які виходять за рамки норми у французькій мові.

«Мова журналістики є яскравим зрізом мови суспільства», – зазначають лінгвісти [5]. Мовні зміни в електронних ЗМІ спричиняють мовні зміни і в реальній дійсності.

Таким чином, віртуальні особистості змінюють не тільки сам віртуальний простір, але й, відповідно, і мову, в якій активно відбуваються інноваційні процеси, з'являється все більше та більше «електронних» неологізмів.

Аналіз положень вітчизняних та зарубіжних дослідників показує, що поняття «неологія» і «неологізм» тлумачаться ними по-різному. Проте всі науковці дотримуються єдиної думки, що неологія позначає процес створення нових лексичних одиниць; неологізм – нове слово або нове значення слова, яке вже існує у мові. Різноманітність поглядів на природу, функції та класифікації неологізмів уможливило нові лінгвістичні дослідження процесу неологізації мови.

Соціально-економічні, політичні процеси, які відбуваються у суспільстві, відображаються і у мові. Наприклад, політичний словник регулярно змінюється та поповнюється неологізмами.

Моніторинг сучасних французьких сайтів показав, що одним із продуктивних способів словотвору є телескопія. Саме поняття «телескопного слова» та моделі телескопних новотворів залишаються достатньо широкими та не завжди однозначними. Дослідники є єдиними у твердженні, що нове слово утворюється в результаті злиття одного слова-утинка та одного повного слова або злиття двох слів-утинків.

У межах даного наукового дослідження завданням є відслідкування слів-телескопізмів (неологізмів), що найчастіше зустрічаються в Інтернет-ЗМІ. Маємо на увазі слова, які знаходяться на шляху активного входження до мови, але ще не отримали відповідної фіксації у словниках. Наведемо кілька прикладів таких новотворів, виникнення яких пов'язано з діяльністю экс-президента Франції Ніколя Саркозі: *Sarcolène*, *Ségolas* – протистояння двох кандидатів на пост президента (Ніколя

Саркозі та Сеголен Руаяль: *Sarcolène* < *Sarko(zy)* + (*Ségo*)*lène*; *Ségolas* < *Ségo(lène)* + (*Nico*)*las*: «*Ségolas Sarcolène circule sur internet*» [24]. Проте деякі неолексеми є незрозумілими без контексту. Тобто інтерпретація новотворів є неможливою без контекстного оточення. Наприклад, неологізм *Sarkoland* може мати два чи декілька значень: позначає місто Нейї-сюр-Сен, мером якого був Ніколя Саркозі (утворено за аналогією до *Disneyland*); інше значення: символ розкішного життя, «казкова країна» для багатіїв: *Sarkoland* < *Sarko(zy)* + *land*: «*La Rumeur relaxé: «Une gifle monumentale pour Sarkoland» Contacté par Rue89 dès l'arrêt rendu, Hamé se dit «fier» de cette issue, lui qui «s'est armé de convictions pendant ces huit années». Et y voit une victoire contre la politique de l'actuel président de la République: «C'est une gifle monumentale pour Sarkoland, parce que notre affaire est symptomatique du sarkozysme*» [24].

Згодом у даного новотвору з'явилося ще одне значення: простір, «система» Ніколя Саркозі. Наприклад: «*Le système Sarkozy. De la «Pasquasie» au «Sarkoland». Le ministre de l'Intérieur est aussi le tout-puissant patron des Hauts-de-Seine, le département le plus riche de France. Dans ce fief hérité de Charles Pasqua, il a tout appris. Mais le candidat à l'Elysée veille à ne pas se voir coller l'étiquette d'élus de Neuilly*» [14].

Мовна гра дозволяє створити яскравий образ. Референт виражається опосередковано, через створення уявлення, яке, з одного боку, є результатом концептуалізації, а з іншого – передає позицію журналіста стосовно політичного діяча (іронія, глузування, співчуття тощо) і, як правило, створює комічний ефект.

Зазначимо, що автори блогів активно реагують на політичні події. Особливою популярністю у блогерів також користується Ніколя Саркозі, який в часи свого президентства став об'єктом критики та сарказму, як не ставав жоден з президентів у новітній історії Франції. Найпопулярнішими блогами вважаються: *Sarkofrance*, *Sarkostique*, *Sarkoscope*, назви яких, у свою чергу, є телескопними словами: *Sarkofrance* < *Sarko(zy)* + *France*; *Sarkostique* < *Sarko(zy)* + (*sarca*)*stique* (дошкульний, саркастичний); *Sarkoscope* < *Sarko(zy)* + *scope* (спостереження, огляд).

Журналісти та блогери створили цілу низку неолексем на позначення величезної симпатії до екс-президента республіки, що переходить майже в божевільня та манію. Наприклад: *Sarkofolie* < *Sarko(zy)* + *folie* (божевільня) – «*Après la sarkofolie, la sarkophobie*». Interrogé sur les difficultés actuelles du chef de l'Etat, Alain Juppé ironise: «*après la sarkofolie, la sarkophobie*». S'il faut «*relativiser les mouvements d'opinion*», «*une partie du désamour est incontestablement liée au style*». Il met également en avant «*le rythme des réformes*» [17]; *Sarkoholisme* < *Sarko(zy)* + (*worka*)*holism* (трудоголізм) – «*Un bel effort. Sortir du Sarkoholisme, surtout pour un newsmagazine, c'est un combat de chaque semaine. Mais avec du temps, de la volonté et l'aide des sarkoholiques anonymes, on peut y arriver. Si. La preuve, cette semaine, L'Express quitte la politique pour explorer l'univers des «familles recomposées». Mais au détour d'une photo, c'est la rechute. Et voilà l'hebdomadaire qui succombe et se met à parler de «l'exemple des Sarkozy» et des «belles-filles» du Président. Allez, courage!*» [6]; *Sarkose* < *Sarko(zy)* + (*névro*)*ze* (невроз) – «*Suggestion de lecture: «La sarkose obsessionnelle» du psychiatre Serge Hefez*» [7]; *Sarkophrénie* < *Sarko(zy)* + (*schizo*)*phrénie* (шизофренія) – «*Affaires: la sarkophrénie. Le résultat est un spectacle permanent de sarkophrénie. On assure sa volonté d'en finir avec la Françafrique, mais on vire Bockel sur ordre de Bongo père. On chante les droits de l'homme, mais on copine avec Poutine et les Chinois*» [18]; *Sarkonoïa* < *Sarko(zy)* + (*para*)*noïa* (паранойя) – «*Face à ce déferlement fantasmagorique, je m'étonne que le DSM, classification internationale des troubles mentaux, n'ait pas encore ajouté à ses innombrables taxinomies, ces nouvelles maladies de l'âme que sont la sarkomanie, la sarkophobie, la sarkonoïa ou la sarkophrénie*» [10].

Загалом в утворенні телескопних слів часто можна зустріти таке явище, як гаплогія, оскільки велика кількість телескопізмів ґрунтується на існуванні елемента (частини слова), що однаково звучить, і є загальним для кожної з частин, що формують новотвір: *Kadhafistons* < *Kadhafi* + *fistons* (сини) – «*Si je lis bien la résolution 1973, nos valeureux pilotes des F16 (et un peu ceux des autres aussi quand même) ont le droit de bombarder les chars ou les casernes de Kadhafi et de ses Kadhafistons. Mais c'est tout. Pas question de poser l'ombre d'un doigt de pied sur le sol libyen! Donc voilà: on pruneau par-ci, on canarde par-là, et après, la population libyenne révoltée doit se démerder comme une grande*» [20]; *Bobaromètre* < *bobard* (нісенітниця, брехня) + *baromètre* (барометр, прилад для виміру атмосферного тиску) – щоденне «вимірювання» міри брехні в популістських обіцянках основних кандидатів на пост президента Франції в 2012 році – «*Bobaromètre, première édition: Sarkozy déjà en tête. Pas encore en campagne mais déjà en tête: sans grande surprise, Nicolas Sarkozy domine déjà la première édition du bobaromètre. Le plus gros bobard (15 points) de Nicolas Sarkozy, vient de l'affirmation suivante dans l'interview au Figaro Magazine*» [9].

Такі новотвори дозволяють уникати штампованих виразів, підвищують зацікавлення читача до інтернет-матеріалу, викликають сильні емоції своєю незвичністю. Так виявляється національна схильність французів до мовної гри (метамовна функція мови, за Р. Якобсоном).

Відомі особи отримують характеристики внаслідок їхніх дій чи вчинків, що привабили увагу оточуючих. Так, інтернет-журналісти назвали тандем Ангели Меркель та Ніколя Саркозі як *Merkozy*, оскільки в 2011 році канцлер Німеччини та президент Франції розробили план з подолання фінансової кризи в Європі, з врятування єврозони від розпаду – «*Crise de l'euro: Merkozy, c'est fini. À une semaine du prochain sommet, la mésentente règne dans le couple Merkozy. Et cela inquiète ses partenaires: hier, le Premier ministre italien Mario Monti a d'ailleurs mis en garde contre les risques d'un échec les 8 et 9 décembre: «Ce qui sera décidé, ou non, sera sanctionné par les marchés le 10 décembre*» [16]. За аналогією до *Merkozy* було створено новотвір *Merkollande*, що позначає дует Ангели Меркель з Франсуа Олландом – «*Merkozy c'est fini. Bonjour Merkollande. Quand la Chancelière a déclaré qu'elle recevrait François Hollande «à bras ouverts», tout le monde s'est dit que cette fois c'était bon, sa relation passée avec Sarkozy était bien derrière et que dorénavant il allait falloir compter sur «Merkollande», les temps changent et même plutôt rapidement*» [22].

Економічна та політична криза в Греції не тільки привернула увагу політиків та економістів, але й знайшла своє відображення в лексиці. Так, з'явилися незвичні інновації: *Geuro* < *G(rèce)* + *euro* – паралельна євровалюта в Греції, запропонована економістом з німецького банку – «*Un économiste de la Deutsche Bank estime qu'il faudrait que le Geuro -utilisé en interne – soit dévalué de 50% environ par rapport à l'euro pour que le système fonctionne*» [15]; *Neuro* < *N(ord)* + *euro* – валюта для країн Північної Європи – «*L'euro est mort: vive le neuro! L'eurosepticisme atteint des sommets historiques aux Pays-Bas. Des économistes préconisent même de scinder l'Europe en deux zones monétaires: un «neuro» pour les pays du Nord et un «zeuro» pour ceux du Sud* [21]; *Grexit* < *G(rèce)* + *exit* – вихід Греції з єврозони – «*Grexit»: la tentation du pire. La sortie de la Grèce de la zone euro est activement préparée par les partenaires d'Athènes et les instances communautaires qui doutent de plus en plus de la volonté de ce pays de se réformer*» [8]; *Eurogeddon* < *euro* + (*Arma*)geddon – ймовірний трагічний фінал євро – «*Combien de temps nous reste-t-il avant l'Eurogeddon? Pendant ce temps encore et toujours, la nécessité pour les Etats de garantir la future recapitalisation directe des banques en difficulté par le fonds de secours de la zone euro*

semblait faire encore l'objet d'un débat, lié notamment au calendrier de mise en place d'une véritable union bancaire» [12].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволяє дійти висновків про динаміку розвитку французьких он-лайнних ЗМІ, основними перевагами яких є: оперативність, інтерактивність, гіпертекстуальність, мультимедійність. Блоги як демократичні інтерактивні мас-медіа активно вплили у кіберпростір. Варто підкреслити те, що майбутнє залишається за електронними мас-медіа. Інтернет-стиль життя та мислення відображає сучасне життя, його темпи та суттєво впливає на мовну ситуацію, на неологізаційні процеси мови. У мові спостерігається тенденція зміщення акцентів від стереотипності до нетривіальності. Сама актуалізація у мовленні неологізмів на основі імен власних відомих політичних особистостей не обмежується індивідуалізуючою номінацією референта та бере участь у формуванні образу з певною функціонально-прагматичною заданістю. Зображення конкретного політичного діяча не є завжди однаковим і залежить від характеристик, які інтернет-журналісти прагнуть підкреслити.

Бібліографічні посилання

1. **Акопов А. И.** Типологическая характеристика сетевых периодических изданий Интернета / А. И. Акопов // Акцепты. – 1999. – № 1–2. – С. 22–27.
2. **Давыдов И.** Книга вымышленных существ / И. Давыдов // Независимая газета. – 2001. – № 26 (14 февр.).
3. **За чужой базар ответчик** // Ежедневный журнал. – № 75. – 2003.
4. **Кирия И. В.** Телевидение и Интернет во Франции на пути к информационному обществу / И. В. Кирия. – М. : Изд-во Моск.ун-та, 2005. – 90 с.
5. **Малюга Е. Н.** Подходы к изучению вопросительных предложений в англо-американской прессе / Е. Н. Малюга. – М. : Наука, 2001.
6. **Blog 20 minutes.** – Режим доступа : <http://zgur.20minutes-blogs.fr/archive/2007/09/29/marre-de-la-propagandastaffel-ter1.html>.
7. **Blog Le Figaro.** – Режим доступа : <http://blog.lefigaro.fr/malbrunot/2011/01/iran-hamas-les-etonnantes-conf.html>.
8. **Blog Libération.** – Режим доступа : <http://bruxelles.blogs.liberation.fr/coulisses/2012/05/grexit-la-tentation-du-pire-1.html>.
9. **Blog Libération.** – Режим доступа : <http://desintox.blogs.liberation.fr/blog/2012/02/bobarometre-premiere-edition-sarkozy-deja-en-tete.html>.
10. **Blog Libération.** – Режим доступа : <http://familles.blogs.liberation.fr/hefez/2008/01/sarkose-obsessi.html>.
11. **Cario S.** Potenziale von Nikro-Blogging im Unternehmen / S. Cario // Analyse bisheringer Anwendungsbeispiele : Bachelorarbeit. – Hannover, 2009. – P. 3.
12. **Economie Matin.** – Режим доступа : <http://www.economiematin.fr/les-experts/item/866-zone-euro-banques-crise-dette-union-bancaire-recapitalisation>.
13. **La Tribune.** – Режим доступа : <http://www.latribune.fr/actualites/economie/union-europeenne/20120425trib000695452/merkollande-est-mal-partie.html>.
14. **L'Express.** – Режим доступа : http://www.lexpress.fr/region/de-la-laquo-pasquasie-raquo-au-laquo-sarkoland-raquo_478244.html.
15. **Le Figaro.** – Режим доступа : http://economie.lefigaro.fr/_conjoncture/economiste-deutsche-bank.html.
16. **Le Point.** – Режим доступа : http://www.lepoint.fr/economie/crise-de-l-euro-merkozy-c-est-fini-30-11-2011-1402417_28.php.
17. **Libération.** – Режим доступа : <http://www.liberation.fr/politiques/0101629536-alain-juppé-n-a-jamais-cru-a-la-rupture>.
18. **Libération.** – Режим доступа : <http://www.liberation.fr/medias/0101600632-affaires-la-sarkophrenie>.
19. **McQuail D.** Mass Communication Theory / D. McQuail. – L. : Sage, 1994. – P. 22.

20. **Moustique.** – Режим доступу : <http://www.moustique.be/le-magazine/les-chroniques/16394/attaque-de-boules-puantes>.
21. **My Europ.info.** – Режим доступу : <http://fr.myeurop.info/2011/11/23/l-euro-est-mort-vive-le-neuro-3909>.
22. **News26.tv.** – Режим доступу : <http://www.news26.tv/bourse/1859-merkozy-cest-fini-bonjour-merkollande-.html>.
23. **Polomé P.** Les médias sur Internet / P. Polomé. – Toulouse, 2009. – P. 6–23.
24. **Rue89.com.** – Режим доступу : <http://www.rue89.com/2010/06/25/la-rumeur-relaxe-une-gifle-monumentale-pour-sarkoland-156458>.

Надійшла до редколегії 20.02.13

УДК 811.161.1'38

И. Н. Кошман

Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля (г. Луганск)

ПОНЯТИЕ «ЛЮБИ ДРУЗІ» В РУССКИХ ТЕКСТАХ СМИ УКРАИНЫ

Розглянуто відносно нове у картині світу носія російської мови України поняття «*любі друзі*». Визначено номінативне поле поняття. Виділено когнітивні диференційні ознаки, що входять до його змісту.

Ключові слова: українське вкраплення, поняття, значення, номінація, публіцистичний текст.

Рассмотрено относительно новое в концептуальной картине мира носителя русского языка в Украине понятие «*любі друзі*». Определено номинативное поле понятия. Выделены когнитивные дифференциальные признаки, составляющие его содержание.

Ключевые слова: украинское вкрапление, понятие, значение, номинация, публицистический текст.

The article deals with the concept of «*lubi druzi*», which is relatively new to the conceptual view of Russian-language speakers in Ukraine. The nominative field of the concept is defined. Relevant cognitive features, which comprise its content, are distinguished.

Keywords: Ukrainian inclusion, notion, meaning, nomination, publicistic text.

Картина мира русскоязычного члена украинского лингвокультурного сообщества обладает некоторыми специфическими особенностями. Социально-политические изменения и появление новых реалий обуславливают концептуализацию возникающих фрагментов действительности. Такой процесс происходит и в украинской, и в русской речи Украины. Русские тексты СМИ Украины характеризуются специфической особенностью – в качестве ключевой лексики для актуальных, сформированных в последнее десятилетие понятий часто избирается украинская единица.

Активное перемещение украинских лексем в русские тексты вполне согласуется с положениями, выдвинутыми в рамках лингвистики языковых контактов. У. Вайнрайх пишет о том, что «при массовом двуязычии лексическое влияние одного языка на другой может достигать огромных размеров» [1, с. 42]; А. И. Чередниченко считает, что «в ситуации двуязычия и многоязычия особенно отчетливо проявляются внутренняя подвижность словарного состава, его открытость экстралингвистическим влияниям» [4, с. 248]; А. Едличка отмечает, что «контактные варианты проникают <...> в литературный язык – в коммуникативной

сфере, которая по внутренним законам коммуникации менее подвержена давлению нормы, в сферу обиходных контактов и частично в публицистику» [3, с. 96].

Для русских текстов СМИ в Украине характерно активное использование украинских вкраплений не только для называния украинских культурных реалий – культовых и обрядовых артефактов, музыкальных инструментов, предметов одежды, посуды, кушаний и т. п. Часто в русские тексты вводятся украинизмы, называющие относительно новые, находящиеся в центре внимания социума реалии. Некоторые из них чрезвычайно частотны.

Цель данного сообщения состоит в определении семантического объема понятия «*любі друзі*»*. Материалом для исследования послужили текстовые фрагменты из русскоязычных газет («Без цензуры», «Бизнес», «Выбор», «Газета 24», «Деловая столица», «День», «Зеркало недели», «Зеркало недели. Украина», «Киевский телеграф», «Комментарии», «Молодогвардеец», «Наша газета», «Новая», «Первая крымская», «Региональная газета “Ижица”», «Сегодня», «Украина Центр», «Юг») и журналов («Власть денег», «Корреспондент», «Профиль», «Фокус»), издающихся в Украине.

Основой для формирования актуального понятия «*любі друзі*» послужила украинская этикетная формула. Часто повторяемое В. А. Ющенко** в официальных ситуациях этикетное обращение довольно быстро формирует новое значение***. В текстах СМИ даже отмечается точное время его возникновения: *Год назад, 5 сентября 2005 года, состоялась скандальная пресс-конференция Александра Зинченко. Именно после этого события появилось выражение «любі друзі»* (Д 2006, 5.09).

Вначале значение, развивающееся как метонимический перенос, определяется как ‘совокупность лиц, близких президенту В. А. Ющенко’. Такая трактовка поддерживается квазисинонимическими оборотами, представленными в контекстах: *Еще недавно посредниками между «РосУкрЭнерго» и властями были «любі друзі», круг людей, связанных с Президентом Ющенко* (Г 24 2007, 25.06); *Остатки некогда влиятельного окружения Ющенко – «любі друзі» – тоже не торопятся принимать решение* (Н 2009, 24.05); *Более того, в накладе от политической деятельности проекта Виктора Андреевича остались не только «любі друзі», потратившие на вождя и партию гораздо больше, чем вышеупомянутые суммы, но и сегодняшние партийцы...* (ЗНУ 2011, № 30).

В момент возникновения номинации *любі друзі* ‘совокупность лиц’ понимается очень узко – более того, она соотносится с достаточно точно определенным количеством индивидуумов и поэтому задается списком, включающим конкретные фамилии: *...произнесла она и начала рассказывать о когорте «любих друзів» Порошенко – Третьякове – Жванин – Мартыненко – Червоненко...* (РГИ 2006, № 8); *Прошу не расширять круг «любих друзів». Это эксклюзивная «торговая» марка, и так называли только трех человек – Порошенко, Мартыненко и меня, потом еще и Безсмертного, Червоненко, Жванину* (Ф 2007, № 13); *Убеждают в этом не только «регионалы» и, вероятно, Виктор Ющенко, но и группа биз-*

* Для единицы *любі друзі* в русских текстах Украины используется несколько графических оболочек – «*любі друзі*» / *любі друзі* / «*любимые друзья*» / «*любые*» друзья.

** Это фиксируется в публицистических контекстах. Например: *...а Виктор Ющенко устанет от регулярного обращения «любі друзі» ко всем участникам затянувшегося театра абсурда* (ПК 2007, № 48); *О ющенковском «любі друзі» и говорить нечего, тут он превзошел коллегу, как минимум по частоте употребления этого приветствия, давно ставшего символом* (УЦ 2009, № 6).

*** А. М. Григораши рассматривает единицу *любі друзі* в числе устойчивых сочетаний – переносных номинаций участников политических и социальных групп [2, с. 199].

несменов из НУ–НС, более известная как «люби друзи», – Николай Мартыненко, Давид Жвания и Александр Третьяков (Ком 2010, № 6).

В этом же значении номинативная единица выступает и в тех случаях, когда отдельный «антропоним из списка» употребляется в контекстах, указывающих на принадлежность к кругу лиц: *Давид Жвания входит в условную группу бизнесменов в окружении Виктора Ющенко, известную как «любі друзі»* (К 2006, № 32); ...одним из первых заговорил Александр Третьяков. Тот самый «любий друг», которому так доставалось от Юлии Владимировны (БЦ 2007, № 8); На этом поприще его обскакали два других самовыдвиженца: давний соратник по неформальному объединению «Любі друзі» Давид Жвания и винницкий земляк Григорий Калетник... (Ком 2013, № 4).

Однако номинация *любі друзі* не ограничивается оформлением указанного значения. Очень быстро преодолевает первый, конкретный, этап, и на базе переносного значения создается еще одно новое – метафорическое – значение. Развитие значения осуществляется в сторону абстрагирования: от указания на более-менее точно определенное количество индивидуумов до обозначения особо доверенного круга любого известного лица. Значение ‘совокупность лиц, близких кому-либо’ реализуется в контекстах: *Наш совет, Евгений Дмитриевич, гоните от себя взашей всех этих «любих друзів»!* (РГИ 2006, 1.03); *Сотни предпринимателей не забыли, какими методами их заставляли продавать акции «любим друзьям» Щербаня* (Ф 2006, № 7); *С такими любыми друзьями, как у Партии регионов на Луганщине, и врагов не надо* (М 2007, № 9); *Тимошенко-аналог «любих друзів» в лице Богдана Губского, Александра Фельдмана Юлии Владимировне удалось сохранить* (ВД 2007, № 14); *У Януковича, впрочем, как у любого победителя, потенциальных «любих друзів» тоже хватает, как бы он их не называл* (П 2010, № 8–9).

О широком абстрактном значении свидетельствуют и сочетания описываемой номинации с такими, например, прилагательными, как *новый* или *старый*: *Отшив новых «любих друзів» в лице посланцев Виктора Балоги, старые «любі друзі» решили разобраться с еще одной проблемой НСНУ...* (ДС 2006, № 46); ...в проходную часть «Батьківщини» попали потенциальные «тушки» и новое поколение «любих друзів» (УЦ 2012, № 32).

Абстрактное значение также предоставляет возможность вовлечь описываемую номинацию в языковую игру, трансформируя ее лексический состав: *Дело в том, что все попытки премьера Тимошенко реформировать экономику сначала разбились о скалу «Любі і нелюбі друзі»...* (УЦ 2006, № 29); *Комплектование администрации «любих подруг» – занятие полезное, но, увы, маломасштабное* (ЗН 2010, № 9).

Общей чертой, связывающей узкое и широкое значения номинации *любі друзі*, является то, что и в первом, и во втором случае они указывают на отнесение некой совокупности индивидуумов к лицу, входящему в ядерную часть ономастического пространства. И сама эта совокупность (или, вернее, отдельные ее составляющие) вследствие этого также приобретает значимость в ономастическом поле именовании политических деятелей.

Появление новых значений у этикетной формулы *любі друзі* обуславливает некоторые лексические и грамматические трансформации, которые отражаются в русских текстах СМИ Украины. Во-первых, она вовлекается в словообразовательные процессы – становится производящей основой для окказиональных дериватов: *Кстати, в «Нашей Украине» реестр избирателей готовы использовать те самые экс-«любі друзі»* (ВД 2007, № 20); *Разве что задвинут подальше экс-«друзів» Петра Порошенко и Николая Мартыненко* (К 2007, № 24).

Во-вторых, очевидны преобразования, связанные с реализацией таких грамматических значений, как число и падеж имен существительных. Новые значения номинации *любі друзі* формируются на основе этикетной формулы множественного числа. И она становится базовой, что уже нетипично, для образования коррелятивной формы единственного числа. Кроме этого, значение единственного числа передается вариативными формами: системной (и в украинском и в русском языке) формой *друг* и окказиональным образованием *друзь*.

Форма *друзь* возникает как результат отказа от системной мены заднеязычных на морфемном стыке. Конкуренцию форм единственного числа иллюстрируют следующие контексты: *Ведь по-настоящему именно он – самый главный «любий друг»* (ВД 2007, № 6); *По слухам, поддержку блоку также оказывает «любий друг» Ющенко Петр Порошенко...* (С 2007, 3.09); *Бывший «любий друг» Александр Третьяков заявил о готовности стать членом внефракционной группы Сергея Тигипко* (ВД 2010, № 4–5); *В округе №218 «любий друг» и кум Виктора Ющенко Александр Третьяков <...> проиграл «бютовцу» журналисту Владимиру Ареву...* (Ком 2012, № 42).

Следствием вариативности форм единственного числа является то, что каждая из конкурирующих форм образует собственную парадигму, т. е. *любі друзі* функционируют как номинация с избыточной парадигмой. При этом особый интерес вызывает словоизменение окказиональной формы единственного числа «любий *друзь*»:

Родительный падеж: *Ну, что можно вспомнить о публичной деятельности этого некогда «любого друга» и финансового донора «Нашей Украины»?* (ВД 2007, № 27);

Дательный падеж: *И не просто забрал, – как сообщают источники, близкие к старому-новому «любому другу»* (УЦ 2008, № 27);

Творительный падеж: *Восхождение на главное кресло в Кировоградской области Эдуарда Зейналова связывали со всемогущим в свое время «любим друзем» Александром Третьяковым* (ВД 2008, № 13).

Таким образом, номинация, которая овеществляет актуальное в картине мира понятие «любі друзі», обладает рядом семантических и грамматических особенностей, выделяющих ее из группы украинизмов.

Очевидно, что ключевым смыслом понятия «любі друзі» является смысл 'совокупность лиц'. Принадлежность индивидуумов к ближнему кругу облеченного властью лица вызывает представление о возможностях воздействовать на людей и ход некоторых общественно значимых процессов. Важнейший смысл, входящий в понятийный объем «любі друзі», – это 'влияние'. Причем 'влияние' прочитывается как разнонаправленная деятельность. Вхождение в близкое окружение облеченного властью лица, во-первых, дает возможность любим друзьям влиять на него и, как следствие, на принятие им каких-либо решений: *Вопрос о выдвижении Петра Алексеевича на соискание спикерской булавы, по некоторым сведениям, был решен после разговора главы государства с активом «любих друзів», во время которого и удалось убедить президента...* (ЗН 2006, № 26); *Самореанимация Виктору Андреевичу вряд ли поможет. И конкуренты, и «любі друзі» – все советуют нынешнему президенту одуматься, сойти с дистанции* (Н 2009, 29.04). Во-вторых, позволяет воздействовать на различные политические институты в качестве самостоятельной силы: *«Любі друзі», которые год назад, видимо, абсолютно бескорыстно устраивали Ахметову аудиенции на Банковой, отмазывали хозяина «СКМ», «Люкса», друга Б. Колесникова от следователей прокуратуры и милиции...* (ЗН 2006, № 27); *Корреспонденту стало известно, что на нем будет предпринята очередная попытка избавиться от давления на*

партию группы «любих друзів»... (К 2006, № 40); ...а с другой – не хотел быть формальным лидером, за которого будут все решать «любі друзі», контролирующие финансы и руководство большинства региональных организаций (ДС 2006, № 46).

Значительный «воздействующий потенциал» определяет возможность сочетаться с прилагательными типа *влиятельный, всемогущий, всесильный*: *В отличие от предыдущей избирательной кампании, некогда всесильные «любі друзі» на процесс формирования списка уже почти не влияли (Б 2007, № 17).*

Наличие в понятии смысла «самостоятельный» подтверждается тем, что *любі друзі* включаются в перечни центров влияния в качестве отдельной целостной единицы влияния: *В информационном поле блока существуют интерпретационные версии разговоров «любих друзів» с Кушнаревым, президента – с Тимошенко, президента – с Ахметовым, президента – с Януковичем и Еханурова – со всеми (ЗН 2006, № 28); А потому, чтобы государственные власти в Москве и Киеве им не мешали, дельцы просто «замкнули» схемы на самые высокие кабинеты на Банковой и в Кремле, обогащая их обитателей, их кумовьев, «семьи», «любих друзів», родственников и просто «неплохих пацанов» (КТ 2008, № 6).*

Воздействие, которое оказывают *любі друзі* на различные политические институты, не всегда является легитимным, оно, скорее, существует как факт закулисной политики: *Отсюда умозрительные прикидки: мол, семеро судей на зарплате у некой дамы в белом и с косой. Пятеро – на подкорме у чьих-то «друзів», кому-то «любих» (ЗН 2006, № 48); К слову, подозрительный Тигипко – хороший запасной вариант для тех же «любих друзів»... (Ком 2010, № 6).* Нелегитимность влияния подтверждается также тем, что *любі друзі* упоминаются в ряду воздействующих сил, не входящих в законодательное поле: *Ахметов, кумовья, пацаны, принцы, родственники, семья, – а их деятельность квалифицируется, например, как давление, отмазывание, оттирание или подкорм и обычно не подкрепляется ссылками на параграфы закона.*

Осмысление *любих друзів* как самостоятельного центра, влиятельного политического игрока, обуславливает появление в понятии «*любі друзі*» смысла «интерес». Воздействие на определенные политические институты часто осуществляется для реализации собственных – частных – интересов, заключающихся в воплощении политических амбиций или получении материальной выгоды: *Хорошая ширма для группы «любих друзів», позволяющая выковыривать дивиденды от бизнеса на российском направлении (ЗН 2005, № 49); ...Виктору Януковичу придется брать в правительство «любих друзів», для которых Президент на протяжении всего времени подписания Универсала выжимал максимум привилегий в широкой коалиции (НГ 2006, № 87); Не потому ли, что у Виктора Ющенко и его родичей и многочисленных «любих друзів» на первом плане забота о своем благополучии, а не о государстве и тем более не о народе (В 2007, 6.09).*

Включенность в политическое закулисье, значительный потенциал воздействия на различные события и действующих лиц современной политики, а также склонность к реализации собственных интересов неизбежно порождает противодействие, прежде всего со стороны иных центров политического влияния. Все это объясняет вхождение в понятийную сферу «*любі друзі*» смысла «конфликт». Разнонаправленная «воздействующая деятельность» *любих друзів* порождает разносторонние противостояния: они выступают как активная сторона конфликта и с теми, чье окружение составляют, и с другими – легитимными и нелегитимными – политическими игроками: *Война между президентским окружением («любими друзьями») и Юлией Владимировной привели к отставке правительства (ДС 2006, № 27); Это вторая попытка Ющенко сбросить балласт – «любих*

друзів» (К 2006, № 40); ...*старые «любі друзі» в лице Павла Жебривского и Петра Порошенко начали борьбу за освободившееся кресло с так называемыми новыми «любими друзьями» Виктора Балоги* (ДС 2006, № 51); *Инструменты борьбы за брэнд двух противоборствующих групп – Президента и его «любих друзів» – еще не готовы* (ДС 2009, № 17); *Партия регионов – это чрезвычайно пестрый конгломерат, псевдомонолит, внутри которого <...>, ведутся такие боевые действия, по сравнению с которыми оранжевые ссоры «любих друзів» – просто детский лепет на лужайке* (ЗНУ 2011, № 48).

Особенности деятельности и многосторонние конфликты, в которые включены *любі друзі*, становятся причиной публичных скандалов, которые сопровождаются обвинениями в незаконных действиях: *«Любі друзі» так и не смогли полностью обелить свои имена после известных обвинений, а принцип «не пойман – не вор» в политике не действует* (ЗН 2006, № 15); *Прозвище «любі друзі» приклеилось к троице накрепко, стало символом коррупции вообще* (Ю 2006, № 73). Поэтому понятие *«любі друзі»* включает представление о том, что каждый из совокупности лиц и феномен в целом являются обладателями весьма сомнительной репутации.

Понятие *«любі друзі»* также включает оценочные смыслы, которые, как правило, относятся к негативному спектру: ...*он еще должен помнить, как изящно лидер БЮТ превратила вчерашних соратников по борьбе в ненавидимых всеми «любих друзів»* (ЗН 2007, № 39); ...*публичное заявление, которое очень напоминает демарш Александра Зинченко, разоблачившего происки «любих друзів» Президента* (КТ 2009, № 20). Негативные оценки, очевидно, являются следствием представлений о нелегитимной, преследующей личный интерес, конфликтной и морально небезупречной деятельности. Только в единичных случаях выражается положительное отношение – например, отдается должное деловым качествам: *По большому счету, самыми лучшими организаторами кампаний Ющенко были уже почти забытые «любі друзі»* (ЗН 2008, № 26).

Таким образом, фрагменты русских текстов СМИ Украины позволяют выделить важные когнитивные признаки, составляющие содержание понятия *«любі друзі»*. Оно включает в себя самые разнообразные представления – о людях, их характеристиках и способах деятельности, оценках. Являясь относительно новым в картине мира украинского лингвокультурного сообщества, понятие *«любі друзі»* вместе с тем является важным показателем тенденций, характеризующих картину мира носителя русского языка в Украине.

Библиографические ссылки

1. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / У. Вайнрайх // Новое в лингвистике : вып. VI : Языковые контакты. – М. : Прогресс, 1972. – С. 25–60.
2. Григораш А. М. Устойчивые сочетания – переносные наименования участников политических и социальных групп в дискурсивно-когнитивном пространстве масс-медиа (на материале русскоязычной прессы Украины) / А. М. Григораш // Фразеология, познание и культура : сб. докл. 2-й Междунар. науч. конф., 7–9 сент. 2010 г., Белгород. Т. 2 / отв. ред. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2010. – С. 197–201.
3. Едличка А. Литературный язык в современной коммуникации / А. Едличка // Новое в зарубежной лингвистике : вып. 20 : Теория литературного языка в работах ученых ЧССР. – М. : Прогресс, 1987. – С. 38–134.

4. **Чередниченко А. И.** Иноязычное влияние как фактор территориальной вариативности языка / А. И. Чередниченко // Варианты полинациональных литературных языков / отв. ред. Ю. А. Жлуктенко. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 246–260.

Надійшла до редколегії 26.02.13

УДК 811.161. 2'373.7

І. О. Купіна

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

СТИЛЕТВОРЧА РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ ГРАНИЧНОСТІ В ТЕКСТІ: ДО ПРОБЛЕМИ ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Досліджено динамічний рух мовної системи, зокрема зміни у фразеологічній системі мови, а саме неологізацію фразеологічних одиниць. Проаналізовано виникнення нових фразеологічних одиниць зі значенням граничності, що продукуються внаслідок фразеосемантичних процесів.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, граничність, неофразеологізм, трансформація, конотація.*

Исследовано динамическое движения языковой системы, в частности, изменения во фразеологической системе языка, а именно неологизация фразеологических единиц. Проанализировано возникновение фразеологических единиц с семантикой предельности, продуцирующихся в результате фразеосемантических процессов.

Ключевые слова: *фразеологическая единица, предельность, неофразеологизм, трансформация, коннотация.*

The article covers the research of dynamic movement of language system, in particular, to change in phraseological system of language, exactly neologization of phraseological units. In the article emergence of the phraseological units defining limits which are produced as a result of phraseosemantical processes are analyzed.

Keywords: *phraseological unit, limits, neophraseological unit, transformation, connotation.*

Фразеологія є найдинамічнішою підсистемою сучасної української мови, що виявляється у фразеологічному складі мови, який істотно поповнюється в останні десятиліття, оперативно віддзеркалюючи сучасне сприйняття світу, нові оцінки сучасного політичного, культурного, наукового, побутового життя українського суспільства.

Суспільно-політичні, суспільно-історичні події, суспільна мовна практика так чи інакше впливають як на обсяг фразеології, так і на структуру стійких словосполучень. Постійно виникають нові фразеологічні одиниці, або, навпаки, актуалізується, оновлюється певна частина узуальних фразеологізмів, тим самим посилюючи характерну рису фразеологічного рівня мови – його динамічність.

Метою цієї розвідки є виявлення основних закономірностей виникнення неофразеологізмів на позначення граничності та їх функціонування в публіцистиці, художньому та розмовному стилях. Граничність як значеннєва номінація звертається до мислення людини, до системи її понять. Питання межі, границі віддавна привертала увагу дослідників, посідали значне місце в становленні й розвитку людського знання про істотні сторони буття. Про це свідчать уже роботи філософів античності, а інтерес науковців до цієї проблеми не зникає й до сьогодні. У статті граничність розуміємо як функціонально-

семантичну категорію, що відображає просторово-часові та кількісно-якісні відношення, навколо якої групуються різнорівневі засоби вираження семантики реальної границі, а в її основі – взаємодія когнітивних характеристик мовних виразів і аспектуальних засобів фразеологічних одиниць, зокрема неофразеологізмів.

Фразеологічні неологізми неодноразово залучалися до аналізу, про що свідчать дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців, зокрема М. Ф. Алефіренка, І. С. Гнатюк, Н. Ф. Грозан, М. Т. Демського, В. С. Калашника, О. О. Маленко, В. М. Мокієнка, В. А. Папіш, Ю. Ф. Прадіда, П. О. Редіна, О. А. Сербенської, Н. Г. Скиби, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, Н. В. Щербакової та ін.

В. М. Мокієнко розглядає поняття фразеологічної інновації та, виходячи з комплексу критеріїв і беручи до уваги інтерпретацію лексичних неологізмів, пропонує визначення фразеологічного неологізму: «Фразеологічні неологізми – це не зареєстровані тлумачними словниками сучасних літературних мов стійкі експресивні звороти, які або створені заново, або актуалізовані в нових соціальних умовах, або створені трансформацією відомих раніше паремій, крилатих слів і фразем, а також сполучення, запозичені з інших мов» [4, с. 66].

Термін «інновації», як слушно зауважує О. А. Сербенська, недавно увійшов у науковий обіг на позначення складного поняття, пов'язаного з динамікою процесів, що повсякчасно відбуваються в мові [7, с. 158].

Активні процеси новотворення зумовлені як внутрішньомовними, так і екстралінгвальними чинниками, серед яких можна виділити «процеси глобалізації, зміну парадигми сприйняття соціальної дійсності, виникнення нових реалій життя і необхідність їх назвати відповідними номінаціями» [2, с. 38]. Аналізуючи чинники процесу неологізації, слід урахувати фундаментальну властивість людини давати назви та оцінювати характеристики новим предметам, явищам, властивостям, поняттям, соціально-мовну ситуацію, що склалася в країні, зокрема розширення функціональних сфер використання української мови, потреби різноманітних мовних колективів (вікових, соціально-професійних), зміни в соціально-історичному розвитку держави, політико-економічній сфері тощо.

У зв'язку з цим видається переконливою думка М. Т. Демського, який стверджує, що виникнення нових фразем зумовлене причинами, закладеними в самій суті слова, тобто в тому, що воно є назвою не окремого предмета з його індивідуальними властивостями, а цілого класу однорідних предметів, причому переважно назвою нейтральною.

Прагнення до точності й водночас до виразності номінацій, розкутість у поведінці й мовотворчості, швидкий темп життя вимагає відповідних форм, що й утілюються у фразеологічних одиницях, різноманітних кліше, формулах, фразеологічних моделях. Виникнення нових понять у зв'язку з розвитком технічних засобів зумовлює потребу номінації та образної оцінки явищ дійсності, характерних для нової епохи. Цей процес є закономірним явищем динаміки фразеологічного складу будь-якої мови, що весь час поповнюється новими одиницями, утрачає певну кількість одиниць унаслідок їхньої архаїзації, актуальності. Реалізація процесу фразеологічної неологізації відбувається за рахунок переосмислення вільних словосполучень, активізації іншомовних запозичень, створення нових образних одиниць шляхом трансформації старих або за аналогією з ними. Часто подібні мовні утворення є недовговічними, оскільки вони утворюються як реакція на актуальні соціальні, культурні, політичні, економічні події. Якщо резонанс такої події був потужним, подібні фрази мають шанс увійти в повсякденний обіг, а згодом – у словниковий склад української мови.

Фразеологізми оцінюються як знаки непрямої номінації, що опосередковано відображають дійсність, і водночас як знаки психологічного сприйняття довкілля. При цьому увага зосереджується на аналізі мовотворчої діяльності, на процесі формування мовних картин світу, що поєднують у собі попереднє й сучасне його сприйняття, на асоціативних зв'язках між явищами дійсності, що виникають у підсвідомості мовців. Фразеологічні одиниці розглядаємо як цілісність номінації при компонентній оформленості, а також на функціонально-стилістичному чинникові як видозміну фразеологізмів, унаслідок нарощення, скорочення, контамінації, появи факультативних компонентів тощо. До зазначеного слід додати також безперервний процес тематизації ФО, узаємозамінність їх компонентів, зміну внутрішньої форми ФО, актуалізацію компонентів того чи іншого фразеологізму в певних контекстуальних умовах.

Початок ХХІ ст., як зазначають українські та зарубіжні мовознавці, характеризується потужними змінами на всіх структурно-семантичних рівнях мови, а також оновленням стилістичних засобів літературної мови, що розглядається як демократизація літературної мови, яка містить розширення кола її носіїв і суспільного використання, активні пошуки нових виражально-зображальних засобів мовлення, зменшення стильової відстані між усно-розмовною та книжно-писемною сферами її функціонування. Розмовне мовлення, мова засобів масової інформації, насамперед преси, літературна практика майстрів слова, передусім публіцистика, виступають джерелом нових літературних стандартів української мови.

Пізнання природи фразеологічних одиниць розширює уявлення про експресивно-синонімічний потенціал фразеологічного фонду української мови, демонструючи своєрідність зв'язку ФО із їхнім текстом-джерелом та багатство перетворень у мовленнєвій практиці. Саме вивчення процесів формування фразеологізмів на сучасному етапі розвитку мови у функціональних стилях сучасної української мови – публіцистичному, який віддзеркалює динаміку мовленнєвих змін, художньому, в якому ці зміни інтерпретуються та осмислюються, та розмовному, в якому «відсутній попередній відбір мовного матеріалу. Він характеризується невимуженістю, особливим емоційним забарвленням, виразністю. Цьому стилю властива розмовна лексика і фразеологія...» [5, с.15].

Стилістична диференціація фразеологічних одиниць на сьогодні вивчена недостатньо, цілком зрозуміло, що існують фразеологізми, нейтральні за своїм забарвленням, фразеологізми, що належать виключно до книжних стилів, а також ті, що мають яскраве розмовне забарвлення. Особливістю розмовного стилю є його властивість природно використовувати найрізноманітніші, у тому числі нейтральні, фразеологізми, у той час як фразеологічні одиниці, що мають яскраву розмовну тональність, не є доречними в інших стилях або виступають як авторський прийом, наприклад, для мовленнєвої характеристики персонажа в художньому стилі або як стилістична фігура в публіцистичному.

Вирішальним чинником використання фразеологічних одиниць у сучасному публіцистичному, художньому та розмовному дискурсах є чинник експресивної значущості, що визначає мовне варіювання й утворення різних комунікативно-прагматичних варіантів висловлювань. Реалії нового часу передаються, як правило, через використання фразеологічних одиниць, що відображають світогляд нової мовної особистості.

У фразеологізмі як постійній, відтворюваній за традицією одиниці її компоненти не виражають свого лексичного значення; їхні внутрішні граматичні та лексико-граматичні зв'язки мають суто формальний характер, тому вони втрачають свою функціональну самостійність, парадигматичні чи синтаксичні властивості. Фразеологізм вступає у зв'язки з членами речення не окремими своїми компонен-

тами, а як цілісна одиниця. Потенційні можливості ФО, як і слів, на що вказували ще О.О. Потебня, В.В. Виноградов, виявляються лише в контексті. Контекст – «мовне оточення або ситуація, у яких уживається лінгвістична одиниця. Контекст не зводиться лише до безпосереднього мовного оточення і не може розглядатися поза такими факторами, як мовленнєва ситуація, культурно-історичний чинник тощо, які істотно впливають на розуміння мовної одиниці» [6, с. 8].

Суспільно-історичні умови, що склалися на сьогодні (політична криза (2001 р.), помаранчева революція (2004 р.), газові конфлікти, фінансова криза, мовна політика, вибори Президента України (2010), парламентські вибори (2012), Євро-2012) на думку багатьох мовознавців, спричинили зміни у світогляді та духовній культурі української нації, виникли нові одиниці мовлення: *хоч із мосту та в помаранчеву ополонку* (пор.: *хоч з мосту та в воду*): *Але, якщо знахабніла держава не тільки виверне кишені лояльного громадянина, але й ще вгніздиться небораці на шию, примовляючи при цьому йому на вушко: «Як працюєш, так і живеш!»*, то цей самий законотворчий громадянин просто зобов'язаний припинити бути лояльним і в кращому випадку мусить спроводити державних бонз у відставку, в гіршому – за ґрати, ну і в найгіршому – в еміграцію **або ж із мосту та в помаранчеву ополонку**. Останнє має назву революції, після котрої, як правило, не залишається ні держави, ні громадянського суспільства, якщо таке до цієї напасті існувало (УМ, 01.12.2009); усіма фібрами своїх змучених дебатуваннями та протистояннями душ (пор.: усіма фібрами душі): Насправді ж вони більше переймаються майбутніми «булавами» та іншими «клеянодами», до яких прагнуть **усіма фібрами своїх змучених дебатуваннями та протистояннями душ** (ВіП, 12.12.2008); на грані фолу (пор.: на грані): *Життя на грані фолу* мало втішало його, потрібні були конкретні переміни (розм. мовл.); *настав капець* (пор.: пішла ходором думка з думкою): Так **настав капець**. І, схоже, **капець** у цій країні ще деякий час буде поширюватись, поки держава не врегулює економіку, а населення не зрозуміє, що не завжди варто іти в кредитне рабство заради володіння благами, яких не можеш собі дозволити (СВ, 04.11.2008); *дах уже знесло* (пор.: без царя у голові): Просто через брак елементарної адекватності. Наприклад, голосування ще не відбулося, а у таборі майбутнього президента **дах уже знесло** (УМ, 08.12.2009); *страждати на киевофобію* (пор.: аж білий світ крутиться перед очима): З тими, хто не вміє скинути темні окуляри вболівальника, подивитися на речі пильним, тверезим і об'єктивним поглядом, **страждає на киевофобію**, особливого бажання дискутувати немає (УМ, 10.07.2012). – фразеологізм є нарізно оформленою структурою, а це значно розширює можливості стилістичного використання фразеологізмів шляхом різноманітних змін та модифікацій їхньої форми, як-от: заміни традиційних компонентів ФО словами-компонентами, що найбільше відповідають зображуваній ситуації, введення до складу ФО додаткових слів, які уточнюють, конкретизують значення ФО, або ж опускання окремих її компонентів з метою більш стисло та компактного висловлювання.

Література цього періоду ознаменована приходом нової генерації письменників-постмодерністів, яка сформувалася в постколоніальних умовах. Проза молодих письменників (Ю. Андруховича, Л. Баграт, М. Гримич, Л. Дереша, О. Забужко, А. Кокотюхи, Ю. Обжеляна, Є. Пашковського, П. Солодька, С. Ушкалова та ін.) не односторонньо сприймається літературними критиками. Провідні постулати естетики постмодернізму визначили домінуючі мовностильові ознаки художньої літератури 90-х років, що виявляються в запереченні вищого смислу буття, естетичному нігілізмі, іронії, ексцентризмі: *розумний до тишноти, замахалась до ручки, фіг зна коли, коні двинути, розганятися до крейсерської швидкості: Він був розумний до тишноти, від*

його розуму просто нудило (розм. мовл.); **Замахалась ти, «золотце»**. Ох, замахалась. **Зовсім до ручки** – третій місяць у м'язах трем не вищує, вранці, прокидаючись (О. Забужко); **Всі ці странні події почалися фіг зна коли...** (Л. Дереш); **Я вже скоро тут коні двину!** — продовжую я і потім швидко метику, що дівушка в отакую во пальтечку і з таким офітєнним макіяжем (ну, що поробиш, потрафить мене раз в п'ятілетку!). **НЕ МОЖЕ** говорити таким паскудним сленгом (І. Карпа); **Шура поволі розігнався до крейсерської швидкості**, зати́м обережно подивився у дзеркало на пасажи́рку (Ю. Обжелян).

Мовна естетика нової літературної генерації будується на ствердженні безмежного права авторського самовираження, модернізації національної ідеї. Слушно зауважує О. О. Маленко: «Естетичне пізнання світу людиною є важливим фрагментом реалізації її інтелектуально-художнього потенціалу, об'єктивного в різноманітних мистецьких формах. Серед них значної ваги набуло мистецтво слова як вияв лінгвокреативної діяльності Homo Sapiens, зумовленої прагненням інтерпретувати світ за допомогою словесно-образних кодів. Кожна з національних культур має власну практику й набутий досвід художньо-естетичного моделювання світу, що вповні представлено зразками колективної й індивідуально-авторської словесної творчості. Мова в цьому разі виступає і засобом матеріалізації образного світовідчуття, і формою його специфічної, етноментальної репрезентації; власне, тим кодом, за яким прочитуються різнорівневі смисли – інформативні, культурні, духовні, психологічні, власне лінгвістичні» [3, с. 5]. Набір емоцій, життєвих переживань є незмінним: **час X, крах ілюзій, шокова терапія, кредитна кабала, глист у скафандрі, суцільний драйв** та ін.: **У наш час на новому витку еволюції знову настав час X. Людство у своєму розвитку вже пройшло «точку невозврата»** (УМ, 02.03.2010); **Від апогею очікувань до краху ілюзій** – ось підсумок президентської каденції Ющенка (ВіП, 05.03.2010); **Першою країною, де цей проект втілили в життя, була Польща. Тут він прибрав назви: «шокова терапія», «великий струс», а згодом «контрольований шок»**. **Шокова терапія**, зокрема, була без потреби надмір інфляційна, вона призвела до спаду виробництва, до того ж поглибила деіндустріалізацію цілих сегментів східноєвропейської економіки (ЗіБ, 03.11.2010); **Кредитна кабала** – це коли береш чужі гроші і надовго, а віддаєш свої і назавжди (розм. мовл.); **Сьогодні чергує Єжі, глист у корсеті, ти легко впораєшся з ним** (С. Бортніков); **Звідси майже цілковита відсутність провисання мови, суцільний драйв і весела легкість, благословенний поспіх письма (write fast! die young!) і графічна, посиленна друзякою комп'ютером, винахідливість** (І. Карпа). Це своєрідна спроба створити відповідну лексику та фразеологію українською мовою на позначення реалій сучасного життя. Частотність уживання вищезазначених прикладів у сучасних ЗМІ, сучасній літературі підтверджує їх належність до фразеологічних одиниць.

Вибір джерел дослідження, а саме текстів публіцистичного, художнього й розмовного стилів новітнього періоду, зумовлений значною увагою до сучасних тем та проблем, у текстах журналістів моделюються розмовні ситуації, які є безпосереднім провідником динамічних фразеотворчих процесів. Досліджувані тексти свідчать про збільшення впливу на мову соціальних чинників, а саме: усунення цензури, посилення діалогічності й особистісного першопочатку в мовленні, розширення сфери спонтанного спілкування, зміна ситуацій і жанрів особистого й публічного спілкування, зміна усних форм масової комунікації.

Публіцистичний стиль, призначений для передачі масової інформації. Він характеризується популярним, чітким викладом, орієнтованим на швидке сприймання повідомлень, на стислість і зрозумілість інформації. До основних рис мови публіцистики, як відомо, належать: економія мовних засобів, стислість викладу й водночас інформативне його навантаження; вживання зрозумілих слів та

висловів; використання суспільно-політичної термінології; помітна наявність мовних кліше, штампів; переосмислення лексики та фразеології інших функціональних стилів [8, с. 25]. Сучасний публіцистичний текст найяскравіше відображає рух мовної системи й формування нових тенденцій у розвитку мовної ситуації: *світова криза, межа дефолту, померти від свинячого грипу, галопом по Європах. Україна тільки наближається до межі дефолту, але що вона втратить, 2010 року може розпочатися третя фаза світової кризи* (УП, 27.03.2010); *Якщо ми вмерем від свинячого грипу. По Україні поширився вірус свинячого грипу. У Тернополі, наче вже 23 людини померло, якщо не більше. У місті паніка, навіть громадський транспорт у години пік напівпорожній їздить* (УМ, 03.02.2009); *Спершу галопом по Європах. Звісно, по західних* (УП, 22.02.2013). Разом із тим виявляється її внутрішня суперечливість: одночасне поєднання таких якостей, як динамізм і консервативність, прагнення до якнайбільшої інформативності та забезпечення експресії будь-якими засобами, еталонності й залежності від мовленнєвих пріоритетів. Зіткнення протилежних тенденцій зумовлює певну стійкість публіцистики, з одного боку, а з іншого – є могутнім імпульсом у розвитку мовного забезпечення засобів масової інформації. Мова друкованих ЗМІ – це писаний текст, а мова аудіо- та відеотехнічних засобів масової інформації – це здебільшого усний текст. Для писемного тексту не характерна спонтанність, на відміну від усного. Проте усний різновид мови на радіо та телебаченні має певну специфіку. Він часто теж не має ознак спонтанності. Так, у радянські часи значна частина різних радіо- та телематеріалів проходила відповідний рівень цензури, тому тексти, які трансливалися в ефірі, були, як правило, підготовлені. За часів незалежності України ситуація змінилася. Менший контроль за мовою публіцистики, а також пошук нових форм спілкування зі слухачем та глядачем значно активізували роботу сучасних радіо- та телевізійних ЗМІ у прямому ефірі: *чернігівське пиво: футбол на повну; мережа гіпермаркетів «FoxMart»: наші ціни – страшна сила; Хортиця: відчуй смак абсолютної чистоти; із стадії пакетів до пікетів; воплі і соплі парламенту; апельсинова чума*. Така специфіка діяльності дає змогу приваблювати значну слухацьку та глядацьку аудиторію. Збільшення кількості радіо- та телестанцій (за рахунок радіостанцій високочастотного діапазону та телебачення кабельних мереж, цифрове кабельне телебачення) створило конкурентну ситуацію на ринку надання інформаційно-розважальних послуг. Це, відповідно, сприяло розвитку найрізноманітніших засобів донесення інформації, у тому числі й використанню прямого ефіру, тобто непередбаченої, спонтанної мови.

Для фразеологічної та лексичної систем української мови початку ХХІ ст. характерні відчутні семантичні та стилістичні зрушення. Спостереження над сучасним публіцистичним узусом переконливо свідчать про те, що сьогодні на мову журнально-газетної публіцистики впливає розмовне мовлення, простежується тенденція до вживання в публіцистиці стилістично знижених мовних засобів. Мова характеризується новим висловлюванням, більшою свободою вибору мовних засобів (лексичних і фразеологічних). У системі засобів посилення експресії публіцистичного стилю велика роль належить саме елементам розмовної мови. У мові засобів масової інформації дедалі частіше вживаються, поряд із розмовно-літературною лексикою та фразеологією, просторічні, діалектні лексичні та фразеологічні одиниці з виразною експресією. Фразеологічні одиниці в цілому виконують у тексті функцію експресем, вони покликані пожвавити виклад, зацікавити читача, дати матеріалу емоційний заряд: *устромляти інструкції в колеса, хід конем кульгавим, уся із себе*. Стилiстично зниженi мовнi елементи є одним із найефективнiших засобiв досягнення експресiї в публiцистицi: як *ошпаре-*

на курка, ржуть як різані, угарні статуси, дістало все, трандець усьому, повністю кидати в ігнор, реально жесть, рахит відстойний, як каністра стопудов, два метри сухостою. Уживання стилістично зниженої фразеології – риса мови публіцистики початку XXI ст. – виконує оцінну й експресивну функції та сприяє реалізації принципу діалогічного мовлення, тобто контактовстановлення з читачем, бо використання таких одиниць є засобом стилізації неофіційного, невимушеного, фамільярного спілкування, а також засобом привернення уваги читача, оскільки в оточенні суспільно-політичних лексем та фразеологізмів такі одиниці виразно виділяються на загальному тлі, навіть створюють контраст.

Останнім часом дедалі більшої популярності набуває такий засіб масової інформації, як Інтернет, — потужна мережа комп'ютерів, з'єднаних у єдиний інформаційний простір, що відкриває доступ до будь-яких розміщених у ньому інформаційних баз даних (текстової, аудіо- чи візуальної інформації), надає змогу використовувати їх, обмінюватися даними, спілкуватися з необмеженою кількістю осіб: *нічтяшні фішки, чумовий хардкор, мізки на рейках, повний епikфейл*.

Із поглядами представників постмодерну тісно пов'язані особливості функціонування сучасної системи масової комунікації. ЗМІ неначе існують самі по собі, без послідовного зв'язку з реальністю. Головне їх завдання полягає у створенні іншої реальності, із ілюзорним образом, орієнтованої на широку аудиторію: *просто тащусь, повний голяк, шізанутий на всю голову, вежу знести, по життю лузер, ламер повний, бабла як у дурня фантиків, гамадрил без мізків*.

Постмодерністи вважають, що сучасний споживач не може розраховувати на реальну інформацію через ЗМІ про навколишній світ, тому «реальність» є пустим значенням, оскільки вона уособлює те, що, з точки зору аналізу масової комунікації, не існує зовсім. Водночас орієнтована на опис та вивчення впливів масової інформації на процеси управління. На думку письменників-постмодерністів, сучасний стан розвитку ЗМІ уможливорює ненав'язливий тотальний контроль за думками та бажаннями громадян навіть у демократичних суспільствах.

Концепції останніх десятиліть переорієнтовуються насамперед на вивчення особливостей передачі інформації нетрадиційними для писемної культури способами (телебачення, візуалізація інформації), значно складнішими науковці вбачають особливості впливу масової комунікації на формування суспільних цінностей. Сучасні теорії щодо особливостей функціонування мас-медіа дедалі ускладнюються, виокремлюються в єдину міждисциплінарну галузь науки, не втрачаючи при цьому соціологічних рис.

У перспективі інформаційного суспільства, як іманентного антропогенній цивілізації, виступають проблеми формування людини епохи знань, інформації високих технологій. У літературі людина інформаційного суспільства отримала інтерпретацію як суб'єкта знань, що має творчий потенціал, здатний на активне дослідження світу; комунікабельної особистості, яка орієнтується на духовно-моральні цінності.

Якщо публіцистика характеризується найактивнішим реагуванням на всі мовленнєві тенденції й процеси та проникненням великої кількості елементів усного мовлення без мовного фільтра, то в художньому стилі ці елементи вже певним чином відшліфовуються, що спостерігаємо у відмінностях мови автора й мови персонажів. Важливу проблему стилістики сучасної художньої літератури становить співвідношення літературної мови й мови художньої літератури. Остання ж послуговується не лише кодифікованою літературною мовою, а й периферійними, ненормативними виражальними засобами. Як свідчить аналіз,

саме на фразеологічному рівні мови повною мірою відображається національна специфіка мовної системи; фразеологічні одиниці репрезентують не просто номінацію певних явищ дійсності, а ставлення до них, суб'єктивну оцінку – крізь призму окремо взятої особистості та крізь призму всього народу.

Подальший аналіз неофразеологізмів на позначення граничності становить безперечний науковий інтерес і сприяє глибшому розумінню фразеологічного корпусу сучасної української мови.

Бібліографічні посилання

1. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення / М. Т. Демський. – Львів : Просвіта, 1994. – 64 с.
2. Клименко Н. Ф. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей / Н. Ф. Клименко // Мовознавство. – 2003. – № 2 / 3. – С. 96–111.
3. Маленко О. О. Лінгвостетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) / О. О. Маленко. – Х., 2010. – 488 с.
4. Мокиєнко В. М. Проблемы европейской фразеологической неологии / В. М. Мокиєнко // Slowo. Tekst. Czas. – Szczecin; Greifswald, 2002. – VI. – Nowa fraseologia w nowej Europie (Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej) / Pod. red. M. Aleksiejenki, W. Mokijenki, H. Waltera. – S. 63–76.
5. Редін П. О. Українська ділова мова : навч. посіб. / П. О. Редін, В. М. Терещенко. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. – 256 с.
6. Русанівський В. М. Проблема інновацій в сучасній українській мові / В. М. Русанівський // Innowacje w językach wschodniosłowiańskich. – Zielona Góra. – 1997. – S. 7–12.
7. Сербенська О. А. Інновації у мові сучасних українських мас-медіа / О. А. Сербенська // 125 років Наукового товариства імені Тараса Шевченка : зб. наук. праць і матер., присвячений ювілею Товариства / відп. ред. О. Купчинський. – Львів : Наук. тов-во імені Тараса Шевченка, 2001. – Т. 12. – С. 158–177.
8. Скиба Н. Г. Відображення процесів демократизації мови на фразеологічному рівні в сучасній українській публіцистиці / Н. Г. Скиба // Українське мовознавство. – К. : Видавничий дім Д. Бураго, 2004. – Вип. 27 / 28 – С. 132–137.

Надійшла до редколегії 25.02.13

УДК 811.161.1'366.5

Н. П. Курмакаєва

Донецький національний університет

ОБ ОСНОВНЫХ СПОСОБАХ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛЯ БЕЗЛИЧНОСТИ РУССКОГО ЯЗЫКА

З позиції теорії функціональної еквівалентності пояснено деякі прояви асиметричного дуалізму в синтаксисі. Уточнено характер кореляцій репрезентантів предикативного ядра особових і безособових речень. Описано основні способи формування поля безособовості.

Ключові слова: поле безособовості, безособова форма дієслова, функціональна деривація, омосинтаксеми, омоформи.

С позиций теории функциональной эквивалентности объяснены некоторые проявления асимметричного дуализма в синтаксисе. Уточнен характер корреляций репрезентантов предикативного ядра личных и безличных предложений. Описаны основные способы формирования поля безличности.

Ключевые слова: поле безличности, безличная форма глагола, функциональная деривация, омосинтаксемы, омоформы.

Some manifestations of asymmetric dualism in syntax have been explained from position of the functional equivalence theory. The nature of the correlation between the representation of predicative nucleus of personal and impersonal sentence has been specified. The main modes forming of the field of impersonality have been described.

Keywords: field of impersonality, impersonal form of verb, functional derivation, homonymous syntaxemes, homonymous forms.

Современное поле безличности представляет собой явление сложно организованное, многослойное, неоднородное как по лексико-грамматической природе предикатного компонента, так и по динамике развития различных его зон. В ряде предыдущих публикаций мы постарались этот тезис обосновать [6; 7]. Однако в исследованиях по проблемам безличности до сих пор нет единства мнений относительно способов формирования данного поля. Так, с точки зрения теории переходности, развитие обосновывается как синхронная (межчастеречная) переходность [1, с. 27 и далее], Русская грамматика трактует эти процессы как синтаксическую деривацию [14, т. 1, с. 705], В. Н. Мигирин предлагал рассматривать их в пределах одной части речи как переходность на уровне членов предложения, а не частей речи (краткое прилагательное – бессубъектное прилагательное) [11]. В. В. Луцкай во многих случаях усматривает действие принципа функциональной эквивалентности в заполнении позиционного состава предложения неморфологизованными членами как функциональными эквивалентами морфологизованных [9, с. 63 и далее; 10, с. 17 и далее]. Таким образом, в число спорных объектов названных исследований прочно попали словоформы – репрезентанты грамматического ядра безличных предложений (БП), функционально-синтаксический статус и/или частеречная принадлежность которых в соотношении с личными коррелятами продолжают активно обсуждаться [2; 3; 7; 9; 10]. Уточнение этого статуса позволит более четко представить картину путей и способов развития современных БП.

Сохраняющаяся неопределенность в трактовке места безличной формы глагола (БФГ) в парадигме глагольного слова создает разнобой в ее репрезентации (безличный глагол, безличная форма глагола, личный в безличном употреблении/значении) и, следовательно, не способствует ясности в понимании характера соотношений личных и безличных конструкций. А так называемые слова на -о (предикативные наречия, категория состояния, предикативы), не получив всеобщего признания как полные трансформы, т. е. как новая часть речи [1; 2; 3; 9; 10; 11; 14 и др.], остаются в невыясненных отношениях с именами прилагательными. Сохраняется не до конца проясненным функционально-грамматический статус репрезентантов главного члена БП в многочисленных узуальных модификациях типа *Ему не до шуток / не по себе / не к спеху / до лампочки* (см., например: [14, с. 378–381] и характер их взаимосвязи с носителем первичного значения. Сказанное позволяет говорить об актуальности данного исследования.

Цель статьи – в русле идей теории функциональной эквивалентности (В. В. Луцкай) вскрыть основные способы развития категории безличности и виды взаимоотношений личных и безличных предложений в современном русском языке.

Предмет нашего исследования делает необходимым обращение к одной из самых сложных проблем теории языка – объяснению различных форм проявления «асимметричного дуализма» [4] языкового знака, обнаруживаемого на уровне функционирования определенных форм определенных частей речи в позицион-

ном составе предложений, в том числе безличных. Нарушения диалектического равновесия между знаком и значением, открытые Ш. Балли и Э. Бенвенистом и обоснованные С. Карцевским, нашли неоднозначные толкования в многочисленных исследованиях по теории процессов переходности в системе частей речи и членов предложения (см. библиографию в [1]).

В соответствии с одним из законов внутренней структуры языка: «система языка никогда не бывает «правильной» полностью: она лишь стремится к равновесию, но никогда его по существу не достигает» [12, с. 52] – части речи (ЧР) как динамическая система способны не только находиться в диалектическом соответствии с членами предложения (ЧП), но и нарушать это равновесие, что можно понимать в том числе и как употребление в не свойственных им функциях и позициях. Это обусловило изучение явлений на уровне «синтаксической транспозиции», «при которой изменяется лишь синтаксическая функция исходной единицы без изменения ее принадлежности к части речи» [8, с. 519]. Подобного рода явления языка квалифицированы Е. Куриловичем как относящиеся ко вторичным синтаксическим функциям и подведены под понятие синтаксической деривации наряду с другими случаями: «Мы употребляем термин «деривация» в широком смысле слова, понимая под деривацией не только факт образования одних слов от других с целью передачи синтаксических функций, отличных от синтаксических функций исходных слов, но также и тот факт, что одно и то же слово может выступать в разных вторичных синтаксических значениях, будучи в отмеченном синтаксическом окружении [122, с. 61, выделено нами. – Н. К.], т. е. «для каждой части речи имеется основная (исходная), или первичная, синтаксическая функция» и возможны вторичные (производные) функции, «синтаксические дериваты» [там же].

Недостаточный учет этой языковой закономерности (с поправкой на *определенные формы определенных частей речи*, а не всей ЧР целиком) породил тенденцию к увеличению количества частей речи, главным образом, по функциональному признаку (слова КС, категории оценки, модальные слова и др.).

Уже кажется неоспоримым тот факт, что безличность – категория синтаксиса и формируется на уровне предложения. Однако следует уточнить, что филиация базовой номинативно-глагольной модели предложения в сторону абсолютизации предиката, завершившаяся полным закрытием позиции номинативного подлежащего N_I (следы которого продолжают искать в виртуальном околопредложенческом пространстве или внутри предложения, перераспределяя функции между компонентами его позиционного состава), – это результат не только собственно синтаксических преобразований в языке, хотя они первичны. Процесс носит синтаксико-морфологический характер (сошлемся на авторитет Ю. С. Степанова, предположившего этот факт в [15, с. 226]) и сопровождается семантическим наполнением сформировавшихся моделей.

Сказанное диктует требование рассматривать БП в корреляции с личными конструкциями, а статус категории личности / безличности квалифицировать как функционально-грамматической, реализующейся в соотносительных парадигмах личных и безличных предложений и в системе глагольного словоизменения. Под системой глагольного словоизменения будем понимать набор грамматических форм, развившихся функционально внутри глагольной парадигмы и сформировавшихся в две параллельные подпарадигмы – подпарадигму личных форм и малокомплектную подпарадигму безличных форм одной глагольной лексемы. То есть имеем все основания не выводить БФГ за пределы парадигмы.

Если признать, что БФГ – это вторичное, периферийное образование в парадигме глагольного слова, тогда, соответственно, подтверждается производность

структурной схемы V_{fs} от базовой $NI - Vf$, характер же соотношения БФГ и его личных коррелятов возможно истолковать в двух версиях.

Версия 1. БФГ состоит с личной парой а) в отношениях внутривидовой омонимии (омоформы в составе общеглагольной парадигмы) для пар с тождественным грамматическим оформлением (*дождь льет – льет как из ведра; виднеется предмет – на улице чуть виднеется*), б) в отношениях функционально-грамматической деривации (морфолого-синтаксические дериваты) при различной морфемной организации пар: *Я грущу – Мне грустит; Я не работаю – Мне не работает*. И в том и в другом случае предполагается абсолютизация глагольного предиката в позиции V_{fs} , что обуславливает процесс усложнения парадигмы глагольного слова, в результате чего внутри глагольной лексемы на периферии ее структурного ядра выявляется частная малокомплектная подпарадигма безличной формы. Основной признак – нейтрализация категории лица в определенном позиционном окружении.

Один из семантических подтипов образуется от личной формы посредством постфикса *-ся (-сь)*, соотносящегося с возвратно-страдательным (там, где допускаются корреляции: *песня поется – в песне поется; книга (не) читается – ему (не) читается*) так же, как оморфема, поскольку несет иной набор значений: деноминативизация, оттенок «легкости», по А. М. Пешковскому, произвольности действия, процесса или состояния, часто с негационным осложнением.

В этой версии удастся непротиворечиво обобщить максимально весь исследуемый материал и выявить два способа соотношения безличных форм с личными – внутривидовая транспозиция (омонимия на уровне словоформ) и функционально-грамматическая деривация, а личные и безличные коррелирующие формы систематизировать в соответствующих структурных схемах V_f и V_{fs} .

Версия 2. Она базируется на всеобщей языковой универсалии – принципе функциональной эквивалентности (ФЭ-сти), который требует признания, с одной стороны, существования в языке некоторого количества абсолютно безличных глаголов как морфологизованных членов предложения (МЧП), с другой – факта функциональной эквивалентности личной формы глагола (ЛФГ) безличному ее корреляту в остальных многочисленных случаях, когда имеют в виду употребление их в безличном значении. Суть концепции ФЭ-сти – в разграничении специализированных для позиции главного члена БП словоформ (V_{fs}) и их функциональных эквивалентов (ФЭ) в сфере глагольных форм ($V_f \approx V_{fs}$) и в обнаружении внутривидовой функциональной эквивалентности (ФЭ-сти), в основе которой лежит «полифункциональность большей части словоформ в позиционном составе предложения» [9, с. 133]. В соответствии с принципом ФЭ-сти можно утверждать, что ЛФГ, употребленные в функции БФГ ($V_f \approx V_{fs}$), соотносятся с исходными не как формы с формами, а как две функции одной формы, т. е. личные формы в предложениях типа *Он и в беде смеется* и безличные формы в предложениях типа *Ой, кому-то нынче плачется, а кому смеется* (примеры В. В. Луцкай) коррелируют как омосинтаксемы, т. е. «члены оппозиций в ряду противопоставленных синтаксических функций данной полифункциональной словоформы» [10, с. 42]. Функциональную парадигму такой полифункциональной словоформы предложено именовать омосинтаксемным рядом [там же]. ЛФГ и БФГ в таких корреляциях представляют собой функциональные омонимы, или омосинтаксемы одного глагольного слова, объединенные общим лексическим и грамматическим значением и дифференцируемые в дистрибуции. Синтагматические средства и семантика синтаксической позиции оказываются ведущими при разграничении ЛФГ и БФГ. Потому корреляты представляют собой не разные слова и даже не разные формы одного глагольного слова, а одну и ту же форму, предназначенную для функцио-

нирования в двух различных синтаксических ролях – сказуемого в двусоставном предложении и главного члена БП в односоставном безличном. Сравним: *ухо звенит – в ухе звенит; неведомая сила тянет его – его тянет в науку; мировое признание вскружило голову – от успехов голову вскружило; течение унесло – течением унесло* и др.

Данная версия по отношению к подавляющему большинству коррелятов представляется убедительнее первой, поскольку отображает язык как континуум, в котором «перетекаемость» одной формы в другую не обязательно и не всегда сопровождается внутривидовой транспозицией, заканчивающейся разрывом категориальных связей. Многочисленные случаи, когда словоформа в соответствии с заложенной в нее от природы полифункциональностью и действующим в языке принципом ФЭ-сти демонстрирует способность выступать в разных синтаксических ипостасях.

Таким образом, мы вправе утверждать, что БФГ, традиционно называемые личными в безличном употреблении, возникли в результате функциональной деривации, которую применительно к объему понятия «функциональная эквивалентность» необходимо понимать как употребление словоформы в исходной, вторичной синтаксической функции (вспомним рассуждения А. Ф. Папиной о таких глаголах как о приобретающих «позиционное свойство безличности» [13, с. 118]). Это, соответственно, касается и изменения семантики синтаксического уровня (семантики, обусловленной дистрибуцией в составе предложения). Следствием функциональной деривации считаем появление у ЛФГ функциональных (позиционных) омонимов – БФГ, имеющих одинаковую с исходной форму, одинаковое лексическое и категориальное значения, но функционирующих в разных синтаксических позициях как V_f и $V_f \approx V_{f3s}$. Категориальное значение словоформы в позиции V_{f3s} не меняется, а лишь частично нейтрализуется, консервируется под влиянием дистрибуции (закрытость позиции N_I) и семантики синтаксической позиции ‘стихийность, инволютивность, самопроизвольность’.

Такое понимание функциональных омонимов принципиально отличается от принятого в концепции переходности В. В. Бабайцевой (ср.: «функциональные омонимы – это этимологически родственные слова, совпадающие по звучанию, но относящиеся к разным частям речи» (выделено нами. – Н. К. [1, с. 194])). В этом определении смешиваются межвидовые омонимы с функциональными, т. е. с омосинтаксемами, что нельзя считать вполне оправданным). Описываемое нами явление не попадает в поле зрения разработчиков теории переходности ЧР как факт внутривидового уровня, связанный с полифункциональностью глагольной словоформы.

Таким образом, один из наиболее заметных путей образования БФГ – это функциональная деривация, результат которой – появление функциональных омонимов ЛФГ и БФГ, омосинтаксем V_f и $V_f \approx V_{f3s}$: **Что-то нудит**, нудит под ложечкой – ...вино, опять же некачественное пил – **нудит** под ложечкой (В. Астафьев).

Представленные две версии не являются взаимоисключающими. Принимая в качестве исходной вторую из них, мы убеждаемся, что она вовсе не противоречит возможности существования в языке внутривидовых глагольных омоформ. Первая версия о наличии морфологических омонимов корректна, если речь идет об одинаковых формах этимологически родственных, но семантически различающихся глаголов, выступающих в контекстах, синтаксически не обуславливающих один другой. Покажем это на примерах: Сначала **делается** основание (П. Бажов) (страдательное употребление акционального глагола *делать*) – **Делается** прохладно (безличное употребление вспомогательного глагола *делаться*);

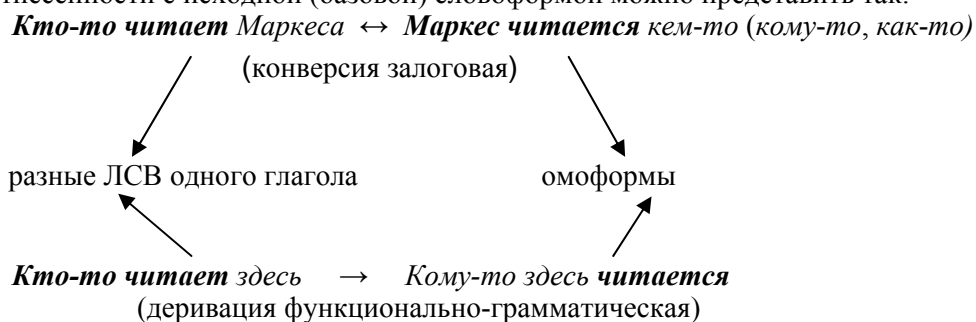
Схематично отношения глаголов в подобных парах предложений можно изобразить так:

Тот-то делает то-то
 ↓ внутрочастеречная деривация (конверсивы)
То-то делается тем-то
 ↑ внутрочастеречная омонимия (омоформы)
То-то делается таким-то
 ↓ функциональная деривация (омосинтаксемы)
Делается таково

Характер отношений между страдательной и безличной формами таких глаголов (омоформами) объясняется через их связь с исходными (базовыми) формами, которые являются разными для анализируемых пар.

Иной, более сложный, характер отношений наблюдаем между безличными формами глаголов на -ся и их коррелятивными парами – страдательными формами тех же глаголов. В словарях они в основном представлены в одной словарной статье с двумя различными значениями, т. е. можно предположить, что полисемия предопределяется полифункциональностью. В тезисе А. А. Камыниной: «Словоформа типа *говорилось*, *сообщалось* с безличными глаголами полностью не совпадают, так как при них может быть подлежащее со значением объекта. Поэтому такие словоформы можно отнести к страдательному залогу» [3, с. 164], явно не учтены все факты узуального употребления подобных словоформ. Рассмотрим примеры: *Вы думаете, Маркес читается легко?* (Т. Толстая) (страдательное употребление глагола *читать*) – *Очевидно, [Хемингуэю] здесь читалось и думалось* (К. Симонов) (безличное употребление глагола *читать*).

Схематично корреляцию глагольных форм в подобных парах предложений в соотнесенности с исходной (базовой) словоформой можно представить так:



Развернутый образец связей исходных и производных структур позволяет в синхронии говорить о наличии двух противопоставленных омоформ: *читается* (безличная форма глагола) и *читается* (страдательная форма глагола), поскольку они имеют реляцию на разные лексико-семантические варианты одного и того же глагольного слова *читать*: первая форма – на непереходный ЛСВ *читать* (*Я читаю → Мне читается*); вторая – на переходный ЛСВ (*Я читаю книгу → Книга читается мной – Книга читается внуку – Книга легко читается*). Внешнее подобие не характеризует коррелирующие формы как одно слово. Они имеют достаточно регламентированную дистрибуцию, где субъект состояния БП обязательно эксплицируется в форме датива, а в страдательных модификациях он выражен либо подразумевается в форме творительного падежа. Страдательная форма может принимать дательный, но со значением адресата. В параллельных конструкциях она не совместима с творительным агенсом действия.

В то же время внутри страдательной модели обнаруживаются узуальные модификации, позволяющие говорить о функциональной деривации, когда одна

из коррелятивных пар соотносится с подлежащим, а другая не предполагает такой позиции, где объектная словоформа представлена косвенным падежом. Сравним: *Новость сообщается отцом* – *О новости сообщается по радио*; *В тот вечер говорилось всякое* (Л. Дуров) – *О продовольствии говорилось с дрожью в голосе* (А. Солженицын).

Подтвержденная таким образом функциональная непервичность ЛФГ в позиции главного члена БП позволяет предположить, что в результате заполнения этой позиции нефинитными словоформами (по аналогии с финитными) мы имеем дело также с функционально-синтаксической деривацией исходной словоформы, т. е. не переходностью в иную ЧР, а выдвиганием ее в иную синтаксическую позицию без изменения частеречной принадлежности. При этом словоформы-репрезентанты образуют функциональную парадигму, а между собой соотносятся как омосинтаксемы внутри соответствующей части речи:

1) имени существительного: *В пакетиках оказался не сахар* (N_1), *а сахарин*; *Жизнь в партизанах была не сахар* ($N_1 \text{ neg} \approx V_f$); *В партизанах было не сахар* ($N_1 \text{ neg} \approx V_{fs}$);

2) имени прилагательного: *Кругом все тихо* ($Adj \approx V_f$) / *Кругом тихо* ($Adj \approx V_{fs}$);

3) причастия: *Помещение натоплено* ($Pred \approx V_f$) / *В помещении натоплено* ($Pred \approx V_{fs}$);

4) наречия: *Посидели по-домашнему* (Adv) / *Угощение было по-домашнему* ($Adv \approx V_f$) / *За столом было по-домашнему* ($Adv \approx V_{fs}$).

Отмеченные символами словоформы внутри каждого из пронумерованных рядов организуют функциональную парадигму, а между собой соотносятся как субстантивные, адъективные, причастные или адverbиальные омосинтаксемы (функциональные омонимы).

Наиболее спорными с точки зрения частеречной принадлежности следует признать словоформы на -о, активнее всего используемые для замещения субпозиции присвязочного компонента БП с общим значением «состояния», либо оценочного предиката в инфинитивно-оценочных предложениях. Совершенно объективную характеристику им дает А. А. Камынина: «Предикативное употребление таких словоформ больше соответствует краткому прилагательному, чем наречию, тем более что безлично употребляется и краткая форма среднего рода страдательных причастий (*В избе сильно натоплено и накурено*), да и в спрягаемом глаголе средний род втянут в выражение безличности» [3, с. 123]. Однако рамки учебника не позволили автору отклониться от устоявшегося в грамматике подхода к ним как к наречиям. Критично подходит к проблеме КС В. Б. Евтюхин: «...слова КС рассматриваются как монофункциональный класс. Это не соответствует принципам выделения самостоятельных частей речи (все они полифункциональны)» [2, с. 77]. А. А. Камынина, выражая сомнения в достаточности аргументов для выделения КС в самостоятельную ЧР, предлагает «понятия предикатива (КС) соотносить с синтаксической функцией неглагольных словоформ», что, по существу, совпадает с точкой зрения РГ-80 видеть в данных словах явление синтаксической деривации.

Если в теории транспозиции соотношение между нефинитными репрезентантами предикатной позиции личных и безличных коррелятивных пар трактуется как межчастеречная омонимия: *краткое прилагательное* – КС, то в концепции ФЭ-сти цепь зависимостей обосновывается как

функциональная деривация: кр. прил. $\xrightarrow{\quad}$ в функции сказуемого, $\approx V_f$
 $\searrow$
 в функции главного члена БП, $\approx V_{fs}$

Анализ многочисленных узуальных корреляций ЛП и БП со словом на -о свидетельствует, что функционирует одно и то же слово в родственных позициях – с валентностью на подлежащее и без нее. Сравним: 1) *Как **грустно** мне **твое явление**...* (А. Пушкин) – структурная схема $N_I - \approx V_f$, где *грустно* – оценочный предикат, противочлен подлежащего *явление*; 2) *Но как же **это грустно*** (А. Чехов) – структурная схема $\approx N_I - \approx V_f$, где *грустно* – оценочный предикат при неморфологизованном подлежащем *это*; 3) *Мне **грустно** и легко...* (А. Пушкин) – структурная схема $\approx V_{fs}$, где *грустно* – предикат непроизвольного состояния. В обоих случаях субъект дативный. Примеры демонстрируют расчленение словоформы *грустно* на омосинтаксемные, стянувшие на категориальное значение прилагательного в краткой форме среднего рода семантику соответствующей позиции, т. е. различаются ровно на объем семантики позиции, что и подтверждает приведенная выше цепочка функционально-грамматических зависимостей.

Не составляют исключения даже те краткие адъективы, которые используются в языке-функции исключительно или почти исключительно в структуре БП (*боязно, жалко, совестно, щекотно* и под.). Вхождение их в ЛП не представляет особой проблемы для узуса. Сравним: *Людям **скучно**, людям **горе*** (А. Пушкин), функционально-семантическая идентификация – *тому-то таково*, структурная схема $\approx V_{fs}$ и *Так, Будуй?* – *Может быть, и так.* – *Вот **это-то** и **скучно*** (А. Калинин), функционально-семантическая идентификация – *то-то таково*, структурная схема $N_I - \approx V_f$.

Отсутствие у БП коррелятивной пары ЛП объясняется принципом свободного заполнения модели, когда по аналогии создается адъектив-окказионализм специально для позиции главного члена БП, например: *В курятнике у Богодула было даже и не темно, а слепо и **исподно*** (В. Распутин); *...всему **справному телу** рыбака **сделалось как-то неупористо*** (В. Астафьев); *Было в городе **строго** и **лыжно*** (Е. Евтушенко).

Подавляющий массив кратких прилагательных отмечается как полифункциональный: краткая адъективная форма среднего рода способна выстраивать внутри своего грамматического пространства омосинтаксемные отношения и может выступать в качестве неморфологизованного сказуемого не только в двусоставных предложениях (*Поле зелено; Дитя весело*), но и в инфинитивно-оценочных с двумя неморфологизованными представителями предикативного ядра (*Смотреть на это больно; Трудно расставаться с прошлым*) и собственно безличных с единственным неморфологизованным главным членом в присвязочной субпозиции (*Ему и больно и смешно...; С бумагой туго; С вечера звездно, к утру пасмурно*). При этом в последнем случае формируется наиболее отчетливое в составе поля безличности микрополе ближней к ядру периферии с семантикой непроецессуального самопроизвольного (статального) безагентивного состояния природы, среды, социума, а также непроизвольного, инволютивного состояния человека. А возможность свободного заполнения присвязочной субпозиции предиката обуславливает образование кратких адъективов среднего рода не только от полных качественных имен прилагательных, но и от некачественных, подверженных метафорическому переосмыслению через включение в сферу действия схемной семантики «*тому-то/там-то таково*», например: *Мне тихо и **осенне*** (Р. Казакова); *В доме **сделалось шумно, музыкально*** (В. Астафьев); *Еще **водно, рыбно** и **лесно** на Руси* (Л. Леонов); *Было тихо, **месячно*** (В. Шишков); *Зашел [Барыба] на двор, огляделся по сторонам и юркнул в погреб...Затхло, **могильно, сыро*** (Е. Замятин).

Действие по аналогии можно обнаружить в языке-функции при образовании адъективных присвязочных компонентов от иных (неадъективных) произво-

дящих основ, например: *Понимаю, конечно, что это беззвонно. Но что же поделаться, когда так безлюдно, беззвонно* (Е. Евтушенко); *Слева, справа – сплошь отрава. Птичка Божия беспечна. Вот и люди – слева, справа. Птично, вечно, человечески* (О. Тарутин).

Таким образом, асимметрия в соотношении ЧР и ЧП, обусловленная полифункциональностью большинства словоформ, влечет расширение диапазона синтаксических функций ЧР. Результатом является не трансформация на уровне ЧР, а функциональная деривация на уровне ЧП. Соответственно, корреляцию личных и безличных предикатов возможно представить в трех неравнообъемных типах соотношений: 1) омосинтаксемы, формирующие омосинтаксемные ряды (их большинство), 2) омоформы (только в пределах некоторых семантических подтипов глаголов), 3) БФГ – функционально-грамматические (морфолого-синтаксические) дериваты личных для постфиксальных образований. Это позволяет видеть все разновидности БФГ в рамках единой общеглагольной парадигмы, а краткие прилагательные в позиции главного члена БП не выводить за пределы адъективной парадигмы. Соответственно, сами процессы формирования поля безличности укладываются в следующие типы дериваций: функциональная деривация, внутривещная транспозиция (омонимия на уровне словоформ) и функционально-грамматическая деривация. Случаи же, не вписывающиеся в коррелятивную связь, можно квалифицировать как свободное заполнение сформировавшейся модели.

Библиографические ссылки

1. **Бабайцева В. В.** Явления переходности в грамматике русского языка / В. В. Бабайцева. – М. : Дрофа, 2000. – 640 с.
2. **Евтюхин В. Б.** Введение в морфологию / В. Б. Евтюхин // Современный русский язык : Морфология : уч. для студ. филол. фак-в вузов / С. И. Богданов, М. Д. Воейкова, В. Б. Евтюхин и др. – СПб. : Ф-т филологии и искусств СПбГУ, 2007. – С. 7–90.
3. **Камынина А. А.** Современный русский язык. Морфология : учеб. пособие / А. А. Камынина. – М. : МГУ, 1999. – 240 с.
4. **Карцевский С.** Об асимметричном дуализме лингвистического знака / С. Карцевский // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. – М. : Просвещение, 1965. – С. 85–90.
5. **Курилович Е.** Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи / Е. Курилович // Очерки по лингвистике. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 57–70.
6. **Курмакаева Н. П.** Поле безличности: модель и направления развития / Н. П. Курмакаева // Вісник Дніпропетров. ун-ту. – Вип. 17. – 2011. – С. 87–92.
7. **Курмакаева Н. П.** Безличные номинативно-субстантивные предложения в русском языке / Н. П. Курмакаева // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Вип. 26. – Донецьк : ДонНУ. – 2013. – С. 103–109.
8. **Лингвистический энциклопедический словарь** / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
9. **Лушай В. В.** Заполнение позиционного состава предложения по принципу функциональной эквивалентности: интроспективный анализ в русле экспликационной грамматики / В. В. Лушай. – Донецк : ДонНУ, 2010. – 255 с.
10. **Лушай В. В.** Позиционный состав предложения и типология синтаксической связи / В. В. Лушай. – Донецк : Изд-во «Ноулидж», 2012. – 126 с.
11. **Мигирин В. Н.** Категория состояния или бессубъектные прилагательные / В. Н. Мигирин // Исследования по современному русскому языку. – М., 1970. – С. 150–157.
12. **Общее языкознание. Внутренняя структура языка** / отв. ред. член-кор. АН СССР Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1972. – 566 с.

13. Папина А. Ф. К вопросу об односоставных и двусоставных предложениях в системе русского языка / А. Ф. Папина // Исследования по русскому языку. – Вып. 3. – Днепропетровск, 1973. – С. 111–125.
14. Русская грамматика : в 2-х т. / АН СССР, Ин-т русского языка; редкол. Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М. : Наука, 1982. – Т. 1. – 784 с.; Т. II. – 710 с.
15. Степанов Ю. С. Безличность и неопределенная референция / Ю. С. Степанов // Язык : система и функционирование. – М. : Наука, 1988. – С. 226–234.

Надійшла до редколегії 23.02.13

УДК 811.161.1'23

В. В. Луцай

Донецкий национальный университет

СТРУКТУРНАЯ И ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ПЕРИФЕРИЯ В СИСТЕМЕ ЧАСТЕЙ РЕЧИ

На прикладах змішування категорій мови-структури й мови-функції, притаманних граматиці натуральної мови, показано невиправдане виділення деяких частин мови в сучасній теоретичній граматиці. Розглянуто закономірності прояву структурної і функціональної периферії у системі частин мови.

Ключові слова: мова-структура, мова-функція, експліцитна / імпліцитна граматика натуральної мови.

На примерах смешения категорий языка-структуры и языка-функции, свойственных грамматике естественного языка, продемонстрировано неправомерное выделение некоторых частей речи в современной теоретической грамматике. Рассмотрены закономерности проявления структурной и функциональной периферии в системе частей речи.

Ключевые слова: язык-структура, язык-функция, эксплицитная / имплицитная грамматика естественного языка.

With the help of some examples of fusion of categories language-structure and language-function in grammar of a natural language an unjustified extraction of some part of speech in modern theoretical grammar is demonstrated. Regularities in display of structural and functional periphery in system of parts of speech are considered.

Keywords: language-structure, language-function, explication / implication grammar of a natural language.

Актуальность разграничения структурной и функциональной периферии в системе частей речи обусловлена прежде всего разночтениями относительно типологии частей речи и состава парадигмы некоторых частей речи. Более семидесяти лет дискутируется вопрос о категории состояния как особой части речи. Список публикаций, касающихся этой проблемы, обширен, если даже назвать только некоторые [6; 11; 12; 14; 17; 18; 21; 32; 34]. Знаменательно, что уже после того как защищены диссертации о структурно-семантических признаках категории состояния [34; 6], продолжается обсуждение проблемы [32].

Много путаницы возникает в связи с выделением категории состояния как части речи потому, что игнорируется структурный каркас и категориальное (частеречное) значение тех существительных, прилагательных, наречий, которые относят к категории состояния. Так, словоформы *пора*, *время*, *лень* объявлены словами категории состояния, омонимичными с соответствующими существительными. Квалификация словоформ *пора* (*Возвращаться уже пора.* – *Пора уже воз-*

вращаться.) категорией состояния соответственно предполагает и квалификацию как категории состояния предложно-падежной формы *в пору* (*Им в пору вернуться*). Неправомерность квалификации словоформ *время*, *пора* как категории состояния очевидна, если принять во внимание их активную валентность на адъектив в любом употреблении: *Самая пора (самое время) собирать урожай*. – *Таково то-то*.

Цель данной статьи – продемонстрировать накопленный опыт разработки надежных критериев при выделении и систематизации частей речи с установкой на разграничение функционально специализированных форм разных частей речи и их функциональных эквивалентов в позиционном составе предложения, что достигается путем интроспективного анализа.

Мы предлагаем такой подход к выяснению системных связей в сфере частей речи, который снимает вопрос о категории состояния, о безлично-предикативных словах, о предикативах, о вводных словах, о модальных словах как отдельных частях речи.

Как известно, при квалификации слова как части речи учитываются и его структурные особенности (имеем в виду и структуру слова, и его словоизменение), и функциональные возможности, и категориальное значение. Поскольку язык, по-видимому, на любом из его уровней представляет собой континуум, то закономерно противопоставление центра и периферии, в частности в системе частей речи, в связи с взаимодействием центробежных и центростремительных сил во внутренней структуре языка (ВСЯ). В настоящее время в связи с разработкой функциональной грамматики в разных ее направлениях данная проблема требует особого внимания, так как «функционалисты» нередко весьма упрощенно интерпретируют соотношение фактов **языка-структуры** (Я–С: система единиц языкового кода) и **языка-функции** (Я–Ф: механизм их функционирования) – этих взаимосвязанных составных **естественного языка (ЕЯ)**.

Центр Я–С составляют знаки разных языковых уровней, обладающие полным набором признаков, присущих эталонным структурам соответствующих классов. Многоступенчатую периферию в Я–С представляют языковые знаки, обладающие неполным набором признаков своего класса. К центру Я–Ф относится употребление языкового знака в его специализированной функции. Соответственно, функциональная периферия – это всё многообразие употребления языковых знаков в их производных, вторичных функциях.

Важно учитывать, что внутренняя структура языка (далее – ВСЯ) содержит не только зафиксированное, но и потенциальное. При этом внимания заслуживают такие свойства ЕЯ, как взаимодействие эксплицитной грамматики и имплицитной грамматики, а также баланс центростремительных и центробежных сил как в Я–С, так и в Я–Ф.

ВСЯ богаче в сравнении с тем, что доступно восприятию как наличное, потому что язык развивается не только под влиянием экстралингвистических факторов, но и по внутренним языковым законам, отражающим взаимосвязь и взаимозависимость элементов языка как системы. Изменения в языковом строе взаимосвязаны. При этом одни изменения или связи очевидны, в то время как другие до определенного момента оказываются незаметными. Поэтому можно говорить о потенциальных языковых структурах разной степени сложности, но при условии четкого разграничения и соотнесения категорий Я–С и Я–Ф.

Периферия структурная осознается на фоне структурного эталона. Если имя существительное обнаруживает все структурные признаки, отражающие свойственный субстантиву спектр грамматических категорий, оно относится к структурному ядру данной части речи. Несклоняемые существительные закономерно

представляют периферию. Не имеющие форм множественного числа или единственного числа конкретные существительные – также структурная периферия. Крайняя периферия представлена субстантивами.

Известно, как часто возникают затруднения в различении составных союзов и местоименно-союзных комплексов в сложноподчиненных предложениях [20], а также наречий и предложно-падежных форм, устойчиво употребляемых в обстоятельственной функции [9]. Адвербиальное употребление субстантивных словоформ обусловлено переосмыслением функционально-семантического потенциала синтаксических позиций вследствие большей динамичности концептуальной картины мира в сравнении с языковой картиной мира (**эволюционная функциональная эквивалентность – ФЭ-сть** неспециализированной формы специализированной словоформы для данной синтаксической позиции) [2; 3; 14; 17; 18; 21; 22; 25].

Недооценка таких важнейших универсалий человеческой жизнедеятельности, как принцип экономии усилий и принцип ФЭ-сти в заполнении позиционного состава предложения, часто является причиной неразграничения функционального центра (употребление языковой единицы как адекватного знака) и функциональной периферии (употребление языковой единицы в функции, специализированной для другой единицы, то есть как неадекватного знака = функционального эквивалента). Этим можно объяснить, напр., проникновение в [31, ч. 1] понятия «союзных слов» как служебной части речи, хотя неправомерность этого очевидна, если не забывать о позиционном составе предложения, внимание к которому ослаблено в связи с введением в научный обиход понятия «пропозиция». Последнее необходимо в его противопоставлении понятию «модус», но оно не упраздняет понятие позиционного состава предложения, с которого и начинается синтаксис естественного языка и теоретический синтаксис. Напомним, что «союзные слова» – категория синтаксическая, так что искать их место в системе частей речи вряд ли возможно. Давно отмечено отличие «союзных слов» в их терминологическом значении от союзов: первые в позиционном составе придаточной части сложноподчиненного предложения являются членами предложения и одновременно выполняют функцию подчинительного союза, то есть они выполняют одновременно две функции: одну, свойственную полнозначным словам, другую – служебным. В роли союзных слов выступают формы относительных местоименных слов, способные занимать синтаксические позиции разных членов предложения в придаточной части [22].

В Я–Ф слово должно рассматриваться в проекции на позиционный состав предложения, что не тождественно понятию «в синтагматике», так как синтагматика допускает инверсию, а позиционный состав предложения иерархически упорядочен как языковая структура и этой упорядоченностью он принадлежит парадигматике языка. Упорядоченность позиционного состава только в исключительных случаях может быть изменена инверсией словоформ. Справедливо утверждение И. П. Распопова о том, что разные члены предложения удалены от сказуемого на разное расстояние. О равном расстоянии от сказуемого таких членов предложения, как подлежащее и обращение, писал А. А. Потебня [28]. Благодаря этой упорядоченности в случае инверсии обнаруживаем иерархическую цепочку в синтагматической цепи.

Важнейшими функциональными признаками субстантивных словоформ является их активная валентность на имя прилагательное и сочетаемость с предлогами, что обусловлено категориальным значением имени существительного, как и падежная парадигма – показатель «функционального проявления предмета», по определению В. Н. Мигирова [24]. Игнорированием этих грамматических свойств субстантивных словоформ и абсолютизацией лексического значения обусловлено

неправомерное расширение списка наречий (*днем, утром, вечером, ночью, весной, зимой, летом, осенью*). Употребление адъективной словоформы или предлога с другими частями речи возможно по принципу функциональной эквивалентности (ФЭ-сти): *Она стыдилась и чуралась всякого спасибо* (И. Тургенев); *Иногда приходится делать кое-что через «не хочется»* (Из прессы). – ...*делать так-то* [*через* (Vf 3s ≈ N4)] ≈ Adv; *Присутні сміялись потроху – щиро чи для гідиться* (М. Грушевський). – *сміялись так-то* [*для* (Inf ≈ N2)] ≈ Adv. Это факты двухступенчатой ФЭ-сти. Обнаружена закономерность: двухступенчатая ФЭ-сть осуществляется обязательно через промежуточную ступень эквивалентности субстантивной словоформе [17; 21].

Функциональные эквиваленты идентифицируются наиболее адекватно местоименными словами – «языковыми категоризаторами» [5; 7], в частности неопределенно-указательными местоимениями разных структурных классов [24].

Сохранение существительным валентности на прилагательное является убедительным показателем употребления его как ≈ Adv (*не* происходит трансформация в наречие): *Хромает он малость* (А.Туров). – *Хромает он самую малость*. Почему сохраняется раздельное написание предложно-падежной формы *без устали*? Значит, несмотря на высокую степень ее ФЭ-сти наречию, все же она осознается как субстантивная словоформа в адвербиальном употреблении. Возможно, это обусловлено наличием наречия *неустанно*, а также субстантива *усталость*, которые с двух сторон препятствуют трансформации предложно-падежной формы в наречие, так что она функционирует в качестве ≈ Adv.

С другой стороны, свойства функционального эквивалента, в частности его дистрибутивные возможности, могут определенным образом изменяться под воздействием свойств занимаемой синтаксической позиции. Напр.: *Возвращалась к себе за полночь* (В. Вересаев). – *Возвращалась к себе далеко за полночь*. Занимая позицию, для которой специализировано наречие с темпоральным значением, субстантивная словоформа, употребленная как ≈ Adv, в этой функции приобретает возможность распространяться наречием меры и степени на уровне межпозиционной подчинительной связи. Особенно заметны изменения в дистрибуции субстантива в предикативной функции: *Она кто? – Вам она никто. – И я вам никто? – И маме вы никто* (ТВ 2002). Местоименно-субстантивная словоформа в составе аналитического сказуемого расширяет свои сочетательные возможности за счет ФЭ-сти личной форме глагола (Vf), которая является специализированной для предикативной функции. Еще более очевидна эта закономерность здесь: *Это кремний? Или не очень (кремний)* субстантивной словоформы в предикативной функции, специализированной для Vf, акцентирует не свойственную для субстантива распространяемость в специализированной для него функции. Эти факты иллюстрируют соотношение Я–С и Я–Ф в речемыслительных процессах и подтверждают эффективность интроспективного анализа в связи действием принципа ФЭ-сти в заполнении позиционного состава предложения [17].

Структурное ядро имени прилагательного представляют слова, изменяемые (точнее, согласуемые) в категориях рода, числа и падежа. Заимствование *беж* – структурная периферия в сфере адъектива, факт действия центробежных сил, а его дериват *бежевый* – результат действия центростремительных сил, структурный центр. Оба эти адъектива в присубстантивной синтаксической позиции (определение) представляют функциональный центр, а в других синтаксических позициях – функциональную периферию: *В ее одежде преобладает цвет беж* (Adj). ↔ *Цвет мебели в ее комнате – беж / бежевый* (Adj ≈ Vf).

Несклоняемость кратких форм прилагательных обусловлена их специализацией для субпозиции (не позиции!) присвязочной части составного именного сказуемого. Можно предположить, что краткие формы некоторых прилагательных, напр., *надобно*, имеют более краткие варианты (или усеченные формы) – с учетом образования слова *надо* из формы *на добѣ*, что обусловлено их функциональным диапазоном. На современном срезе русского языка можно видеть в слове *надо* не «самостоятельное модальное слово», а усеченный вариант краткой формы прилагательного *надобно* – члена парадигмы: *надобный, надобен, надобна, надобно, надобны*, которая по звуковому составу явно ближе к исходной структуре *на добѣ*: *Не надобно другого образца, когда в глазах пример отца* (А. Грибоедов); *Таких инженеров в нашем государстве не надобно* (Ю. Бондарев). Ср.: *Так что вам надо?* – *Если или работа?* (Б. Васильев). Очевидно, что слово *надо* здесь тождественно словоформе *надобно* (ед. ч., ср. род), то есть усеченный вариант краткой формы прилагательного, и поэтому является адъективной словоформой. Подтвердить возможность интерпретации *надо* как адъективной словоформы можно с помощью фоновой структуры: *Так что вам надобнее/ надо?* – *Если или работа?* В субпозиции присвязочной части составного сказуемого или главного члена безличного предложения словоформе *надо* не задано закономерностями ВСЯ грамматическое оформление адъективной словоформы, потому что она участвует в выражении не межпозиционной, а внутривариационной синтаксической связи. Она функционально приравнивается к основе слова (выразителя лексического значения), а связочный глагол выполняет роль флексии, то есть грамматического оформителя межпозиционной синтаксической связи. Именно он является выразителем предикативности в безличном предложении и предикативной связи сказуемого с подлежащим в двусоставном предложении. То же самое характерно и для слова *можно* как краткого варианта словоформы (воз)можно (члена парадигмы: *возможный – возможна – возможно – возможны*), функционально закрепленного за субпозицией присвязочной части: *Возможно осуществить этот проект?* – *Безусловно, можно.* (ТВ). – *Можно осуществить этот проект?* – *Безусловно, возможно.* – *Когда именно возможнее его осуществить?*

Русские слова *надо, нужно, можно* и украинские слова *треба, потрібно, можна* могут употребляться как сказуемое в двусоставном предложении и как главный член односоставного безличного предложения в устной речи и в письменных текстах (для имитации устной речи): *Мне надо сумка* (Из разг.); *У тебя есть время. Если оно тебе нужно* (Ю. Бондарев); *Якщо буду треба, я тут* (ТВ 2002) – *Якщо я буду треба, я є тут* (Р. 1998); *Не треба сьогодні така велика кількість цукру* (Р. 1998). Именно специализацией не для позиции сказуемого, а только для его составной части (субпозиции присвязочной части) можно объяснить эту функциональную равноценность данных слов для позиционного состава двусоставных и односоставных предложений. И это аргумент **против** признания этих слов категорией состояния. Интерес к проблеме позиционной значимости элемента языковой структуры находим в [26].

В учебной, справочной и даже научной литературе распространено мнение, будто бы среди русских и украинских местоимений, кроме притяжательных местоименных прилагательных, есть неизменяемые притяжательные местоимения: *его, ее, их – його, її, їх*, функционирующие как несогласованное определение. Остается незамеченным – счастливое исключение представляет [33], что эти словоформы не что иное, как формы род. п. личных местоимений 3-л., употребляемые в функции определения или в качестве именной части составного сказуемого, аналогично род. п. имени существительного в качестве функциональных эквивалентов адъективной словоформы: *письмо отца – его письмо – евовное письмо* (диа-

лекты, просторечие); *радость детей – их радость – ихняя радость; радість дітей – їх радість – їхня радість*. Не принимаем же мы словоформы *отца, детей, дітей* за притяжательные существительные! Показателен относительно закономерностей ВСЯ в литературном языке следующий пример: *То гнів царя, то ласка королева* (Л. Костенко). Здесь в наличии как Adj (*королева*), так и N2 $\approx$ Adj (*царя*).

Обращаем внимание, что диалектная речь и просторечие очень чувствительны к особенностям национального языка в сравнении с литературным языком, который более подвержен влиянию языков другого строя. Некоторые лингвисты отмечали, что конструкции с несогласуемым определением (*Это их дом.*) чужды живому народному языку, что все русские говоры игнорируют этот не свойственный их языковому строю оборот с родительным принадлежности и что выражение притяжательности в диалектах по-прежнему осуществляется конструкциями с согласованными определениями (притяжательными прилагательными или местоимениями) [30]. Не потому ли А. М. Пешковский напоминал, что «народные наречия и говоры составляют главный и наиболее захватывающий, наиболее раскрывающий тайны языковой жизни объект исследования...» [27].

Много разногласий возникает относительно категориальной принадлежности так называемых слов на «-о» в позиции главного члена безличного предложения. Почему? Во-первых, остается незамеченным, что они занимают не позицию предикативного члена предложения, а только субпозицию в его составе. Во-вторых, звукоформа этих слов не однозначна относительно их структуры: если «-о» – флексия, налицо прилагательное, в противном случае – наречие. Функциональный идентификатор также не проясняет ситуацию: *Зимой (было, будет) весело; Зимой (было, будет) весело позабавиться на снегу. Каково зимой? – Таково зимой. Каково зимой позабавиться на снегу? – Таково зимой позабавиться на снегу*. Зато идентифицирующая модель может внести ясность: *Зимой (было, будет) таково / так-то* – безличное предложение с неморфологизованным главным членом (НМЧП = $\approx$ Vf 3s); *Зимой (было, будет) таково то-то (позабавиться на снегу)* – двусоставное предложение с двумя неморфологизованными главными членами предложения: $\approx$ N1 – $\approx$ Vf. Это модификация базовой модели двусоставного предложения.

Составные именные сказуемые – это НМЧП, представленные сочетанием глагольной связки и именной словоформы или синтаксической конструкции любой степени сложности. И когда в поле зрения оказываются факты свободного заполнения сформировавшейся модели, в частности на уровне субпозиции присвязочной части составного именного сказуемого, становится очевидной неправомерность терминов «предикативный именительный», «предикативный творительный», «предикативное наречие», «предикатив, «категория состояния».

В современном русском языке употребительны наречия *нельзя* и *донельзя*. Только второе, несмотря на производность от первого и на низкую частотность, способно употребляться в специализированной функции (распространитель в позиции обстоятельства меры и степени): *Устали донельзя (настолько-то)*. Первое же, являясь монофункциональным (в позиции предикативного члена предложения) и высокочастотным, тем не менее оказывается несамодостаточным для функции сказуемого: *Идти дальше (было / будет / было бы) нельзя*. Таким образом, наречие *нельзя* относится только к функциональной периферии, но не к структурной. А наречие *донельзя* – относится к центру как в Я–С, так и в Я–Ф. В случае окказионального употребления наречия *донельзя* имеем транспозиционную функциональную эквивалентность: *Продолжались тренировки «донельзя», – такие-то тренировки*: Adv $\approx$ Adj.

Чтобы установить место слова *спасибо* в системе частей речи русского языка, целесообразно рассматривать его на фоне позиционного состава, по крайней

мере трех следующих предложений: *Сегодня вам от меня трижды сердечное спасибо за поддержку.* – *Сегодня вам от меня трижды сердечная благодарность за поддержку.* – *Сегодня я трижды сердечно благодарю вас за поддержку.* Сопоставление позиционного состава этих предложений убеждает, что отглагольное существительное *благодарность* и слово *спасибо* задают тождественный позиционный состав. И это важный аргумент в пользу того, что слово *спасибо*, образованное в результате интеграции компонентов нераспространенного предложения *Спаси Богъ*, оказалось инкорпорированным в сферу имени существительного (а не глагола), хотя, будучи неизменяемым словом (в кодифицированном языке) и принадлежит к структурной периферии в направлении к глаголу благодаря силе императива в его составе. Впрочем, в пределах общенародного языка оно своей звукоформой соотносено с существительными среднего рода (*полено, колено, стропило*) и в просторечии соответствующим образом склоняется: *Без спасибо не проживешь; Спасибом сыт не будешь; За хлеб-соль не платят, кроме спасибо; Своего спасибо не жалеи, а чужого не жди* [19].

Функциональный диапазон и конструктивный потенциал в позиционном составе предложения у слова *спасибо* такой же, как и у синонимичного ему отглагольного существительного *благодарность*, что обусловлено присутствием в их лексико-грамматической природе свойств глагола и субстантива. В любой синтаксической позиции слово *спасибо* воспринимается как факт узуса, а не окказионализм: *Спасибо тому, кто кормит и поит* (В. Даль). Соответственно функционирует в украинском языке слово *спасибі* параллельно с синонимичным отглагольным существительным *подяка*: *Та ти ж мені хрещений батько, спасибі зароби собі* (І. Котляревський); *Еней спасибі скаже сам* (І. Котляревський).

В обозначенной системе координат обнаруживается, что слово *спасибо* в системе русского языка должно быть квалифицировано не как междометие или частица (вопреки распространенному мнению), а как субстантиват в кодифицированном языке и как существительное среднего рода в просторечии. У этого субстантивата весьма ощутимо родство и с глаголом и с субстантивом: *Прощайте и еще раз спасибо, голубчик!* (А. Чехов); *Она стыдилась и чуждалась всякого спасибо.* (И. Тургенев); Распространитель *еще раз* задан глагольными свойствами слова *спасибо*, а распространитель *всякого* – свойствами субстантива.

В украинском языке вследствие несоответствия звукоформы слова *спасибі* звукоформам имен существительных даже в просторечии оно не функционирует как субстантив. *Спасибі вам, що вірили мені* (В.Коротич). И здесь оно соотносится и с глагольной словоформой *дякую*, не только семантически, но по валентности: *Дякую вам, що вірили мені.*

Примером смещения Я–С и Я–Ф служит неправомерная квалификация слова субстантивной словоформы *благо* как союза в предложениях такого рода: *Зверь человека сторонится, благо есть ему где укрыться и пропитаться* (Из прессы). Интроспективный анализ проясняет позиционный состав таких предложений и его частеречное заполнение. В таком употреблении субстантивная словоформа *благо* оказывается синонимичной другому субстантиву (*добро*) или другой части речи (*хорошо* – адъектив). В соответствии с закономерностями структурирования позиционного состава в данных предложениях словоформы *благо / хорошо / добро* следует квалифицировать как вводные компоненты, вторичные предикаты (оценочные квалификаторы, выразители субъективной модальности) и оформить соответствующей пунктуацией: *...благо, есть ему где укрыться.* Идентифицирующая структура: *Благо (есть) то-то.* Она эксплицирует факт имплицитной грамматики по принципу парадигматической ФЭ-сти (принцип *или...или...*) [17]. А функциональная эквивалентность – это функциональная периферия.

Некорректность термина «вводные слова» в сравнении с термином «вводные компоненты» осознается при условии четкого разграничения и соотнесения категорий Я–С и Я–Ф. В роли вводного компонента (и не единственного) в составе предложения могут оказаться не только слова (словоформы), но и синтаксические конструкции, потому что «вводность» – категория синтаксическая): *Стало быть, ты взял!* (А.Чехов). Идентифицирующая структура: *Стало быть то-то*. Она проясняет соотношение модели составного глагольного сказуемого (элемент Я–С) и его функции в осложненном предложении – «вводный компонент» (категория Я–Ф).

Вводные компоненты, выражая субъективную модальность как надстройку над объективной модальностью, выражаемой сказуемым, соотносятся с остальной частью предложения как вторичный предикат, «оценочный квалификатор» [25]. Отсюда и разнообразие как форм выражения (по аналогии с разнообразием типов сказуемого и возможностей репрезентации позиции сказуемого, особенно субпозиции именной части составного сказуемого), так и семантических типов субъективно-модальных квалификаторов.

В русском языке монофункциональными являются неизменяемые слова *на-пример, впрочем*, в украинском – *наприклад, втім*. По структуре и способу образования они попадают в класс наречий, но не употребляются в функции обстоятельств, потому что значение признака другого признака у них модифицировано как значение признака ситуации вследствие того, что они в позиционном составе предложения входят в коррелятивную пару с остальной частью предложения как вторичный (оценочный) предикат именного типа.

Функции вторичного предиката наиболее соответствуют глагольные словоформы *разумеется, кажется, оказывается, бывает, бывало, может быть, здається, виявляється, бува(є), бувало, було*. И нет оснований видеть в них другую часть речи.

Особенно очевидно неоправданное выделение вводных слов как особого лексико-грамматического класса в предложениях типа: *Кстати, а с какой стати я кстати?* (ТВ). Здесь одно и то же наречие употреблено как в функции первичного предиката, так и в функции вторичного предиката. Но первичный предикат обозначает модально-временной признак лица как носителя признака, а вторичный предикат (вводный компонент) – оценочный признак ситуации. В обеих функциях налицо функциональная периферия. Ср. факт структурного и функционального центра: *Вы пришли кстати*.

Функциональная периферия, как и структурная периферия, многоступенчата. И вряд ли правомерно было бы полагать, что они относительно друг друга совершенно автономны. Функция первична по отношению к структуре. Она требует соответствующей структуры, но готовая структура может использоваться и в производных функциях. Функционируя, языковая форма структурируется таким образом, что оказывается способной выполнять большее или меньшее количество функций. Случайно ли такое разительное отличие функционального спектра разных форм (Vf и Inf) одной и той же части речи? Vf воплощает центростремительные силы синтаксической позиции предикативного члена предложения и «хозяина», распорядителя позиционного состава. Эта центральная форма глагольной парадигмы употребляется как функциональный эквивалент только окказионально и очень редко. А функциональные возможности Inf распространяются на весь позиционный состав современного русского и украинского предложения. Именно родством с именем существительным можно объяснить его полифункциональность, столь же обширную, как и у субстантивных словоформ.

Функциональные возможности слова обусловлены его структурой (в ее отнесенности к структуре других единиц). Именно личные формы глагола (и безличные, которые имеются не у всех глаголов) способны выражать модально-временной план предложения. Все другие глагольные формы в синтаксической позиции сказуемого оказываются только функциональными эквивалентами личных форм, специализированных для этой позиции и функции. Это проявление внутривидовой функциональной эквивалентности: *В университете учебное от научного не отделимо* (По Н. И. Пирогову); *Багато слів написано пером* (Л. Костенко). – VAdj $\approx$ Vf.

Как присвязочная часть составного именного сказуемого могут быть употреблены самые разнообразные словоформы и даже синтаксические конструкции (словосочетание, предикативная единица или сложное предложение). Но ключевая роль (структурный узел) в языке флективного строя отводится глагольной связке в форме, способной выражать модально-временной план предложения. В ней проявляются центростремительные силы позиции предикативного члена предложения, а центробежные силы обнаруживаются в присвязочной части, не ограниченной относительно формального выражения.

Почему глагольные формы *дремлется, дремалось, будет дрематься, дремалось бы* были объявлены формами «безличного глагола», в то время как это безличные формы в парадигме глагола *дремать*, ядром которой являются личные формы глагола? Конечно, можно термин «безличный глагол» аргументировать наличием «собственного» инфинитива (*дрематься*). Однако следует учесть, что этот «безличный» инфинитив функционирует только как составная часть главного члена безличного предложения в отличие от полифункционального инфинитива спрягаемого глагола [14].

Периферийность безличных форм (Vf 3s) в парадигме глагольного слова (Я–С) обнаруживается в том, что они безотносительны к категориям лица и числа, хотя по форме имеют признак 3 л. ед. ч. Тем не менее в позиционном составе предложения они занимают синтаксическую позицию, для которой являются специализированными, то есть морфологизованными членами предложения, поскольку специфическим признаком предикативного члена предложения (выражение модально-временного плана предложения) безличные формы глагола обладают. Аналитический главный член безличного предложения (*Стало светать. Становится светлее.*) является комплексным функциональным эквивалентом безличной формы глагола ($\approx$ Vf 3s). При этом форма связочного глагола (*было, стало, начало, будет, станет, начнет*) вследствие закрытости позиции подлежащего закономерно утрачивает соотносительность с категориями числа, рода, лица. Ср.: *Все, что смутно и сонно было на душе у козаков, миг слетело* (Н. Гоголь). $\leftrightarrow$ *Все, от чего смутно и сонно было на душе у козаков, миг слетело.*

Функционирование частицы *авось* может послужить иллюстрацией для сопоставления и противопоставления синтаксической деривации (= ФЭ-сть, «синтаксическая, неполная транспозиция») и морфологической деривации (словообразование, «полная транспозиция», трансформация). Примеры ФЭ-сти, то есть синтаксической транспозиции: *Авось вывезет авось* (Посл.) – Part $\approx$ N1: ... *вывезет то-то; На авось надейся, а сам не плошай* (Посл.) – Part $\approx$ N4: *На то-то надейся...* Это факты одноступенчатой ФЭ-сти. *На авось мужик и хлеб сеет.* (Посл.). – *Так-то мужик хлеб сеет* – [на (Part $\approx$ N4) $\approx$ Adv] – двухступенчатая ФЭ-сть: частица, употребленная с предлогом, становится ФЭ наречия только через промежуточную ступень ФЭ-сти субстантиву, что и отражают круглые скобки внутри квадратных и двойное употребление знака ФЭ-сти.

Фактично отримує статус субстантива частина *авось* в простореччї, отраженном в наступних прикладах прислів'їв у [8]: *Авось не вове верь*; *От авось добра не жди*; *Авось жданки съели*. Якщо ж урахувати коливання в роді, то можна, скорше, говорити про субстантивату. Ср.: *Понадеялся на русский авось, и дело сорвалось* (А. Пушкін) – *Наше авось не с дуба сорвалось* (Посл.). Явні субстантиви, мотивовані частинами *авось* і *небось*, в наступному випадку: *Авоська веревку вьет, небоська петлю накидывает* (Посл.). Мотивовані частиною *небось* прикметники і дієслова: *Авосьний випадок*; *Кто авосьничает, тот и постничает*; *Поавоськаем, авось до чого-нибудь доавоськаемся*.

Вслід за А. А. Потебнею [28] лінгвісти визнають, що граматическа категорія виражається формальними компонентами слова, семантикою в речі, синтагматическими зв'язами в синтаксисі. На цьому основанні слід розрізняти аналітическі члени речення і аналітическі форми частей речі. Г. А. Золотова [10] пропонує термін «іменний інфінітив». Що за ним стоїть: аналітический член речення ілі аналітическа часть речі? Наблюдения позволяют видеть, что позиция любого члена предложения (кроме обстоятельственных распространителей) может быть заполнена конструкцией, к которой применимо понятие «именный инфинитив (= аналітический інфінітив). Підлежащее: *Не велика штука быть любимым...* (А. Чехов). – *Не велика штука то-то*. – *Таково то-то*; *Бутлеру пришлось быть в арьергарде* (Л. Толстой). – *Пришлось / случилось тому-то / с тем-то то-то*. Распространитель с объектным значением: *Вся семья наша от души желает Вам быть здоровым* (М. Коцюбинский). – *желает того-то*; *Больше всего мечтаю хоть на час остаться одному* (ТВ 2005). – *мечтаю о том-то*; *Я хочу быть понят родной страной* (С. Есенин). – *хочу то-то/того-то...* Именное сказуемое: *а не буду понят, что ж...* (С. Есенин). Присвязочная часть составного сказуемого смешанного типа: *Значит, ты на время твоего вояжа перестанешь быть самим собой?* (С. Дангулов). Распространитель с атрибутивным значением: *Предпочитаю пожелание быть здоровым – такое-то пожелание*; *Свойство быть / оставаться самим собой в любых обстоятельствах присуще немногим*. – *такое-то свойство*.

Полагаем, что В. Г. Адмони [1] имеет в виду оппозицию «ядро» – «периферия» в сфере Я–С, не противопоставляя ей Я–Ф. В нашем понимании центр Я–Ф составляют языковые знаки, употребленные как адекватные данной функции. Периферия Я–Ф – всякого рода функциональные эквиваленты тех или иных адекватных знаков. Континуум системы частей речи зиждется на системных связях периферийных элементов в парадигматике разных частей речи. Так, мостик между именем существительным и глаголом, как двумя полюсами системы, представлен периферийной формой глагола – инфинитивом. Связующим звеном между глаголом и прилагательным являются причастия – это движение глагола в сторону прилагательного, а движение от прилагательного к глаголу осуществляется в кратких формах прилагательного [4, 11]. Системные связи между глаголом и наречием получают выражение в деепричастии.

Существуют связующие нити также между основными и служебными частями речи. Термин «междометные глаголы» прозрачно отражает эти связи. Термин «связочные глаголы» в языке флективного строя мотивирован функцией, присущей флексии. К сожалению, мало кто из лингвистов обращает внимание на следующую закономерность: форма именной части составного сказуемого благодаря флективной функции связочного глагола оказывается до такой степени нейтрализованной, что субпозиция именной части может быть занята не только разнообразными словоформами, но синтаксическими конструкциями разной степени

сложности. Отмечаем это, чтобы высветить мотивированность термина «связочные глаголы».

Поскольку для субпозиции именной части составного сказуемого не требуется формальный оформитель этой функции (достаточно вхождения в комплекс с соответствующей формой связочного глагола), то очень часто эту субпозицию занимают словоформы, по структуре принадлежащие к наречиям, но не употребляемые в функции наречий. Это происходит вследствие действия принципа ФЭ-сти в заполнении позиционного состава предложения и закона свободного заполнения сформировавшейся синтаксической модели (аналитический член предложения). Вот для таких словоформ часто стремятся найти самостоятельное место в системе частей речи, потому что не принимается во внимание различие между словоформами, специализированными для позиции члена предложения, и словоформами, специализированными для субпозиции в составе аналитического члена предложения. Мы в связи с этим стремимся не смешивать несколько функциональных разрядов словоформ. Во-первых, различаем полифункциональные словоформы, образующие омосинтаксемные ряды, в которых есть специализированная для позиции члена предложения функция (доминанта ряда, принадлежащая к функциональному центру ВСЯ), и монофункциональные словоформы. Во-вторых, среди монофункциональных различаем: 1) употребляемые только в специализированной функции (напр., Vf, в связи с чем даже связочные глаголы в этой форме оказываются узловыми элементами структуры предложения и участвуют в межпозиционной синтаксической связи) и 2) словоформы неполной синтаксической специализации, не являющиеся специализированными в своей единственной функции (в субпозиции именной части составного сказуемого), так как оказываются несамодостаточными для нее.

Итак, структурная периферия в системе частей речи может проявляться в следующем: 1) неполнота словоизменительной парадигмы (*молчок, несила, незмога*) или выход за ее пределы (*надо(бно), (воз)можно, варт – вартый, вартус*); 2) варианты ударения (*шко`да – шкод`а*); 3) соответствие звукоформы разным частям речи (*каково*): *Наплачется он у меня; узнает, каково идти на Троекурова* (А. Пушкин); *С культурой у нас на селе каково?* (С. Багров). Если в последних примерах ориентироваться на балансирование имплицитной и эксплицитной грамматики (воспринимать предложение на фоне более комплектной структуры), то *каково* – наречие (в то время как в коррелятивных парах *положение каково* и *идти каково* это краткая форма прилагательного): *А с культурой у нас на селе каково / как (обстоит дело)?*

Функциональная периферия – употребление словоформы в неспециализированной синтаксической функции, а вследствие этого: 1) возможное расширение сочетаемости (*Теперь он вполне специалист*), 2) возможное вхождение в новый синонимический ряд (*Огонь! = Стреляй! / Пли!*).

Одно из условий реализации функциональной периферии – ориентация носителей языка на лексическое значение словоформы, а не грамматическое. Не случайно Р. Якобсон отмечает важность последовательного различения грамматических и лексических значений [37].

Оппозиция «центр – периферия» в системе частей речи не может быть в должной мере выявлена без объяснения и систематизации фактов ФЭ-сти, что предполагает разграничение специализированных и неспециализированных функций всех форм всех частей речи. Более того, именно такой подход позволит приблизиться к более адекватной систематизации частей речи в славянских языках.

Библиографические ссылки

1. Адмони В. Г. Развитие теории грамматики / В. Г. Адмони // Теоретические проблемы советского языкознания. – М. : Наука, 1968. – С. 331–349.
2. Весела Н. О. Синтаксичні функції називного відмінка іменників і його функціональні еквіваленти : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. О. Весела. – Донецьк, 2003. – 20 с.
3. Веселая Н. А. Синтаксическая функция инфинитива в позиции подлежащего в русле концепции функциональной эквивалентности / Н. А. Веселая // Cuadernos de Rusística Española. – 2012 – № 8. – P. 75–85.
4. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М., 1972. – 640 с.
5. Воротников Ю. Л. Местоимения как «языковые категоризаторы» / Ю. Л. Воротников // Филологические науки. – 2001. – № 5. – С. 42–50.
6. Высоцкая И. В. Синкретизм в системе частей речи современного русского языка / И. В. Высоцкая : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – М., 2006. – 37 с.
7. Гард Поль. Структура русского местоимения / Поль Гард // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV. – М. : Прогресс, 1985. – С. 215–226.
8. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. – Т. 1 / В. Даль. – М. : Русский язык, 1978–1980.
9. Дымский А. С. О критериях отграничения предложно-падежных сочетаний от наречий в современном русском языке / А. С. Дымский // Филологические науки. – 1978. – № 6. – С. 97–104.
10. Золотова Г. А. О синтаксической природе современного русского инфинитива / Г. А. Золотова // Филологические науки. – 1979. – № 5. – С. 43–51.
11. Казачинская Н. А. О состоянии изучения функций кратких и полных прилагательных в позиции предиката / Н. А. Казачинская // Грамматическая семантика слова и предложения. – Тарту : ТГУ, 1987. – С. 120–128.
12. Ким О. М. Словарь грамматических омонимов русского языка / О. М. Ким. – М., 2001. – 226 с.
13. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая / Е. Курилович // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 57–70.
14. Курмакаєва Н. П. Закономірності заповнення позиції головного члена безособових речень у зв'язку з дією принципу функціональної еквівалентності : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. П. Курмакаєва. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
15. Ломтев Т. П. Общее и русское языкознание / Т. П. Ломтев. – М. : Наука, 1976. – 381 с.
16. Луцай В. В. Від синтаксичної конструкції – до слова / В. В. Луцай // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Вип. 15. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – С. 158–164.
17. Луцай В. В. Заполнение позиционного состава предложения по принципу функциональной эквивалентности: интроспективный анализ в русле экспликационной грамматики / В. В. Луцай. – Донецк : ДонНУ, 2010. – 254 с.
18. Луцай В. В. Ідея О. Потебні щодо функціональної спеціалізації словоформ у позиційному складі речення і методологія сучасних граматичних досліджень / В. В. Луцай // Вісник Донецьк. нац. ун-ту. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2008. – № 2. – С. 130–135.
19. Луцай В. В. Слова «спасибі» – «спасибо» у позиційному складі речення / В. В. Луцай // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур : зб. наук. праць. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 31–39.
20. Луцай В. В. Складені сполучники й займенниково-сполучникові комплекси у складнопідрядному реченні української й російської мов / В. В. Луцай // Лінгвістичні студії. – Вип. 2. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – С. 54–63.
21. Луцай В. В. Лінгвістична термінологія: трансформація – транспозиція – функціональна еквівалентність / В. В. Луцай // Українська термінологія і сучасність. – К., 1997. – С. 175–176.
22. Луцай В. В. Степень служебности связующих слов «который» и «что» в сложноподчиненных предложениях с присубстантивной придаточной частью / В. В. Луцай // Функции и условия употребления связующих средств в современном русском языке. – Тюмень : ТГУ, 1987. – С. 45–54.

23. **Методологические основы новых направлений в мировом языкознании** : сб. науч. работ / под ред. С. С. Ермоленко, А. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1992. – 380 с.
24. **Мигирин В. Н.** Язык как система категорий отображения / В. Н. Мигирин. – Кишинев : Штиинца, 1973. – 237 с.
25. **Олійник З. П.** Вставні і вставлені компоненти у структурі висловлювання і тексту : автореф. дис. ... канд. філол. наук / З. П. Олійник. – Донецьк, 2002. – 19 с.
26. **Панов М. В.** Позиционная морфология / М. В. Панов. – М., 1999. – 275 с.
27. **Пешковский А. М.** Объективная и нормативная точки зрения на язык / А. М. Пешковский // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М. : Просвещение, 1965. – С. 288–299.
28. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике. Т. 1–2 / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
29. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике. Т. 3. / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1968. – 538 с.
30. **Русская диалектология** / под ред. Н. А. Мещерского. – М. : Высш. шк., 1972. – 279 с.
31. **Русская грамматика** : в 2 т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Наука, 1980.
32. **Рыжов П. А.** Вопрос о категории состояния как части речи / П. А. Рыжов // Седьмые международные Виноградовские чтения. Русский язык в разноаспектном описании. – М., 2004. – С. 269–277.
33. **Самійленко С. П.** Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К., 1964.
34. **Сирота Е. Н.** Структурно-семантическая и функциональная характеристика слов категории состояния : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Е. Н. Сирота. – М., 1990. – 20 с.
35. **Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1979. – 428 с.
36. **Чейф У.** Роль интроспекции, наблюдения и эксперимента в понимании мышления / У. Чейф // Вопросы языкознания. – 2008. – № 4. – С. 78–88.
37. **Якобсон Р.** Значение лингвистических универсалий для языкознания / Р. Якобсон // В. А. Звегинцев. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. 2. – М. : Просвещение, 1965. – С. 383–395.

Надійшла до редколегії 27.02.13

УДК 811.161.2'373.7

З. С. Мацюк

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

АБИ БОЛОТО, А ЖАБИ БУДУТЬ... (на матеріалі західнополіської фразеології)

Проаналізовано західнополіські зоофраземи з компонентом *жаба*. Здійснено комплексну етнокультурну характеристику фразеологічних одиниць, а також з'ясовано їх символічно зумовлену семантику.

Ключові слова: фразема, зоосема, зоонім, стереотип, концепт, Західне Полісся.

Проанализированы западнополесские зоофраземы с компонентом *жаба*. Осуществлена комплексная этнокультурная характеристика фразеологических единиц, а также выяснена их символически обусловленная семантика.

Ключевые слова: фразема, зоосема, зооним, стереотип, концепт, Западное Полесье.

Western Polesianzoophrasemes containing the component “frog” have been analyzed in this article. A comprehensive ethnocultural description of phraseological units has been carried out, and their symbolically evoked semantics has been also defined.

Keywords: *phrase, zooseme, animal name (zooneme), stereotype, concept, Western Polesia.*

Зоофраземи, як одна з найчисленніших груп фразеологічного фонду, відображають багатовікові спостереження людини за зовнішніми ознаками та поведінкою тварин, що становлять культурно-інформаційний фонд мови. Мовний концептуалізації тваринного світу в західнополіській фразеосистемі характерні процеси переважно антропоморфної аналогізації предметного світу у свідомості людини, ґрунтовані на використанні знань про ознаки, поведінку тварин, зв'язок їх із людиною, а також на аксіологічних та емотивних стереотипах етносвідомості. Знаки концепту тваринного світу у фразеологізмах використовують здебільшого на відображення психоемоційного, фізіологічного станів людини, її поведінкових характеристик, а також у парадоксальних зворотах на позначення заперечення, міри, кількості, просторових і часових показників.

Незважаючи на широку лінгвістичну продуктивність зооморфізмів, є лише невелика кількість робіт, у яких простежено використання висловлювань із назвами тварин. У цих наукових розвідках найчастіше проаналізовано дослідження: 1) присвячені вивченню конотативних значень зоонімів (В. І. Жельвіс, Є. О. Гутман, П. О. Литвин, К. М. Гюльмянц, О. О. Корнілов); 2) об'єктом яких є вивчення зоонімів як складових компонентів фразеологізмів у ідеографічному аспекті (Є. В. Белкіна, Г. М. Добролюбова, А. І. Кузнєцова, Д. Т. Мальцева, Н. Д. Петрова, О. О. Селіванова, Д. В. Ужченко); 3) об'єктом яких є класифікація фразеологізмів із компонентом-зоонімом на окремі групи відповідно до назви тварини (І. О. Голубовська, О. П. Левченко, О. Г. Назарян).

Фразеологізми, у співвідношенні з реаліями тваринного світу, дослідники називають по-різному: «фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом» (В. М. Мокієнко), «фразеологічні одиниці з зооморфізмами» (Є. О. Гутман, П. О. Литвин), «фразеологія живої природи» (Н. Д. Петрова), «зоофразеологія» і «зоофразеологізми» (Д. В. Ужченко), «зоосемічні фразеологічні одиниці», «фразеологізми із зоосемізмами» (І. О. Голубовська), «фразеологічні одиниці з зоосемічним компонентом», «зоосемічна фразеологія» (А. Семотюк), «фразеологічні одиниці з анімалістичним компонентом» (В. Бойко). У нашому дослідженні будемо послуговуватися термінами зоонім, зоофразеологізм, зоофразема, зоосема.

Розгалуженість фразеологічної системи, зокрема варіантність фразеологічних одиниць, сформованих упродовж історичного розвитку, з одного боку, свідчить про їхню семантичну «гнучкість» (ідеться про здатність образу набувати найрізноманітніших форм, різної внутрішньої форми в різноманітних етнокультурах), з іншого – ускладнюють системний опис фразеологічного корпусу, не дають змоги бачити первинної, інваріантної фразеосхеми за величезною кількістю фразеологічних репрезентантів [12, с. 295].

У семантиці етнокультурного контексту завжди присутній символізм, який у мовному середовищі перебуває у прихованому стані та, власне, активізується в говірковому мовленні в переносно-метафоричних образах, якими і є фразеологічні одиниці. Символи – це уявлення, що викликають певні асоціації в конкретному мовно-етнокультурному середовищі. Наявність символів у фразеологічних одиницях спричинила скорочення коду, оскільки символ з часом втрачає безпосередній зв'язок із внутрішньою формою та відновлює забуте власне значення, що є причиною створення символів.

Аналіз фразеологічної символіки засвідчує, що фразеологічний символ може відповідати структурним частинам різних концептів. Доведено, що фразеосим-

воліка навіть близькоспоріднених мов має значні етномарковані масиви, а звідси випливає, що й концептам притаманна національна специфіка [7, с. 242].

Фразеосистема Західного Полісся містить значний корпус одиниць, в основі яких лежать відомі назви тварин, які виступають засобом образної характеристики людини, набуваючи при цьому різної символіки. Окремі тварини стали уособленням тієї чи тієї риси характеру людини.

Тому актуальним вважаємо потрактування розуміння тваринної символіки у фразеологічних одиницях із зоосемічним компонентом «жаба» на матеріалі західнополіської фразеології.

Дослідження фразеологізмів із зоокомпонентами в семантичному й етнокультурологічному аспектах зумовлене потребою з'ясувати механізм творення фразеологічних одиниць із зооморфізмами, встановити специфіку символічного змісту та його вплив на семантику фраземи.

Зооніми, які виступають компонентами фразеологізмів, – основні носії символіки. Такі одиниці утілюють стереотипні уявлення людей про тваринний світ та образно-асоціативне його сприйняття. Поширеним компонентом, що набуває еталонного значення та слугує для ідентифікації багатьох реалій, вважають *жабу*.

Жаби належать до класу земноводних. Свого часу вони були єдиними мешканцями суші цього типу [10, с. 84]. У світовій та українській космогонії жаба пов'язана передусім із ідеєю плодючості. Вона – охоронниця земної та небесної вологи, яка дає силу всьому живому. У деяких міфах жаба є персоніфікованим духом водоймища. Багатьом етносам властива прикмета: вбити жабу – на дощ [4].

Зоофразеологізми утворюють мікрогрупи, що можуть передавати від одного до декількох значень. У західнополіських фраземах із компонентом *жаба* вербалізовано різноманітну семантику: хвалькуватість, жадібність, завищену самооцінку, надмірність, настирливість та навіть смерть.

Жаба – символ хвалькуватості, підвищеної самооцінки, скупості; засіб Божого покарання; емблема розуму, розсудливості. У християнстві жаба водночас і символ воскресіння, і бридкий аспект гріха, невситимої насолоди, жадібності [10, с. 84]. Мовлення поліщуків збагачене фразеологізмами, які позначають здебільшого хвалькуватість – *кожна жаба хвалит' своє болото* (Крм) / *кажда жаба свуйе булото хвалит'* [8, с. 40, 82] та завищену самооцінку – *ковал' кон'а куїє, а жаба суб'і ногу п'ідстав'айє; куди кин' купитом, туди й жаба клешинойу* [8, с. 17, 44, 80, 82]; *роздайс'а море – жаба л'ізе* [8, с. 44, 83]; *роздайс'а море – жаба пливе* (Плп); *п'нец'а йак жаба до гуски* (Плп).

Проаналізувавши фразеологічні одиниці Західного Полісся, ми дійшли висновку, що в деяких випадках *жабу* порівнюють із безглуздою або зажерливою людиною – *жаба душит'*; *жаба гризе*; *а жаба казала, даї дошчу, даї дошчу* на позначення 'жадібності' (Клб). За зовнішніми ознаками та поведінкою жаби у фразеологізмах досліджуваного регіону висловлено негативне ставлення до події, справи, обставин, наприклад: *прес'а йак жаба рам'ін'а* 'йти на пролом' [1, с. 92]; *ускочив йак жаба в жар* 'невгамовність' (Плп); *дмец'а йак жаба кладиц'і* 'настирливість' (Плп); *набравс'а йак жаба мулу* (Грдн, Трг) / *йак жаба мулу* 'надмірність' (Смд).

Найуживанішим фразеологізмом на всій ареальній території є вираз *жаба душит'* 'заздрісна людина' [8, с. 40, 82]; *жаба душит'*; *зелена жаба душит'*; *жаба гризе*; *з зеленоу подружкою дружит'* (Клб) і под., які виражені в багатьох полісемічних та омонімічних варіантах. За твердженнями науковців, словосполучення «*жаба душить (давить)*» відоме людям кілька віків, однак фразеологізмом стало півстоліття тому. Це зумовлено появою кардіології та введенням відповідних термінів. Грудною жабою називали хвороби серця із симптомами

слабкості, потемніння в очах, задишкою, аритмією. З часом назва хвороби зникла, а утворилась фразема з відповідним асоціативним зумовленим значенням.

Водночас побутує й інше міфологічне трактування наведеної фраземи. Етимологію можна знайти в символіці цієї тварини, оскільки в народній міфології жаба має здатність потрапляти в тіло людини. Заскочивши в рот сплячій людині, вона починає швидко рости в її животі, виїдаючи її. Щоб позбутися цієї тварини, змусити її вийти з тіла, варто довго тримати перед розкритим ротом дзеркало, тарілку з молоком і саму жабу. Коли жаба залишить тіло, її потрібно вбити, в іншому випадку вона потрапить в іншу особу [3, с. 380].

У міфології «жаба має жіночі груди й може годувати ними людину. Але молоко її – небезпечне» [3]. Очевидно, із цим пов'язаний вираз, який уживають, коли йдеться про небезпеку чи загибель: «Там тобі жаба цицьки дасть». Усе це походить від ідеї плодючості, адже у прадавні часи молоко, завдяки своєму білому кольору, було символом *Великої Богині* – життєдайного джерела. Жаба була одною зі священних тварин цієї *богині*» [4]. Крім того, отруту жаби вважають сильнішою за зміїну, однак кусати людину їй заборонено від створення світу [3, с. 380].

У народі й донині існують слабкі відгомони прадавніх міфологічних уявлень про жабу. Символічна різноплановість фразеологічної одиниці *жаба цицьк'і дасц'*, що має декілька дефініцій, у своїй семантиці набуває протилежного значення. У частині населених пунктів Західного Полісся ця фразема означає:

- 1) втопитися [*жаба 'цицьк'і дасц'*] (Слн, Клс);
- 2) померти, загинути [*жаба 'цицьк'і дасц'*] (СтВж), [*жаба 'це'ц'к'і дасц'*] (Шц);
- 3) те, що ніколи не відбудеться [*жаба 'це'ц'к'і дасц'*] (Гщ);
- 4) невдало виконана робота [*жаба 'цицьк'і дасц'*] 'про поганих господарів, які неякісно та невчасно щось виконують' (Клб, Обр);
- 5) повільно та невчасно виконана робота [*жаба 'цицьк'і дасц'*] (Пдг), [*жаба 'це'ц'к'і дас'ц'*] 'про особу, яка вчасно нічого не робить' [8, с. 38, 82, 88];
- 6) тяжка праця, втома [*жаба 'ц'и'ц'к'і дасц'*] 'тяжко працювати, про втомлену напрацьовану людину' (Рдн);
- 7) очікування смерті [*вже йо'му 'жаба 'цицьке дас'т'*] 'незабаром помре' [1, с. 92];
- 8) 'хто-небудь загине, потрапивши у складні, незвичайні умови' [*(i) 'жаба 'цицьки ('циці, 'пити) дасть'*] [11, с. 233].

Подібний фразеологізм фіксує Номис *знаєш ти курячу цицьку* [13, № 6516], рос. *курячи тиньки* 'шиш, ничего', біл. *знаєш курыную сісю і тую ня ўсю* [2, с. 276]. Фразеологічна одиниця *жаба 'цицьк'і дасц'*, маючи первинне значення 'нашкодити, наблизитися до смерті', у ролі базового випадку послуговується компонентом *жаба*, яка використовує свої груди для заподіяння чогось поганого, навіть смерті. Аналізовані фразеологізми активно функціонують у сучасний період і на всій досліджуваній території.

Варіативність фразеологічної одиниці, на нашу думку, зумовлено семантичними зрушеннями, які відбуваються в живому мовленні. Випадки функціонування фразем із тотожним звучанням, але різною семантикою, непоодинокі на Західному Поліссі.

У декількох населених пунктах уживаний варіант *жаб, а 'ц'и'ц'к'і дасц'* зі значенням 'невисокого зросту людини, дебошира, який заступиться за будь-кого' (Івнч, Острц).

Жабі властива жіноча символіка. Побутує уявлення про жабу як зачаровану царівну: побачивши її вперше навесні, вітаються з нею як із «панною». За аналогією до образу царівни-жаби, справжню жабу подекуди вважають перетвореною

відьмою [9]. Одним із найпоширеніших загальнослов'янських міфологічних мотивів є перевтілення людини на жабу – й навпаки. У фразеології досліджуваного регіону невродливу, некрасиву жінку порівнюють із неприємними природними чи надприродними об'єктами та створіннями, напр., з плазунами (*жаба*, *рапуха*, *рик'тил'йя*). У свідомості жителів Західного Полісся проведено міфологічну паралель *жаба* – *відьма*. Як і більшість зміїв, жаба наділена демонічними властивостями. Найчастіше в жабах убачають перевтілених відьом, яким властиво забирати молоко від чужих корів [3, с. 385]. Символ *жаба* ґрунтований на давніх уявленнях слов'ян про світ, біблійну традицію, яка пов'язана з символікою цивілізації Давнього Сходу. *Жаба* уособлює жінку, брехливість, легковажність, заздрощі тощо [6, с. 241–245]. Вірування в нечисту силу, зв'язок міфологічних і казкових образів посилюють експресивність таких фразем: *страш'на йак жаба* (Рсв) || *страш'на йак рапуха* (Хлп) || *прот'івна йак жаба* (Злч), *страшна йак рик'тил'йя* 'невродлива жінка' (Ярс) та *ста'ра ро'пуха* 'старша жінка' (Омл). Частково негативна модальність, яку несе цей символ, відбилася в переносному значенні російської лексики *жаба*: *злая баба* 'неотвязный, докучливый человек' [2]. Символи, окрім власне опредмечування, транслують експресивність, емоційність, загалом містять оцінку, що ускладнює фразеологічні одиниці національно-культурною специфікою.

В інших фразеологічних одиницях із компонентом *жаба* символ ґрунтований на порівняльно-асоціативному баченні й реалізований у таких семантичних варіантах: *оч'і йак в жаби* 'маленькі очі круглої форми' (Гв, Клн), *в'етришчила бан'к'і [йак жаба в булоти]* 'вирякуватий' (Збж) || *в'етришчила бан'ки* 'недоброзичливий погляд' (Гщ) і под. Жабу часто сприймали як злого духа, здатного зачаровувати людей. Погляду жаби уникають, бо думають, що вона може зурочити. Чарівні властивості жаби близькі до зміїних. Через те, що вона є незвичайною твариною, існувало багато табу щодо неї, тому прикмети, пов'язані з жабою, мають негативну символіку [9].

Етнографи зафіксували й популярний у минулому народний спосіб чарування за допомогою жаб. Так, щоб привернути коханого, радили живу жабу вкинути до мурашника. Коли мурахи з'їдять жабу, витягали з неї кістки і знаходили серед них особливу – приворотну й відворотну кісточку. Вірили, що саме за допомогою приворотної кістки можна було «присушити» коханого [5]. На досліджуваній території зафіксовано фразему *скаче заму'ж, йак жаба в мул* зі значенням 'поспішати' [8, с. 18, 83].

У західних слов'ян є повір'я, що духи небіжчиків з'являються у вигляді жаб, тому, побачивши жабу, іноді згадують про померлих і бажають їм вічного спокою. У цьому ж вигляді приходять на світ діти. У румунській легенді Богородиця перетворила жінку, яка дуже тужила за померлими дітьми, на тварину [5]. Кашуби зберегли повір'я, що лелеки навмисно кидають у димарі жаб, які пролітаючи у ньому, перетворюються на дитину – з *неба в'пало* 'поява дітей' (Вгщ). У деяких районах України вважали, що жаби витягають із води новонароджених і приносять їх до хати [10, с. 84], тому прикладом такого табування є фразеологічні одиниці: *біл'а ко'лонки* (Трст), *в р'іцц'і купалос'а* (Пст), *з ку'лод'аз'а вит'агли* (Крм) || *з кри'нец'і вит'анули* 'поява дітей' (СтЗг). Із зоосемою на Західному Поліссі функціонує фразема *жаба гулу'вата* (Клб), вживана на позначення 'неслухняної дитини'.

Поліські фразеозвороти із зоонімами здатні репрезентувати з властивим етносу гумором ознаки, стани людини на підставі поєднання мовних засобів, що позначають взаємодію людини із тваринним світом і створюють референційно-побутові висловлювання: *му'жик йак жаба*, *али душ'чий за ба'бу* (Хрп); *му'жик*,

йак ¹жаба, а ¹крепий, йак ¹баба 'фізична сила чоловіка' [8, с. 11, 82]; пов¹зе йак ¹жаба 'повільно рухатися' (Пст); жаби пу ку¹л'іна 'мілко' [8, с. 82]; йак ¹жаба 'ображена людина' (Хрп); змерз йак ¹жаба 'змерзнути' (Хрп); син'а йак ¹жаба 'п'яна жінка' (Плц) тощо. У цих фразеологічних одиницях простежено процес стереотипізації, т. зв. перенесення стереотипів тваринного світу на риси людської вдачі, її поведінку, характер.

Фразеологічна концептуалізація тваринного світу відображена в ареальній фразеології. Установлення зв'язку вихідного образу та семантики звороту визначають побутові та архаїчні уявлення народу, його звичаї, обряди-ритуали, а також вірування етносу. Це, зокрема, пов'язано із частотністю вживання компонента *жаба* у фраземіці. Поширеність і універсальність зоокомпонентів свідчить про той факт, що у фразеології вони активно використані як образна характеристика людини.

Аналіз західнополіських фразеологічних одиниць не вичерпується пропонованою розвідкою. Перспективними вважаємо дослідження, спрямовані на розкриття всього спектра фразеологічних одиниць із зоокомпонентами, оскільки вони є ваговою мікросистемою у структурі фразеологічної системи мови.

Бібліографічні посилання

1. Аркушин Г. Л. Сказав, як два зв'язав / Г. Л. Аркушин – Люблін ; Луцьк : [б. в.], 2003. – 178 с.
2. Володіна Т. «Нахрышчанае мясца»: женская грудь и грудное вскармливание в белорусских традиционных представлениях и языке (на общеславянском фоне) / Т. Володіна. – Антропологический форум. – 2006. – № 4. – С. 264–285.
3. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997.
4. Жаба в міфології. – Режим доступу : <http://about-ukraine.com/index.php?text=1729>.
5. Жаб'яча етноеротика слов'ян. – Режим доступу : <http://webcommunity.org.ua/2011/02/20/zhabyacha-etnoerotyka-slovyan/>.
6. Левченко О. П. Когнітивний аспект аналізу фразеологічної символіки / О. П. Левченко // Slowo. Tekst. Czas. Materiały z II Międzynar. konf. nauk., Szczecin 16–17.10.1997 / [podred. M. Aleksiejenki i E. Siekierzyckiego]. – Szczecin, 1997. – S. 242–245.
7. Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект : дис... д-ра філол. наук : 10.02.01 – українська мова, 10.02.02 – російська мова. – К., 2007. – 242 с..
8. Мацюк З. С. Из народа не викинеш : діалектний словник фразеологізмів / З. С. Мацюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 134 с.
9. Міфи та легенди України. Змія, жаба, миша, риби. – Режим доступу : <http://www.skarby.org.ua/mify-ta-lehendi-ukrajiny-zmiya-zhaba-mysha-ryby/>
10. Словник символів культури України / [за заг. ред. В. П. Коцура та ін.]. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
11. Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1096 с.
12. Ужченко Д. Східноукраїнські зоофразеологічні репрезентанти структурно-семантичних моделей / Д. Ужченко // Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми. – Львів : Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2004. – 568 с.
13. Українські приказки, прислів'я і таке інше : укл. М. Номис / упоряд., прим. та вст. ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 2004. – 352 с.

Список населених пунктів

Вгщ – Воєгоща Камінь-Каширського району Волинської області
Гв – Гайове Ківерцівського району Волинської області
Грдн – Городині Рожищенського району Волинської області
Гщ – Гуша Любомльського району Волинської області

Збж – Забужжя Любомльського району Волинської області
Злч – Золочівка Демидівського району Рівненської області
Івнч – Іваничі Рожищенського району Волинської області
Клб – Клубочин Ківерцівського району Волинської області
Клн – Калинівка Маневицького району Волинської області
Клс – Клесів Сарненського району Рівненської області
Крм – Кримне Старовижівського району Волинської області
Обр – Обарів Рівненського району Рівненської області
Омл – Омельно Ківерцівського району Волинської області
Острц – Острівці Володимирецького району Рівненської області
Пдг – Підгайці Луцького району Волинської області
Плп – Полапи Любомльського району Волинської області
Плц – Полиці Володимирецького району Волинської області
Пст – Постійне Костопільського району Рівненської області
Рдн – Рудники Маневицького району Волинської області
Рсв – Русів Володимир-Волинського району Волинської області
Слн – Сильне Ківерцівського району Волинської області
Смд – Смідин Старовижівського району Волинської області
СтВж – Стара Виживка Волинської області
СтЗг – Старий Загорів Локачинського району Волинської області
Трг – Торговиця Млинівського району Рівненської області
Трст – Тристені Шацького району Волинської області
Хлп – Холопичі Локачинського району Волинської області
Хрп – Хрипськ Шацького району Волинської області
Шц – Шацьк Волинської області
Ярс – Ярославичі Млинівського району Рівненської області

Надійшла до редколегії 19.02.13

УДК 811.161.1'42

К. В. Нестеренко

*Национальный университет «Юридическая академия Украины
имени Ярослава Мудрого» (г. Харьков)*

О НАГЛЯДНО-ОБРАЗНОМ ВОПЛОЩЕНИИ ТЕРМИНА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Виділено ознаки терміна «покарання», які складають його наукове поняття (помста, виправлення, залякування, позбавлення, вигнання), і продемонстровано їх втілення у буденній свідомості (художньому тексті). Враховано і синхронічні, і діяхронічні ознаки поняття. На основі аналізу виявлено, що буденна свідомість охоплює більший різновид різноманітних аспектів поняття «покарання», ніж наукова, а художній текст має усі можливості для їх втілення.

Ключові слова: термін, «покарання», наукове поняття, ознака, буденна свідомість, художній текст.

Вычленены признаки термина «наказание», составляющие его научное понятие (мсть, воздаяние, устрашение, лишение, изгнание), и продемонстрировано их воплощение в быденном сознании (художественном тексте). Учтены и синхроничные, и диахроничные признаки данного понятия. На основе анализа определено, что быденное сознание охватывает большее разнообразие различных аспектов понятия «наказание», чем научное, а художественный текст обладает всеми возможностями для их воплощения.

Ключевые слова: термин, «наказание», научное понятие, признаки, быденное сознание, художественный текст.

The scientific signs of the term 'punishment' that constitute its concept (revenge, retribution, deprivation, eviction, isolation) are defined in the article and their synchronic and diachronic features are considered. On the basis of the analysis it is defined that common conscience embraces bigger variety of this concept notion than scientific and the artistic text has all possibilities for their implementation.

Key words: term, 'punishment', scientific concept, sign, common conscience, artistic text.

Термин, как вербальное обозначение научного понятия, «слово или словосочетание, обозначающее определенное понятие специфической области знания или деятельности» [4], функционирует в первую очередь там, где это обусловлено его природой – в сфере научного знания. Однако с развитием общества, популяризацией знаний термин может стать частью тезауруса народно-бытовой и художественной речи. При этом он приобретает новые свойства и характеристики, связанные с его индивидуальным освоением, сохраняя свои константные признаки в качестве термина или метафоризируясь. При индивидуальном использовании термина в бытовой или художественной речи содержание его понятия зависит от условий, места, времени, личности, контекста. Однако, по определению, термин должен сохранять свои понятийные признаки, принадлежность системе, входя в ненаучный обиход. Содержание понятия может быть раскрыто описанием явлений, включенных в него, воплощением его существенных признаков и категорий в бытовые ситуации или художественные образы.

Общие вопросы теории термина разрабатывались в трудах В. В. Виноградова, В. П. Даниленко, Д. С. Лотте, С. В. Гринева, В. М. Лейчика, Т. С. Пристайко и многих других. Кроме того, изучались системные особенности терминов, их функционирование в различных терминосистемах, способы расширения отдельных терминосистем. Менее изученными оказались вопросы адаптации терминов в различных типах речи, функционирования в текстах разных жанров, восприятия и в художественном творчестве.

Существуют термины, которые настолько давно и уверенно вращаются в обиходной речи, что сейчас трудно определить их первоначальную роль – термина или слова из разговорного языка. К таким словам относится, например, «наказание». Особенностью термина «наказание» следует считать его универсальный характер – он функционирует во всех языках, может быть общеупотребительным и широко использоваться как в научной литературе, так и в художественной; в быту, в деловой документации и пр. (подробнее о классификации юридических терминов согласно сфере их функционирования см. [6]).

Как и любой другой, термин «наказание» выражает исторически обусловленное понятие и должен соответствовать уровню развития научного знания. С течением времени, появлением новых концепций, термин может изменять или модифицировать свое значение. Термин «наказание» входит в правовую терминосистему, а область права непосредственно затрагивает и общество, и отдельного человека. Термин может стать частью обыденного представления, являющего собой в большей степени наложение обыденного знания, и наглядно-чувственного опыта на абстрактное знание. Не стоит забывать и о религиозном значении и понимании термина «наказание», первоначально связанного с религиозной картиной мира и трактуемое как наказание за грехи. Современное понятие о наказании включает в себя и терминологическое, и обыденное, и религиозное его толкование, что отражено в энциклопедических и толковых словарях (см., например, [4; 8]). Онтогенез термина «наказание» подробно показан в энциклопедическом словаре Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона, собравших разнообразные и наиболее значимые точки зрения на понятие «наказание», принципы его действия [8]. Как научное понятие «наказание» подразумевало в разное время месть, воздаяние, уст-

рашение, устранение нежелательного члена от общества, позднее – исправление. В обыденном знании, связанном с освоением языка, данные принципы отразились в лексических системных отношениях и в сочетаемости данного слова с другими словами. Например, в словаре [1] представлен синонимичный ряд слова «наказание» и его сочетаемость (телесное, строгое, легкое, исправительное, уголовное), взыскание, кара, казнь, пеня, расправа, штраф, эпитимия. Ср. Выговор. Присужден к смертной казни чрез повешение. Мера наказания не должна превышать тяжесть содеянного. || налагать наказание, отбывать наказание, подвергать наказанию. Наказывать – карать, учить (проучить), налагать наказание, подвергать наказанию, оштрафовывать. Он наказан за что-либо, ему влетело, досталось, досталось на орехи за что-либо. Синонимы слова «Наказание», как видим, в основном соответствуют его научному содержанию.

Цель данной статьи – проанализировать наглядно-образное воплощение термина «наказание» в примерах из художественной литературы, отражающих обыденное знание. Такими примерами стали «Записки из Мертвого дома» Ф. М. Достоевского, «Из Сибири» и «Остров Сахалин» и А. П. Чехова.

Прежде чем обратиться непосредственно к текстам, сделаем несколько напоминаний, касающихся времени и условий написания произведений. До момента написания Достоевским «Записок...» основным документом, на основе которого назначались наказания, являлся «Воинский Устав Петра I» (1715), в котором на первое место ставились не нравственное и религиозное содержание преступных действий, а противоречие воле государства. Научное понимание термина «наказание» во время написания Достоевским его «Записок...» было изложено в Уголовном кодексе, принятом в 1845 году и названном «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных». В «Уложении» указывалось, что преступление – это «противоправное деяние, и неисполнение того, что под страхом наказания законом предписано» [3]. Система наказаний имела форму иерархии наказаний уголовных и исправительных. Основными принципами, как видно из определения, являлись устрашение и исправление. Методами наказания, в зависимости от степени тяжести, могли быть ссылка (поселение) в Сибирь (на Кавказ), лишение прав, состояния, почестей, каторга и др.

«Записки из Мертвого дома» печатались с 1860 по 1861 гг. и стали результатом впечатлений, пережитых Достоевским на каторге в Сибири. Каторга – один из видов наказания, применяемых в России в середине XIX века. Оценку происходящим событиям автор передает герою произведения, Горянчикову Александру Петровичу, отбывавшему каторгу за отцеубийство и собравшему подробные записки о жизни каторжан в Сибирском остроге.

«Остров Сахалин» А. П. Чехова печатался позднее, с 1893 по 1905 гг., после совершенной писателем поездки на Сахалин в поисках ответов на актуальные общественные вопросы и в поисках новых литературных впечатлений. Это серия художественно-публицистических очерков, в которых оценка увиденному принадлежит самому автору.

Обратимся к текстам и проследим, как на наглядно-чувственном уровне художественного и публицистического произведений отражены научные принципы наказания, составляющие его содержание – месть, воздаяние, устрашение, устранение, предупреждение, исправление, нравственное наказание. Основные принципы наказания прямо упомянуты Чеховым: «лишение, устрашение или исправление» [7, с. 241].

Мечь, воздаяние являются принципами глубоко укоренившейся в сознании русского человека христианской морали, принципами, отразившимися на восприятии наказания как меры воздействия. Как известно, согласно христианской тра-

диции, добро должно оплачиваться добром, а зло наказываться злом (по законам Моисея, «око за око, зуб за зуб»). В данном пункте научные принципы согласуются с религиозными и нравственными. Нравственное осознание содеянного, как и осознание греха, – это прямой путь к исправлению и прощению. На страницах «Записок из Мертвого дома» и «Острова Сахалин» нравственная сторона жизни каторжан показана как неоднозначная. Во-первых, из-за неоднозначности природы человека, его характера и поведения. *«Вот человек, который на каторге чахнет, тает, как свечка; вот и другой, который до поступления на каторгу и не знал даже, что есть на свете такая развеселая жизнь, такой приятный клуб разудалых товарищей... Вот, например, человек образованный, с развитой совестью, с осознанием, сердцем. Одна боль собственного сердца, прежде всяких наказаний убьет его своими муками. Они сами себя осудят за свое преступление беспощаднее, безжалостнее самого грозного закона. А рядом с ними другой, который даже и не подумает ни разу о совершенном им убийстве, во всю каторгу. Он даже считает себя правым. А бывают и такие, которые нарочно делают преступления, чтоб только попасть на каторгу и тем избавиться от несравненно более каторжной жизни на воле»* [2, с. 440]. Во-вторых, и это уже прозвучало в приведенной цитате, большое значение имеют социальные причины. Нравственное наказание более свойственно развитой и образованной личности, тогда как простой люд лишен всяческих угрызений. Приведем еще одну цитату из «Записок...»: *«Нравственные лишения тяжелее всех мук физических. Простолудин, идущий на каторгу, приходит в свое общество, даже, может быть, еще более развитое. Он потерял, конечно, много – родину, семью, все, но среда его остается та же. Человек образованный, подвергающийся по законам одинаковому наказанию с простолудином, теряет несравненно больше его.... И часто для всех одинаковое по закону наказание обращается для него вдесетяро мучительнейшее»* [2, с. 457].

В истории возмездие и воздаяние принимали за справедливое наказание за совершенное преступление. Чем более жестоким было преступление, тем суровее предполагалось наказание, цель которого была еще и устрашение других людей, склонных к преступным деяниям. Широко применялись телесные наказания, исполняемые публично, на глазах многих людей. Позднее стал активно развиваться принцип исправления преступника, т. е. осознание им необходимости подчинения своей воли воле государства.

Тем не менее в «Записках...» Достоевского и в произведениях Чехова наиболее показательным является действие принципа устранения преступных элементов от общества, изгнание и даже отторжение их. Недаром их отправляли в самые отдаленные места в Сибирь и на Сахалин на каторгу и поселение. Многих клеймили «для вечного свидетельства об их отвержении» (Достоевский). Чехов в очерке «Из Сибири» прямо говорит, что цель применения высших карательных мер – «удаление преступника из нормальной человеческой среды *навсегда*, и человек, совершивший тяжкое преступление, умирает для общества, в котором он родился и вырос» [7, с. 27]. Арестант и сам знает, *«что он арестант, отверженный»* [2, с. 507] и вряд ли когда-либо он снова сможет вернуться к нормальной жизни. Как известно, большинство бывших арестантов оставались на поселении там же в Сибири и на Сахалине.

Действие принципа устрашения показано у Достоевского и Чехова, в основном, на примерах применения телесных наказаний, широко распространенных в то время среди арестантов. Лексическая сочетаемость слова «наказание» (применять наказание) в произведениях предполагает именно телесные наказания: *при-
сутствовать при наказании, терпеть наказание, исполнение экзекуции (наказа-*

ния), за какое-то преступление позвали раз к экзекуции. И здесь художественное воплощение одного из принципов наказания является более широким и всеохватывающим, чем его научное применение. Специфика художественного изображения действительности такова, что автору доступны проникновения в разные миры – внешний, внутренний, воображаемый, предполагаемый и пр., доступны разные ракурсы изображения, выбор явлений. Описанию применения телесных наказаний у Достоевского и Чехова посвящены многие страницы. Авторы исследуют его с точки зрения физического и психологического эффектов на личность наказуемого и наказывающего, с точки зрения устрашения и исправления преступников, и, в конечном счете, эффективности данной меры. По мнению авторов, страшна не просто физическая боль (*«народ умеет переносить боль»*, с. 594), а ожидание казни, ощущение страха перед ней, подавляющего *«все нравственное существо человека»* [2, с. 593], когда *«минута перед наказанием ... ужасна для приговоренного»* [2, с. 444]. При этом какой бы ни была причина телесных наказаний, каким бы преступным не был элемент, приговоренный к нему, Достоевский отмечает, что русский народ *«никогда не корит арестанта за его преступление, как бы ужасно оно не было, прощает ему все за понесенное им наказание и вообще за несчастье. Недаром же весь народ по всей России называет преступления несчастьем, а преступников несчастными»* [2, с. 444]. Страшным оказывается телесное наказание, поскольку оно подавляет личность и вызывает животный ужас, но оно же вызывает и способствует проявлению самых низменных инстинктов и у приводящих наказание в исполнение. Развивая это положение, авторы «Записок...» и «Острова Сахалин» находят общие черты и типизируют характеры и методы работы людей, облеченных властью приводить наказания в исполнение, открыто заявляют о пагубности этого для души человека: *«Право телесного наказания, данное одному над другим, есть одна из язв общества, есть одно из самых сильных средств для уничтожения в нем всякого зародыша, всякой попытки гражданственности и полное основание к неумолимому и неотразимому его разложению»* [2, с. 595–596]. Показанные в «Записках...» образы поручика Жеребятникова и Смекалова способствуют более наглядному их восприятию читателями.

Лишение человека свободы, один из принципов наказания, оказывается, пожалуй, наиболее существенным, по наблюдениям авторов анализируемых произведений. Лишение человека свободы – это лишение его нравственной сущности. Вся существовавшая пенитенциарная система предполагала всяческое подавление воли человека, унижение, насаждение покорности, когда *«почти всякое самовольное проявление личности в арестанте считается преступлением»* [2, с. 474]. Для этого применялся невольный труд (каторжный), который, как следует из контекста произведений, был таковым не столько потому, что предполагал непосильную работу, а, скорее, потому, что предполагал невольную работу. *«Весь этот народ работал из-под палки, следственно он был праздный, развращался, если и не был прежде развращен, то в каторге развращался.. Все они собрались сюда не по своей воле...»*, – замечает автор «Записок...» [2, с. 400]. Для этого применялись телесные наказания, жизнь арестантов вместе и невозможность человека ни на минуту остаться самому. В результате *«у ссыльных наблюдаются пороки и извращения, свойственные по преимуществу людям подневольным, поработочным, голодным и находящимся в постоянном страхе»* [2, с. 345].

Жизнь в местах лишения человека свободы никоим образом не способствовала их осознанию своей вины, раскаянию и нравственному очищению. Наоборот, весь уклад их жизни был направлен на то, чтоб человек ожесточился, развратился, возненавидел все, вел непотребный образ жизни. *«Да, преступление, кажется, не может быть осмыслено с данных, готовых точек зрения, и философия его не»*

сколько потруднее, чем полагают. Конечно, остроги и система непосильных работ не исправляют преступника, они только его наказывают и обеспечивают общество от дальнейших покушений злодея на его спокойствие. В преступнике же острог и самая усиленная каторжная работа усиливают только ненависть, жажду запрещенных наслаждений и страшное легкомыслие. Но я твердо уверен, что и знаменитая келейная система достигает только ложной, обманчивой, наружной цели. Она высасывает жизненный сок у человека, энервирует его душу, ослабляет ее, пугает ее и потом нравственно иссохшую мумию, полусумасшедшего представляет как образец исправления и раскаяния» [2, с. 403]. Даже если формально человек и признавал в свою вину, это, в конечном счете, не способствовало его раскаянию. «Одни ссыльные несут наказание мужественно, охотно сознаются в своей вине, и когда их спрашивают, за что они присланы на Сахалин, то обыкновенно отвечают так: «За хорошие дела сюда не присылают». Другие же поражают своим малодушием и унылым видом ропщут, плачут, приходят в отчаяние, клянутся, они не виновны» [7, с. 342]. Таким образом, принципы христианской морали, столь свойственные русскому человеку, оказывались недейственными в условиях отбывания наказания на каторге. Интересно наблюдение авторов анализируемых произведений о том, что каким бы серьезным и дерзким не было преступление, есть множество арестантов, готовых бахвалиться им или не считать его таковым. Более того, отмечается, что за преступления против начальства «преступник знает притом и не сомневается, что он оправдан судом своей родной среды, своего же простонародья, который никогда, он опять-таки знает это, его окончательно не осудит, а большею частью и совсем оправдает, лишь бы грех был не против своих, против братьев, против своего же родного простонародья. Совесть его спокойна, а совестью он и силен и не смущается нравственно, а это главное» [2, с. 585].

Художественный или художественно-публицистический текст дает обобщающую картину всей системы наказания в России и отражает все принципы, заключенные в данном научном понятии. Научное понятие фактически оказывается освоенным обыденным сознанием. Однако помимо этого, художественный текст позволяет расширить данное понятие, углубить его, благодаря своим возможностям проникновения во внутренний мир героев, типизации характеров, описания сущности явлений и определения закономерностей и пр. Авторы могут обобщить явление и, одновременно, сделать его наглядно-показательным. Важным оказывается гуманистический подход писателей к наказанию, при котором учитываются интересы не только общества, карающего своих оступившихся членов, но и интересы самого человека. Наглядно-образное воплощение друкх терминов правовой терминосистемы в художественных текстах – возможная перспектива дальнейших исследований.

Библиографические ссылки

1. **Абрамов Н.** Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений: Более 20 000 синонимов / Н. Абрамов. – 7-е изд., стереотип. – М. : Рус. словари, 1999. – 431 с.
2. **Достоевский Ф. М.** Собр.соч. в 10 тт. – Т. 3. / Ф. М. Достоевский – М. : Худ. лит-ра, 1956. – 795 с.
3. **История государства и права России** // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.bibliotekar.ru/istoria_prava_rossii
4. **Лингвистический энциклопедический словарь** / под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
5. **Теории уголовного наказания** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

6. Хабибуллина Н. И. Юридическая техника и язык закона : монография / Н. И. Хабибуллина. – СПб., 2000. – 92 с.
7. Чехов А. П. Собр. соч. в 10 тт. – Т. 10. / А. П. Чехов. – М. : Худ. лит., 1963. – 640 с.
8. Наказание // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.vehi.net

Надійшла до редколегії 28.02.13

УДК 811.161.1'367

И. В. Острцова

Днепропетровская металлургическая академия Украины

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛЬНОГО КОМПОНЕНТА ОПИСАТЕЛЬНЫХ ПРЕДИКАТОВ (на материале специальных текстов)

Представлено загальну характеристику дієслівних компонентів (ДК) описових предикатів (ОП), що функціонують у висловлюваннях сфери спеціальної комунікації. Висвітлено питання щодо широкозначності ДК і можливостей їх класифікації. На матеріалі словникових дефініцій виокремлено основні семантичні групи ДК сфери спеціальної комунікації.

Ключові слова: описовий предикат, дієслівний компонент ОП, лексико-семантична група, сфера спеціальної комунікації.

Представлена общая характеристика глагольных компонентов (ГК) описательных предикатов (ОП), функционирующих в высказываниях специальной сферы коммуникации. Освещен вопрос о широкосмыслности ГК и возможностях их классификации. На материале словарных дефиниций выделены основные семантические группы ГК сферы специальной коммуникации.

Ключевые слова: описательный предикат, глагольный компонент ОП, лексико-семантическая группа, номинативное значение.

The article presents a general description of the verbal components (VC) of descriptive predicates (DP), which operate in the statements of special sphere of communication. The question about polysemy of VC and their possible classification is investigated. On the material of the lexical definitions the basic groups of VC in special sphere communication are determined.

Key words: descriptive predicate, verbal component of DP, lexical-semantic group, nominative meaning.

Глагольные описательные единицы с общим значением процессуальности, получившие в работах последнего времени название описательных предикатов [3; 13] (далее ОП. – И. О.), являются, начиная с первого упоминания об «описательных формах глагола» в «Исторической грамматике» Ф. И. Буслаева [2, с. 508], традиционным объектом русистики. Однако некоторые проблемы их изучения, намеченные еще в первой половине XX в., остаются до сих пор не решенными. В частности, недостаточно исследованы семантические особенности глагольных компонентов ОП, функционирующих в сфере специальной коммуникации. Исходя из отмеченного, настоящее исследование ставит своей *целью* анализ структурно-семантических свойств глагольных компонентов, входящих в состав описательных предикатов в высказываниях, принадлежащих сфере специальной коммуникации. Материалом исследования послужили учебно-научные тексты по металлургии, медицине и праву, соответственно репрезентирующие три специальных дискурса.

В исследованиях последних лет выделено около 60 глаголов, выступающих регулярно в роли глагольного компонента в ОП разных типов (см. работы М. А. Грошевой, В. А. Кузьменковой, Е. Н. Лагузовой, Г. В. Макович и др.) и преимущественно функционирующих в художественном и публицистическом дискурсах. Глаголы, входящие в ОП сферы специальной коммуникации, не столь многочисленны. По нашим данным, их около 20, при этом к наиболее частотным относится всего 6 ГК: *осуществить / осуществлять, произвести / производить, подвергнуть / подвергать, вести / провести / проводить, выполнить / выполнять, произойти / происходить*; менее частотны ГК *совершить / совершать, оказать / оказывать, сделать / делать, внести / вносить, дать / давать; проходить, идти*; встречаемость остальных составляет 1–2 случая: *создать / создавать, ставить / поставить, претерпеть / претерпевать, достигнуть / достигать, нанести / наносить, установить / устанавливать* и некоторые др.

В научных исследованиях для обозначения глагольного компонента ОП наиболее часто используются термины *глагол-компенсатор* и *глагол-экспликатор*. Называя глаголы в составе ОП *компенсаторами*, Г. А. Золотова считает, что они не выполняют самостоятельной функции в предложении, но участвуют в транспозиции средств прямой номинации, компенсируя недостающий категориально-синтаксический элемент значения: *В колхозах убирают урожай* и *В колхозах ведут уборку урожая*; ... *Аппаратура надежна* и *Аппаратура отличается надежностью*. Как пишет исследователь, «основное семантическое значение действия или качества передается во втором случае отвлеченным именем, вспомогательный глагол «подкрепляет» его категориальное значение действия или качества и выражает необходимые грамматические глагольные характеристики, способствуя приведению в предикативную связь имени предмета с именем признака. Сочетание отвлеченного имени с глаголами-компенсаторами выполняет роль одного компонента предложения» [11, с. 158].

В свою очередь, «семантически ослабленный, но грамматически главный (на уровне словосочетания) или занимающий позицию сказуемого при адвербативе компонент (типа *произвести, произойти* и т. д.)» Т. В. Шмелева [23], а вслед за ней М. В. Всеволодова и В. А. Кузьменкова [3, с. 7], предлагают называть *экспликатором*.

Мы в настоящем исследовании будем применять второй термин, который, на наш взгляд, более соответствует сущности этой единицы, употребляя наряду с ним и обозначение *глагольный компонент* ОП (далее ГК. – И. О.), однотипное с термином *именной компонент*, используемым нами для номинации девербатива в составе ОП.

Для того чтобы определить характер семантики глаголов-экспликаторов, необходимо обратиться к соотношению понятий десемантизованности, широкосзначности и абстрактности значения, которые используются для описания анализируемых глаголов в их «глагольно-именных» словоупотреблениях.

Ряд исследователей считает, что глагольный компонент в составе рассматриваемых ОП десемантизируется [6; 5, с. 326; 16, с. 49 и др.]. При этом основным признаком десемантизации считается то, что «семантика самого глагольного компонента не позволяет представить выражаемые им понятия изолированно», т. е. без опоры на именной компонент [9, с. 36]. Сторонники этой точки зрения, аргументируя свою позицию, ссылаются, во-первых, на отсутствие лексического значения у глагольного компонента, отмечая принципиально возможную взаимозаменяемость глаголов без нарушения смысла сообщения, во-вторых, на неучастие глагола в формировании лексического значения конструкции, и, в-третьих, на изменение лексической валентности глагола в конструкции по сравнению с соот-

ветствующим полнозначным глаголом. Эти ученые считают, что глагольный элемент выполняет в словосочетании исключительно структурно-грамматическую роль, определяя функциональную характеристику конструкции. По отношению к русскому языку такие соображения в разное время высказывали Ю. Д. Апресян, Ю. А. Гвоздарев, П. А. Лекант, Н. Н. Прокопович, С. И. Ожегов и др., отмечая, что такие глаголы в русском языке имеют «высокую степень грамматизации, приближаясь к роли формального показателя глагольности и грамматических значений сказуемого» [12, с. 61].

Однако одновременно многие из указанных ученых обращали внимание на неполную завершенность процесса десемантизации и грамматизации глагольных компонентов в составе ОП. Одним из первых это отметил С. И. Ожегов: «Многочисленные глаголы широкого семантического объема (к ним С. И. Ожегов относит *вести, дать, делать, держать, иметь, наводить, наносить, нести, оказать, проводить* и др. – *И. О.*) в процессе расширения возможностей сочетаемости утрачивают реально-вещественное содержание и начинают выполнять функции, приближающиеся к функциям вспомогательного глагола. Но и в этих случаях каждый из таких глаголов сочетается только с определенным разрядом существительных, завися в отношении сочетаемости от бывшего вещественного содержания глагола. Многие из них становятся синонимичны друг другу, различаясь лишь иногда по степени выветривания вещественного значения» [14, с. 44]. Вслед за ним подобные оговорки делают и другие лингвисты, см. например [12, с. 47; 4, с. 150]. Убедительные аргументы в защиту семантической непустоты (термин Ю. Д. Апресяна) глаголов в составе ОП приводит В. Н. Телия: «Какую бы категориальную нагрузку ни выполнял глагол, он указывает на нее лексически содержательно – обозначение динамического признака не отрывает его от той аналогии, которая дала повод для избрания глагола в данном качестве» [20, с. 187]. Выделяя в более поздней работе группы глагольно-именных сочетаний с десемантизированными глаголами, В. Н. Телия поясняет, что десемантизация не означает, что глагол выполняет лишь роль грамматического оформителя словосочетания (полного вербализатора), а сохраняет категориальные семы [19]. Эта точка зрения созвучна мнению В. Г. Макович, которая настаивает, что, несмотря на процессы абстрагирования семантики глагола, он сохраняет отдельные элементы своего номинативного значения и, актуализируя некоторые из них, участвует в формировании общего вещественного значения предиката [13, с. 166]. О наличии у глагола в ОП автосемантических (знаменательных) черт писал и В. Г. Гак [1965, с. 89]. В. Г. Дидковская, обосновывая специфику связности значения глагольной лексики в составе глагольно-именных сочетаний, отмечает, что в семантической структуре таких глаголов может наблюдаться минимизация семного состава вплоть до архисемы. Однако это свидетельствует не о десемантизации глагола, а о появлении у него нового семантического качества: «его исходное конкретно-физическое значение трансформируется в «глагольный образ», общее представление о процессе, заданное семами общекатегориального характера» [8, с. 13]. При этом уточняется, что «глагол в составе сочетания не является простым вербализатором, но и не переживает семантического опустошения, превращающего его в «не-слово», подобно компоненту фразеологизма» [8, с. 16].

Изложенная точка зрения является наиболее популярной в настоящее время – большинство ученых признают за глаголом определенную роль в становлении значения всего словосочетания, приписывая ему, таким образом, некоторое широкое значение (В. Ш. Арсланов, С. Х. Битокова, М. А. Грошева, Г. В. Макович, В. С. Шведова, В. Г. Дидковская и др.). Вслед за этой группой ученых мы также считаем неоправданным квалифицировать глаголы в составе профессионально ори-

ентированных ОП лишь как структурно-грамматические компоненты словосочетания, поскольку каким бы широким и абстрактным ни было значение глагола, оно, несомненно, модифицирует лексико-семантическую и лексико-грамматическую информацию об обозначаемом словосочетанием действии.

Термин *широкозначное слово* не является общеупотребительным в лингвистической традиции изучения русского языка, но активно используется по отношению к языкам с развитым аналитизмом в лексике. Неслучайно теория широкозначных слов сформировалась в 60–90 гг. прошлого столетия в романогерманском языкознании в работах Н. Н. Амосовой, В. Г. Гака, В. Я. Плоткина и др. Н. Н. Амосова определяет широкое значение как «значение, содержащее максимальную степень обобщения, проявляющуюся в чистом виде лишь в условиях изоляции слова из речи и получающее известное сужение и конкретизацию при употреблении данного слова. Интерпретация широкого значения возможна лишь в самой общей форме» [1, с. 114].

Таким образом, широкозначными называют такие слова, значения которых характеризуются широкой денотативной отнесенностью и контекстуальной обусловленностью (например, английские глаголы *to give, get, take, put* и др.). А. М. Плотникова к широкозначным словам относит также металексику – слова типа *дело, качество, свойство*, референтно приложимые к большому количеству объектов, глаголы *брать, бить, вести, держать, играть, стоять, тянуть* и др. [15].

Следует отличать понятия «широкозначность» и «широко развитая многозначность», которые не являются синонимичными, поскольку в первом подчеркивается семантический (обобщенный характер семантики, зависимость значения от контекста, эксплицитно не выраженные связи между значениями), а во втором – количественный аспект явления (наличие множества значений).

Широкое значение чаще всего является одним из ЛСВ многозначных слов и обладает широкой сферой сочетаемости, которая обуславливается их смысловой структурой и в то же время влияет на их смысловую структуру. Уместно в данном случае вспомнить, что одной из содержательных характеристик глаголов вообще, и широкозначных глаголов, в частности, является наличие в их семантике валентностных мест [21], заполняемых только определенным типом имен. Именно этот элемент значения широкозначных глаголов отчетливо проявляется в поле описательных предикатов и достаточно широко отражается в лексикографии.

На наш взгляд, понятие широкозначности пересекается с понятием эврисемии, под которой понимается способность слова относиться к неопределенному количеству денотатов. В. А. Татаринев, обосновывая понятие эврисемии, пишет: «Процесс эврисемантизации можно рассматривать как процесс десемантизации слова до его моносемной структуры, причем сохранившаяся моносема приобретает в высшей степени абстрактный характер» [18, с. 347]. Семантика слова-эврисеманта «характеризуется высшей степенью обобщенности», что позволяет эврисемичному глаголу сочетаться в пределах ОП с большим (но не бесконечным – *И. О.*) числом имен.

Очевидно, что глаголы в составе ОП различаются степенью десемантизации: от эврисемичных до сохраняющих некоторые дифференциальные семы. Установить степень широкозначности ГК можно на основе толкования их значения в лексикографических источниках, с учетом различных способов семантизации глагольных лексем с помощью абстрактных существительных.

Проведенный компонентный анализ словарных дефиниций анализируемых глаголов позволил разделить их на следующие группы: 1) широкозначные глаголы: а) некаузативные и б) каузативные; 2) неширокозначные глаголы.

Широкозначные глаголы-экспликаторы, не содержащие в своей семантике сему каузации, в свою очередь, по характеру толкования в лексикографических источниках делятся на две подгруппы:

1а) глаголы, соответствующие значения (ЛСВ) которых вообще никак не сформулированы, а в словарной статье содержится отсылка к семантике именной части словосочетания (типа «в сочетании с существительным выражает действие по значению данного существительного»): *вести* (борьбу, войну), *дать* / *давать* (ответ, совет), *делать* / *сделать* (выговор, ошибку, пробежку), *держать* (ответ), *оказать* / *оказывать* (помощь), *отдать* / *отдавать* (приказ, предпочтение), *подать* / *подавать* (команду), *принять* / *принимать* (решение), *принести* / *принести* (клятву), *ставить* / *поставить* (диагноз);

1б) глаголы, значения которых сформулированы предельно широко и толкуются, по сути дела, путем отсылки друг к другу и к глаголу из первой подгруппы *делать* / *сделать*: «совершить, сделать, произвести действие, осуществить». Ср.: *выполнить* – 1. «осуществить, совершить; 2. изготовить, создать, сделать» [БТС; МАС, т. 1]; *осуществить* / *осуществлять* – «выполнить, совершить, произвести». *Осуществить реорганизацию* [МАС, т. 2]; *провести* / *проводить* – «выполнить, осуществить, произвести (какие-л. действия)». Провести сев [СО; ТСШ]; «осуществить, произвести, выполнить какие-л. действия. работу» [БТС]; «осуществить, произвести» [МАС, т. 3]; *произвести* / *производить* – «сделать, выполнить, устроить». Произвести ремонт, допрос [СО]; «сделать, совершить; провести». *П. выстрел, ремонт, обыск* [БТС]; «сделать, совершить». *Произвести выстрел, вычисление, опыт, ремонт, следствие* [МАС, т. 3]; *совершить* – «сделать, осуществить». *Совершить посадку* [СО; ТСШ]; «сделать, осуществить, произвести» [БТС; МАС, т. 4].

При таких глаголах словари, так же, как и в первом случае, указывают круг имен, которые могут занимать объектную позицию при глаголе в комментируемом значении, т. е. задают модель словосочетания.

В современных словарях некоторые глаголы второй подгруппы получают толкование «в сочетании с существительным выражает действие по знач. данного существительного», ср.: *осуществить* – «произвести действие, названное существительным». *Осуществить контроль, руководство, наблюдение* и т. п. [БТС]; см. также толкование глагола *делать* в ТСШ. И наоборот, глаголы первой подгруппы репрезентируются с помощью отсылки, например: *делать* / *сделать* – «совершать, выполнять, производить что-л.» [БТС]; *оказать* / *оказывать* – «произвести, осуществить что-л. по отношению к кому-л.» [БТС]. В «Толковом словаре русского языка с включением сведений о происхождении слов» толкование некоторых из рассматриваемых глаголов обеих подгрупп осуществляется комбинированно: синонимическая отсылка дополняется комментарием «в соответствии со значением следующего далее существительного». Ср.: *Вести* – «8. что. Производить, осуществлять, делать что-н. (в соответствии со значением следующего далее существительного). *В. войну. В. переписку. В. следствие. В. веселую жизнь. В. огонь* (стрелять)»; *Отдать* – «7. что. Произвести что-н. (в соответствии со знач. следующего далее сущ.). *О. приказ* (приказать). *О. распоряжение* (распорядиться). *О. поклон* (поклониться; устар.)»; *Подать* – «8. что. Сделать, произвести, оказать (то, что названо след. сущ.). *П. помощь* (помочь). *П. голос* (сказать что-н.

или высказать свое мнение). П. команду (скомандовать). П. сигнал (сигнализировать)»; **Принять** – «8. что. Совершить, осуществить (то, что выражено существительным). П. решение (решить). П. участие. П. присягу. П. меры. П. на себя обязательство, труд что-н. сделать»; **Принести** – «5. что. Произвести, осуществить что-н., что указано существительным. П. благодарность (поблагодарить). П. клятву (поклониться). П. извинения (извиниться). П. в жертву что-н. (пожертвовать чем-н.)»; **Произвести** – «2. Вызвать, осуществить (то, что названо следующим далее существительным). П. ремонт, реконструкцию. П. впечатление на кого-л. П. переполох, панику» [ТСШ].

Неоднозначно толкуется в словарях и глагол **ставить** / **поставить**, используемый в составе ОП. В СО у него отмечается два интересующих нас значения: «13. в сочетании с существительным с предлогом выражает действие по знач. данного существительного». *Ставить в известность кого-л., ставить в вину (извещать, обвинять)*; 14. «в сочет. с некоторыми сущ. обозначает производить, делать то, что обознач. существит.». *Ставить диагноз (диагностировать)*». Этот фрагмент идентичен соответствующему фрагменту словарной статьи глагола *ставить* в ТСШ. БТС, фиксируя те же значения, дает их интерпретацию в обратном порядке: «11. производить, осуществлять, делать; организовывать. С. *диагноз*»; «15. обозначает действие по значению существительного. Ставить в известность (извещать) [БТС]. МАС подает сочетание *ставить диагноз* как фразеологизм [т. 4]. Это, на наш взгляд, является еще одним свидетельством широкосмысленности глагольных компонентов обеих подгрупп, приводящей к произвольному (в известных рамках) толкованию их значений.

К группе широкосмысленных глаголов некаузативного типа относятся и глаголы экстенциональной семантики, у которых Г. А. Золотова отмечает «ослабленное лексическое значение» [11, с. 180]. В специальном дискурсе к ним относятся следующие глаголы: **идти** – «протекать, длиться, совершаться» [СО]; «иметь место, происходить, совершаться // протекать, проходить // длиться, продолжаться» [БТС; МАС, т. 1.]; «быть, происходить, протекать» [ТСШ]; **осуществиться** / **осуществляться** – «воплотиться в действительность; исполниться» [МАС, т. 2; БТС]; **произойти** / **происходить** – «случиться, совершиться, возникнуть» [СО]; «1. случиться, совершиться; 2. возникнуть, появиться» [БТС; МАС, т. 3]; «случиться, совершиться, осуществиться» [ТСШ]; **пройти** / **проходить** – «протекать, совершаться; 2. Регулярно происходить, иметь место» [БТС; МАС, т. 3]; **совершиться** / **совершаться** – «произойти, осуществиться» [СО; БТС; МАС, т. 4; ТСШ].

2. Следующую группу составляют каузативные глагольные компоненты, которые означают, что субъект вызывает действие или состояние другого лица или предмета: *подвергнуть / подвергать* (рisku, пыткам; наказанию, обработке), *накладывать / наложить* (запрет) – «сделать объектом какого-л. действия, произвести над кем-л., чем-л. какое-л. действие» [БТС]. В эту же группу входит конверсив *подвергнуться / подвергаться* – «стать предметом какого-л. действия» [СО]; «стать объектом какого-л. действия; испытать на себе действие чего-л.» [БТС; МАС, т. 3].

Меньшая степень воздействия свойственна каузативам, выражающим «ненамеренную, неконтролируемую каузацию» [10, с. 275]: *вносить / внести* – «5. что. Вызвать (то, что названо следующим далее существительным)» [ТСШ]; *наносить / нанести* – «5. что. Причинить, сделать (то, что обозначено существительным). Н. оскорбление. Н. поражение. Н. удар» [ТСШ]; *причинить / причинять* – «послужить, сделать что-л. причиной чего-л.» [БТС]; «произвести, послужить причиной чего-л.» [ТСШ]. Семантика глагол *претерпеть / претерпевать* –

«подвергнуться чему-н. (переработке, изменению и т. д.) [СО]; «подвергнуться какому-л. изменению» [БТС; МАС, т. 3; ТСШ] – осложняется результативными семами «стать каким-л.», «в результате каузирующего воздействия». Семантика каузации присуща и глагольному компоненту *установить* / *устанавливать* в ОП *установить запрет* (=запретить) и *установить лимит* (=лимитировать), которую можно описать формулой «сделать что-л. причиной чего-л.».

В единичном контексте отмечен в качестве глагольного компонента знаменательный каузативный глагол *создать* / *создавать*, употребленный в медицинском дискурсе в значении «обеспечить», ср.: «Для предупреждения осложнений необходимо *создать фиксацию суставов сразу после повреждения*» (= зафиксировать суставы).

3. В третью группу входят немногочисленные глаголы, которые используются как глагольные компоненты ОП и реализуют в них одно из своих значений, встречающееся и в словосочетаниях с предметными именами непроцессуальной семантики. Они не могут рассматриваться как широкозначные. Объектная позиция при таких глаголах может замещаться именами, значение которых логически совместимо с семантикой глагола. Другими словами, ограничения в сочетаемости носят общезыковой характер и продиктованы понятийной сочетаемостью. Такие глаголы, помимо той или иной категориальной характеристики действия, несут собственное лексическое значение, их семы входят составной частью в семантику словосочетания. Именно такой двоякий характер употребления этих значений глаголов, полагает М. А. Грошева, свидетельствует об их метафоричности в сочетаниях с абстрактными существительными процессуальной семантики, хотя такой характер значения в словарях зачастую не зафиксирован [7, с. 68].

Приведем глаголы из третьей группы: *внести* / *вносить* – «платить». *Внести плату* (ср. то же значение в сочетаниях *внести деньги*. – И. О.); «представить на чье-л. усмотрение». *Внести предложение (предложить)* [СО]. БТС, помимо отмеченных, отмечает еще одно значение – «вызвать что-л. *Внести инфекцию*» (=инфицировать – И. О.); *вынести* / *выносить* – «перен. Приняв решение, объявить (офиц.). *Вынести приговор, постановление, благодарность* [СО; БТС; МАС, т. 1]; *достигнуть* / *достигать* – «*добиться*» [СО; БТС; МАС, т. 1] в ОП *достигнуть улучшения* – «улучшить, улучшиться».

В силу своей избирательной сочетаемости значение глаголов этой группы приближается к фразеологически связанному. Некоторые из них получают то или иное переносное значение только при сочетании с одним словом, например: *заклЮчить договор* (=договориться) – «официально условившись, принять соглашение» [БТС]; *установить диагноз* (=диагностировать) – «определить».

Таким образом, утрата конкретного лексического значения является интегральным признаком глаголов первых двух групп, различающихся отсутствием / наличием семы каузации. Глаголы этих групп относятся к широкозначным (напр., *делать* / *сделать*, *дать* / *давать*, *производить* / *произвести*), а глаголы, хоть и абстрагированные, но сохраняющие дифференциальные семы, мы считаем неширокозначными, так как такие глаголы имеют переносный характер и выступают во фразеологически связанном значении, допуская номинативное использование только с опорой на определенный именной компонент.

Глаголы всех выделенных подгрупп (и широкозначные, и неширокозначные) могут быть классифицированы и с точки зрения их лексической семантики, при обязательном учете как их парадигматики, так и синтагматики.

То, что парадигматические связи наряду с синтагматическими входят в значение глагола как одна из его структурных характеристик, позволяет исследовать глагольную лексику в терминах категории лексико-семантических групп (ЛСГ), под которыми принято понимать объединения слов на парадигматической оси с учетом их смысловой близости [17, с. 59]. В пределах ЛСГ наиболее полно раскрываются смысловые связи глаголов в их номинативных значениях.

Таким образом, анализ показал, что в ОП сферы специальной коммуникации участвуют глаголы, в своих номинативных значениях принадлежащие к различным ЛСГ. Это, прежде всего, ЛСГ с общим значением «созидание» (*делать, осуществлять, производить, совершать, выполнять* и т. д.), «движение и перемещение в пространстве» (*вести, проводить, нести, нанести, вносить, выносить, идти, проходить*), в которые входит большая часть глагольных компонентов. Представлены в сфере специальной коммуникации и ЛСГ с общим признаком «вручение» (*давать*), «приобретение» (*принимать*). Особую группу образуют глагольные компоненты экзистенциональной и эволютивной семантики *осуществляться, совершаться и происходить*. Особняком в этой классификации стоят и каузативный глагол *подвергать / подвергаться*, семантика которого не позволяет отнести его в какой-либо ЛСГ.

Практически все глаголы, функционирующие в ОП специальной сферы коммуникации, относятся к ядерным, доминирующим глаголам, принадлежащим к наиболее частотной и употребительной лексике современного русского языка.

Глаголы, входящие в состав отмеченных ЛСГ, функционируют в описательных предикатах как в первичных, так и во вторичных значениях. При этом, используя в ОП в непервичных значениях, они сохраняют деривационную связь с предшествующим производящим значением, входящим в полисемичную структуру каждого данного слова. Д. Н. Шмелев отмечал, что «значения многозначного слова объединяются в семантическое единство благодаря определенным отношениям, которые существуют между ними на основе общих семантических ассоциаций (метафора, метонимия, функциональная общность)» [22, с. 71]. Благодаря ассоциативным признакам, которые отражают представления, связанные с обозначаемыми данными словами явлениями, исследуемые нами глаголы имеют опору в вещественной семантике слов.

Результаты, полученные в ходе рассмотрения вопроса о широкосмысленности глагольных компонентов и возможностях их классификации, могут быть использованы в дальнейших исследованиях функционирования описательных предикатов и их компонентов в сфере специальной коммуникации.

Библиографические ссылки

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – М. : Наука, 1963. – 130 с.
2. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.
3. Всеволодова М. В. Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы / М. В. Всеволодова, В. А. Кузьменкова // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 5. – С. 7–29.
4. Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке / Р. М. Гайсина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1981. – 195 с.
5. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
6. Гак В. Г. Десемантизация языкового знака в аналитических структурах синтаксиса / В. Г. Гак // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.–Л. : Наука, 1965. – С. 129–142.

7. **Грошева М. А.** Номинативный потенциал глагольно-именных сочетаний типа «принять решение» и «to give a smile» : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / М. А. Грошева. – Тюмень, 2004. – 239 с.
8. **Дидковская В. Г.** Системно-функциональное описание фразеологических сочетаний современного русского языка (на материале глагольно-именных словосочетаний) : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / В. Г. Дидковская. – СПб, 2000. – 38 с.
9. **Дмитриева Н. С.** Процесс десемантизации глаголов в составе субстантивных описаний / Н. С. Дмитриева // Очерки по семантике русского глагола. – Уфа, 1971. – С. 27–37.
10. **Золотова Г. А.** Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онинепко, М. Ю. Сидорова. – М. : Наука, 1998. – 528 с.
11. **Золотова Г. А.** Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – 2-е изд., стереотип. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 368 с.
12. **Лекант П. А.** Типы и формы сказуемого в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высш. шк., 1976. – 141 с.
13. **Макович Г. В.** Описательный способ выражения семантического предиката со значением активного действия в современном русском языке : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Г. В. Макович. – Челябинск, 1997. – 523 с.
14. **Ожегов С. И.** О структуре фразеологии / С. И. Ожегов // Лексикографический сборник. – М. : АН СССР, 1957. – Вып. 2. – С. 31–53.
15. **Плотникова А. М.** Когнитивные аспекты изучения семантики (на материале русских глаголов) : учеб. пособие / А. М. Плотникова. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 140 с.
16. **Прокопович Н. Н.** Об устойчивых сочетаниях аналитической структуры в русском языке советской эпохи / Н. Н. Прокопович // Мысли о современном русском языке : сб. ст. / под ред. В. В. Виноградова; сост. А. Н. Кожин. – М. : Просвещение, 1969. – С. 47–57.
17. **Столярова Л. П.** Базовый словарь лингвистических терминов / Л. П. Столярова, Т. С. Пристайко, Л. П. Попко. – К., 2003. – 192 с.
18. **Татаринов В. А.** Общее терминоведение : энцикл. словарь / В. А. Татаринов. – М. : Московский лицей, 2006. – 528 с.
19. **Телия В. Н.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
20. **Телия В. Н.** Типы языковых значений : связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1981. – 269 с.
21. **Уфимцева А. А.** Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
22. **Шмелев Д. Н.** Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.
23. **Шмелева Т. В.** Семантический синтаксис : курс лекций / Т. В. Шмелева. – 2-е изд. – Красноярск : Красноярск. ун-т, 1994. – 60 с.

Словари

- БТС** – Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.
- МАС** – Словарь русского языка в 4-х томах. – Т. 4 (С–Я). – Изд. 3, стереотип. АН СССР Институт русского языка / под ред. А. П. Евгеньевой. – М. : Рус. яз., 1988. – 800 с.
- СО** – Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М. : Рус. язык, 1991. – 416 с.
- СУ** – Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова : в 4 т. – М., 1934–1940.
- ТСШ** – Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов / отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Изд. центр «Азбуковник», 2008. – 1175 с.

Надійшла до редколегії 14.12.12

С. Ю. Пампура

Донбаський державний педагогічний університет (м. Донецьк)

ПРОБЛЕМИ ЕТИМОЛОГІЇ В ДАВНЬОІНДІЙСЬКОМУ ТА АНТИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ : ЛІНГВОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Подано детальний аналіз проблем етимології в давньоіндійському та античному мовознавстві, прослідковано, яку оцінку першим етимологічним спробам давали лінгвістичні історики. Розкрито значення ранніх лінгвістичних досліджень для становлення та розвитку наукової етимології.

Ключові слова: етимологізація слів, давньоіндійська лінгвістична традиція, античне мовознавство, антична етимологія.

Дан детальный анализ проблем этимологии в древнеиндийском и античном языкознании, прослежено, какая оценка первым этимологическим попыткам была дана лингвистами-историками. Определено значение ранних лингвистических исследований для становления и развития научной этимологии.

Ключевые слова: этимологизация слов, древнеиндийская лингвистическая традиция, античное языкознание, античная этимология.

The article deals with the problem of etymology in the old Indian and antique linguistics. The estimation given to the first etymological efforts by scientists in the history of the language is defined. The importance of the ancient linguistic researches for the scientific etymology formation and development is studied.

Key words: etymological analysis, old Indian linguistic tradition, antique linguistics, ancient etymology.

Актуальність проблематики статті полягає в тому, що для успішного здійснення етимологічного аналізу необхідно знати витoki етимології як науки.

Предметом дослідження у пропонованій статті виступає проблема етимологічного аналізу в давній Індії та античному мовознавстві.

Метою дослідження є розкриття поглядів лінгвістів на проблеми етимологічного аналізу в давньоіндійському та античному мовознавстві.

Мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити твердження лінгвістів щодо проблем етимології в давньоіндійському та античному мовознавстві; 2) висвітлити значення давніх етимологічних спроб для становлення та розвитку наукової етимології.

Етимологія вже давно й міцно зв'язала себе з історичним мовознавством. Саме виникнення порівняльно-історичного методу й утворення порівняльної граматики індоєвропейських мов ґрунтувалося на результатах етимологічних досліджень набагато більшою мірою, ніж прийнято вважати. На думку ряду лінгвістів, мовознавство як окрема філологічна наука виникло на початку XIX ст. разом із створенням порівняльно-історичного методу. Однак наука про мову не сформувалась сама по собі, її становленню сприяв ряд попередніх наукових традицій.

Для успішного оволодіння будь-якою наукою необхідне знання її історії. Будь-яка спроба висунення нової етимології передбачає звернення до мовного матеріалу, перш за все до прикладів, засвідчених у найдавніших текстах, і не тільки до самого слова, яке розглядається, але і до його контекстів, із яких, як правило, завжди можна видобути додаткову інформацію щодо семантики цього слова [6, с. 184]. Тому вивчення питань етимологічного тлумачення слів у найдавніші

часи видається актуальним і необхідним для успішного розвитку етимологічних досліджень сьогодення.

«Навряд чи існує явище, яке б більше приваблювало дослідників, ніж мова, як у цілому, так і в деталях, і лише у деяких галузях людське дослідження може, дивлячись назад, простежити такий довгий розвиток», – писав В. Томсен [5, с. 7].

Таємниця походження мови та різноманіття мов, питання про виникнення назв предметів у різних мовах цікавили людство споконвіку. Численні свідоцтва того знайдені у міфології народів давнього Близького Сходу, у яких знаходила свій вираз віра у створення мови богами. Перші спроби подібних пояснень знайдені у шумерських, єгипетських, хетських переказах, у давньоєврейських міфах, пізніше об'єднаних у Біблію: і назвав бог світ днем, а темряву – ніччю, і назвав бог твердь небом, а сушу землею, а склепіння вод морем. Звичайно, ці спроби не можна віднести до наукових досліджень про мову, але перші кроки до вирішення питання, звідки й як виникли слова, були зроблені ще в часи давнини. Найбільш багату спадщину для нащадків у галузі дослідження мови залишили індійці та греки.

Мовознавство індійців виникнуло з вивчення священних гімнів – Вед. Прагнення зберегти чистоту мови релігійного культу стало причиною особливої уваги до проблем мови у I-му тис. до н. е. Необхідні були різноманітні коментарі до ритуальних текстів, написаних ведійською мовою, яка вийшла з використання. Отже, найбільша увага приділялася мелодиці, фонетиці, а також елементарній етимологізації слів. Збірники глос до слів «Ригведи», які більше не вживалися, були першими мовознавчими дослідженнями. Таким чином сформувалася спеціальна дисципліна – нірукта (санскр. «пояснення, етимологічні інтерпретації»), яка займалася поясненням та етимологічним тлумаченням слів, які використовувались у жрецьких ритуалах. Вже в цей період складаються словники, в яких каталогізуються імена богів, назви їх дій та предметів, які були в їх розпорядженні, та ознак цих предметів. «Нірукта» Яски (V ст. до н. е.) – це перша велика лексикографічна праця, яка дійшла до нас. Цей труд складається з п'яти частин, включає в себе синонімічні ряди і тематичні групи назв предметів, списки іменників, прикметників, дієслів та віддієслівних імен і присвячена дослідженню питань етимології. Чи мав він попередників у цій галузі – невідомо. Стародавні індійці займалися також укладанням словників, одним із найвидатніших був нігхантаваси – пояснення глос, тобто незрозумілих у ведах слів. Зокрема, у V або VI ст. н. е. лінгвістом Амарою був укладений словник санскритської мови під назвою амаракоша («Словник Амари»). Його до наших днів використовують європейські санскритологи. Цікаво, що у санскритських словниках дається не яка-небудь із форм дієслова, а тільки корінь, напр., *tud* – тлумачити, *vid* – знати. Так само іменник та прикметник подавалися у словнику у вигляді основи, не винятковими є і власні імена [2, с. 10; 7, с. 17].

Найвидатнішим дослідником індійської граматики після Яски був Паніні (Pāṇini — бл. V ст. до н. е.), один з предтеч сучасної структурної лінгвістики, генеративної граматики, семіотики та логіки, автор першої в історії Індії нормативної граматики санскриту. У своєму «Восьмикнижжі» Паніні сформулював близько 4000 сутр (правил), які описують фонетику, морфологію та синтаксис мови. При цьому Паніні використовував такі поняття, як фонема, морфема, корінь, суфікс, частини мови. У своїй граматиці Паніні вже приділяв увагу діалектним відмінностям в Індії. Хоча головною метою Паніні було дати чіткі правила класичного санскриту, він все ж таки указував і більш давні особливості мови, наявні у ведах, зіставляв їх із санскритськими формами. Та все ж таки ці елементи у дослідника мають епізодичний характер і, крім того, у нього відсутнє історичне розу-

міння мови. Слід вказати на переважно теоретичну спрямованість праці Паніні, яка передбачила за своїм науковим рівнем досягнення сучасної формальної логіки, структурної та генеративної лінгвістики. Його принципи стали опорою для опису ряду інших індоарійських мов.

Ідеї, які лягли в основу індійської мовознавчої традиції, мали велике поширення далеко за межами Індії. Вони дістали подальшого розвитку в середньовічній та сучасній Індії. Порівнюючи санскрит та мову вед, давньоіндійські дослідники уперше у мовознавстві дали зразки порівняльного методу, висували думку про санскрит як джерело давньоіндійських мов [7, с. 19]. Про це ж говорив один з перших істориків мовознавства В. Томсен: «Висота, якої досягло мовознавство в індусів, цілком виняткова, і до тієї висоти наука про мову у Європі не могла піднятися аж до XIX ст., до того ж навчившись багато чому в індійців» [5, с. 10]. Чимало європейських лінгвістів, зокрема брати Шлегелі, Фр. Бопп перебували під впливом граматики Паніні, в дусі індійської традиції працювали М. Мюллер, В. Вітні, Г. Бюлер, Дж. Шпейер, Ф. Кільхорн та ін. [2, с. 11]. В. М. Топоров зазначає, що «порівняння давньоіндійських і сучасних паралелей здається більш доцільним, тому що воно допомагає кращому розумінню основних проблем і тенденцій як давньоіндійської, так і сучасної науки» [6, с. 263].

Але найвизначнішим даром Індії світовій лінгвістиці була сама санскритська мова, знайомство з якою стало головним стимулом до виникнення порівняльно-історичного мовознавства [2, с. 11]. Саме знайомство із санскритом спонукало французького мовознавця Корду у 1767 р. висловити здогад про походження санскритської, грецької та латинської мов із єдиного джерела, а англійського сходознавця В. Джоунса – у 1787 р. вказати на спорідненість індоєвропейських мов [7, с. 20]. Засновники компаративістики вірили, що давньоіндійська мова є предком усіх індоєвропейських мов, що їй притаманна вища досконалість, яка була втрачена з розвитком мов-нащадків.

Іншим шляхом розвивалася граматика в Греції, де до аналізу мови спонукали філософські дослідження про співвідношення між думкою та словом, між речами та їх назвами. Спроби усвідомлення значень слів спостерігаються, починаючи з Гомера та Гесіода. Це питання цікавило вже Геракліта (540–480 р. до н. е.) та Демокрита (460–370 р. до н. е.). Від самого початку переважало переконання в існуванні нерозривного, природного зв'язку між словом і предметом, яке воно позначає. В етимологічному аналізі слова вчені шукали пояснення природи предмета. У V ст. до н. е. з'являються твердження про умовний зв'язок між предметами та їх назвами. Першою роботою, у якій розглядається ця проблема, є діалог Платона «Кратил», який, незалежно від того, які наміри мав його автор, кладе початок мовознавству, в першу чергу етимології. Афінський філософ вперше позначив межі розмірковувань, які тривали протягом сторіч, з'ясував цілі та напрями етимологічних досліджень. Дискусії давніх греків про природу імен (*physei* 'за природою' або *thesei* 'за договором') стали джерелом для формування найдавнішої в Європі філософії мови [3, с. 10].

Вагомий вклад у формування основ лінгвістичної теорії внесли філософи елліністичного періоду (III – I ст. до н. е.), особливо представники стоїчної школи (Зенон, Хрісіпп, Діоген Вавилонський). Дотримуючись твердження, що слова «первісно істинні», тобто відповідають дійсній сутності позначуваних речей, і що, аналізуючи слово, можна проникнути у саму суть речі, стоїки поставили завдання знайти дійсну сутність слів – етимон. Це спонукало до створення нової галузі мовознавства – етимології (етимології), або науки про «дійсне значення» слів (ετυμολογίας εἰσαγωγιστῶν). Слід пам'ятати, що стоїки не займалися історією мови, адже для цього у них не було ніяких засобів. Вони ще не помічали закономірнос-

тей у сфері звукових змін, не мали уяви про аналітичний метод, основна їх увага була звернена на семантичну сторону мовних явищ. Вони лише відшукували певні асоціації, які відповідали їх уявленням, вкладеним у певні слова, і тим самим доводили їх «істинність». Їх неуха та байдужість до змін мови у часі та до відмінностей між певними мовами зажили етимології неслави, яка була розвіяна лише з виникненням порівняльно-історичного мовознавства. Проте вони започаткували етимологію; порівняно із своїми попередниками стоїки виділялися тим, що внесли певну системність у питання зміни значення слова, намагалися виявити правила, на основі яких відбувається перенесення назви з одного предмета на другий [5, с. 19; 7, с. 55].

На зміну дискусіям про *physei* ‘за природою’ та *thesei* ‘за договором’ приходять дискусії про ‘аномалії’ (стоїки) та ‘аналогії’ (представники Олександрійської школи), які привернули увагу римських мислителів. Знайомство з грецькою наукою, культурою, філософією, знання багатьма римлянами грецької мови, лекції та бесіди Кратета Маллосського значно вплинули на формування римської граматики.

Особливого місця в римському мовознавстві заслуговує Марк Теренцій Варрон (116 – 27 р. до н. е.). У своїй головній лінгвістичній праці – трактаті «Про латинську мову» – Варрон виказує впевненість у ‘тричастному’ будівництві мови та необхідності її послідовного опису у трьох науках: етимології, морфології та синтаксисі. У своїх етимологічних дослідженнях Варрон дотримується поглядів стоїків. Для нього етимологія – це частина граматики, яка вивчає *cur et unde sint verba* – «чому й звідки з’явилися слова». Він розрізняє чотири класи речей та чотири класи слів, що належать аналізу, зазначає зміни у складі лексики, у їх звукових оболонках та у їх значеннях, наявність запозичень, що значно ускладнює етимологічний аналіз. Етимологія має боротися з п’ятьма труднощами: деякі слова зникли з часом; інші «утворилися помилково» (тобто не відповідають точному розумінню речей, які позначають); багато слів змінили звуки, інші – значення, і не всі слова є питомими. Щодо звуків, Варрон стверджує, що «той, хто звертає увагу на те, як відбулася зміна звуків, легше може простежити походження слів». Виокремлюючи три типи слів, а саме «наші», «чужі» та «застарілі» Варрон вказує, що «про наші я скажу, чому вони (утворені), про чужі – звідки вони (з’явилися), застарілі залишу (мовчатиму)», вказуючи, таким чином, відмінності між словами питомими та запозиченими, правильно зазначаючи, що для перших важливо встановити, як вони виникли, а для других – звідки вони походять. Цим він намагається застерегти від помилок тих, хто полюбає етимологічні фантазії. Стосовно походження «первинних слів» Варрон вказує: *qui ostendit equitatum esse ab equitibus, équités ab equo neque equus unde sit dicit, tamen hic docet plura et satisfacit grato* (той, хто показує, що «кіннота» (походить) від «кіннотників», а «кіннотники» від «коня», і не вказує, звідки «кінь», все ж таки навчає багато чому і дає задоволення) [5, с. 27–28]. З етимологічною метою він використовує діалектний матеріал.

Слабкими моментами вчення про мову греків та римлян є, з одного боку, залежність від філософів, що заважало розвитку емпіричного напряму дослідження мови, з іншого – той факт, що інтереси того часу обмежувалися лише двома мовами – грецькою та латинською. Особливо потерпало від такого ставлення історичне пізнання розвитку мови. Метою дослідження здебільшого було роз’яснення забутих значень певних слів або увиразнення відмінностей із мовою сучасності [5, с. 26].

Антична етимологія займається пошуками у слові відомого, заздалегідь складеного уявлення про предмет, який воно позначає, удаючись до безпідставних асоціацій та до такого ж безпідставного використання чисто логічних фігур, аналогії, суперечностей тощо. Про закономірні звукові співвідношення античні

дослідники ще не мають уявлення, що призводить до досить вільного трактування звукових переходів і припущення помилок при тлумаченні «первинних слів». При поясненні слів велику роль відіграє принцип ономапейї (звуконаслідування), коли окремому звуку (букві) надають особливого значення, абстрагованого із окремих слів своєї мови. Так, Нігідій Фігул (I ст. до н. е.), доводячи, що слова пов'язані із значенням *phesei*, вказував що при вимові *vos* (*vi*) губи висуваються вперед і видих здійснюється у сторону того, з ким розмовляють, в той час як при вимові *nos* (*ni*) губи не висуваються та видих утримується усередині. Пізніше Августин (помер у 430 р. н. е.) у своїй праці «*Principia dialecticae*» пропонує декілька цікавих етимологій слів з буквою *v*, яка, на його думку, надає словам значення чогось густого та сильного, як: *venter* (черево), *vafer* (хитромудрий), *velum* (парус), *vinum* (вино), *vuinus* (рана), *vis* (сила) і т. д. Цей список продовжують *vincula* – окови (через те, що вони насильні – *quia violenta sunt*), *vimen* – лозина (бо нею зв'язують – *quo vincitur*) та ін. [5, с. 28–29].

Через відсутність будь-якого етимологічного методу та нерозуміння основ словотворення та історичного співвідношення слова часто пояснюються як утворені з декількох слів (складені етимології). Варрон пояснює *volpes* [*vulpes*] – лисиця як *quod volat pedibus* – та, що літає ногами; *ornatus* – прикрашений, як *ab ore natus* – від лиця народжений (бо жінку прикрашає лице) [5, с. 30].

Найбільш невдалим етимологічними спробами, на думку В. Томсена, були пояснення від протилежного, які він називає «етимологічними карикатурами». Так, *lucus* – діброва, *quod minime luceat* (бо там менше усього світла); *ludus* – школа (бо далеко від розважання (*lusu*)); *bellum* – війна, *quod res bells non sit* (бо справа ця не є прекрасною) і т. д. [5, с. 30].

Звичайно, після таких експериментів до етимології можна було ставитись тільки як до дотепної гри. Курцій використав у якості епіграфу до своїх «*Grundzüge der griechischen Etymologie*» слова Августина: *ut somniorum interpretatio, ita verborum origo pro cuiusque ingenio iudicatur* (як тлумачення сновидінь, так і походження слів уявляються кожним (по-різному) залежно від його розуміння) [3, с. 30].

Етимологічних методів античних авторів дотримувалися і в середньовіччі, коли етимологічна практика мало чим відрізнялася від практики стоїків. Наукова етимологія, яка має за основу чітке розуміння історичного становлення мов та історичних відносин між ними, розкриває у їх змінах закономірності та розуміє можливості словотворення в кожній лінгвістичній системі, з'явиться лише у XIX ст. А до того часу справедливими видаються слова Вольтера, згідно з якими етимологія – це наука, у якій голосні нічого не варті, а приголосні варті ненабагато більше.

Наведені приклади більш ніж достатньо демонструють ту прірву, яка розділяє сучасне мовознавство від етимологічних пошуків стародавності. Відсутність порівнянь із іншими мовами, у яких культурні народи вбачали лише «варварів», недостатність даних про інші мови, які замовкли назавжди і забрали із собою розгадки до багатьох таємниць, значно вплинули на результати мовознавчих досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Алпатов В. М. История лингвистических учений : учеб. пособие / В. М. Алпатов. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 368 с.
2. Лоя Я. В. История лингвистических учений : матер. к курсу лекций / Я. В. Лоя. – М. : Высш. шк., 1968. – 308 с.
3. Пизани В. Этимология / В. Пизани; пер. с итал. Д. Э. Розенталя. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1956. – 188 с.

4. **Сусов И. П.** История языкознания : учеб. пособие для ст-в старших курсов и аспирантов / И. П. Сусов. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 1999. – 292 с.
5. **Томсен В.** История языковедения до конца XIX века (краткий обзор основных моментов) / В. Томсен. – М., 1938. – 160 с.
6. **Топоров В. Н.** Исследования по этимологии и семантике / В. Н. Топоров. – М. : Языки славянских культур, 2009. – Т. 3 : Индийские и иранские языки. Кн. 1. – 2009. – 376 с.
7. **Швед Е. В.** Історія лінгвістичної думки давнього світу : Індія, Китай, Греція / Е. В. Швед. – Ужгород : Ліра, 2005. – 100 с.

Надійшла до редколегії 22.02.13

УДК 811.1'116.2

О. П. Просяник

Харківський національний економічний університет

СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ ТЕОРІЇ ФЕРДІНАНДА ДЕ СОССЮРА У РОСІЙСЬКОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ (проблема періодизації)

Після знайдення і публікації у 2002 році чернетки книги Ф. де Соссюра «De l'essence double du langage» («Про двоїсту сутність мовної діяльності»), яка написана рукою самого лінгвіста, ми говоримо про «нового Соссюра». Проаналізовано рецепцію теорії Соссюра у російському і українському мовознавстві від 50-х років XX сторіччя до теперішнього часу з точки зору періодизації цього процесу. Зроблено висновок, що саме видавнича логіка, як критерій, що максимально наближений до наукової практики, є доцільною і вирішальною для періодизації рецепції теорії Ф. де Соссюра у сучасному мовознавстві.

Ключові слова: *періодизація, мовознавство, лінгвістична теорія, видання, «новий» Соссюр.*

После обнаружения и публикации в 2002 году черновика книги Ф. де Соссюра «De l'essence double du langage» («О двойственной сущности языковой деятельности»), написанного рукой самого лингвиста, мы говорим о «новом» Соссюре. Проанализирована рецепция теории Соссюра в русском и украинском языкознании от 50-х годов XX столетия до наших дней с точки зрения периодизации этого процесса. Сделаны выводы, что именно издательская логика, как критерий, максимально приближенный к научной практике, является целесообразной и решающей для периодизации рецепции теории Ф. де Соссюра в современном языкознании.

Ключевые слова: *периодизация, языкознание, лингвистическая теория, издание, «новый» Соссюр.*

Since the rough copy of F. de Saussure's book «De l'essence double du langage» («On the Dual Essence of Language»), written by the linguist's own hand, has been discovered and published, we speak of a «new» Saussure. The paper studies the reception of Saussure's theory in Russian and Ukrainian linguistics from the 1950-s up to now with the focus on its periodization. The author comes to the conclusion that it is the editing logic as a criterion, the most approximate to the scientific practice, that is reasonable and decisive for the periodization of Saussure's theory reception in modern linguistics.

Keywords: *periodization, linguistics, linguistic theory, edition, «new» Saussure.*

У науковій розвідці, що здійснюється в рамках роботи з вивчення теорії «нового» Фердинанда де Соссюра, серед інших постали два питання: з'ясування зовнішньої і внутрішньої часових рамок, виявлення історичного, лінгвокультуро-

логічного фону, завдяки якому або через який теорія швейцарського лінгвіста сприймається у сучасному мовознавстві.

Зовнішні часові рамки рецепції теорії Соссюра визначаються революційною зміною парадигм у радянському мовознавстві на початку 50-х років XX століття. Йдеться про радикальний перехід від наукової парадигми марризму до виноградівської лінгвістичної парадигми, що наступив після відомих сталінських статей про мовознавство, в яких нищівній критиці була піддана більшість положень яфетидології та «нового вчення про мову». Проблемність цієї зміни парадигм, однак, полягає у тому, що «повертаючи» радянське мовознавство у русло західноєвропейської традиції, що стало необхідністю з огляду на повоєнні культурно-ідеологічні реалії, Сталін спрямував його назад у епоху порівняльно-історичного і молодограматичного мовознавства. На той час європейське мовознавство уже пройшло фазу функціоналізму та структуралізму, які були результатом саме рецепції поглядів Соссюра. Значна частина повоєнних наукових партнерів, особливо з країн так званого соціалістичного табору, стояла саме на таких наукових позиціях. Погляди Соссюра на той час були азбучними істинами і нормою лінгвістичного теоретизування в Європі. Щоб компенсувати втрачений час і на рівні вести діалог із західними партнерами, необхідно було критично засвоїти не лише спадщину Праги та Копенгагена, але й концепцію самого Фердинанда де Соссюра.

Зміна парадигми у мовознавстві мала й свій символічний вираз видавничого характеру. У січні 1952 року започатковано видання наукового журналу «Вопросы языкознания», що став трибуною більш відповідних до часу і стану європейської лінгвістики поглядів у радянському мовознавстві (можна їх назвати одночасно більш прогресивними і більш офіційними – відповідними до генеральної ідеологічної лінії, що панувала у країні).

До питання внутрішніх часових рамок рецепції поглядів швейцарського мовознавця у період від 50-х років XX ст. до теперішнього часу можна підійти формально, тобто періодизувати цей час з точки зору змін у радянському мовознавстві, наприклад, взяти за рубіж «хрущовську відлигу», яка співпала за часом із виникненням пізніх структуралістських тенденцій у 60-ті роки минулого століття. Структуралізм 60-х років є структуралізмом кібернетичного і генеративного спрямування, який мало був пов'язаний із конститутивними засадами лінгвістичної теорії Ф. де Соссюра.

Інші зміни у радянському мовознавстві не були аж такими значущими з точки зору часових меж. З'являлися певні тенденції в окремих наукових осередках, але радикальних змін у парадигмах не відбувалося. Щоправда, період перебудови і розпаду СРСР також міг би стати «натуральною» внутрішньою межею, оскільки у ці часи відкрилися нові інформаційні можливості, але це був досить напружений час для всієї інтелігенції, значна частина котрої відійшла від фундаментальних і теоретичних досліджень. До цього слід додати й проблеми розпаду єдиного наукового простору у зв'язку з утворенням незалежних держав і створення їхньої наукової інфраструктури. Від цього моменту російське та українське мовознавство стає інтегральною частиною світового мовознавства і орієнтується вже не на єдину офіційну ідеологію і методологію, а на загальноєвропейські і американські зразки. Тому сама історія радянського і пострадянського мовознавства, скоріше за все, й не мала безпосереднього впливу на рецепцію Соссюра у пізньому СРСР, Україні та Росії.

Нам здається, що специфіка аналізованої проблеми – рецепції теорії Фердинанда де Соссюра – вимагає дещо іншого підходу до періодизації цього процесу.

Це має бути критерій, максимально наближений до наукової практики, тобто до соціології лінгвістики і психології теоретичної творчості. Обидва ці явища тією або іншою мірою пов'язані з необхідністю читати твори Соссюра. А з чисто психологічної точки зору інтерес наукового загалу активізується найчастіше у зв'язку з публікаціями. Тому перш за все ми будемо керуватися видавничою логікою, оскільки твори Ф. де Соссюра виходили з друку усього тричі російською мовою і один раз українською. Йдеться про перше в СРСР видання «Курсу загальної лінгвістики» у 1933 році у перекладі О. М. Сухотіна, під редакцією і з примітками Р. О. Шор [9], друге видання усіх праць Ф. де Соссюра у 1977 році, яке включило зокрема і новий переклад «Курсу загальної лінгвістики» під редакцією О. О. Холодовича та його коментарі, і, нарешті, третє видання наукових праць швейцарського лінгвіста під назвою «Нотатки з загального мовознавства» у перекладі Б. П. Нарумова і під редакцією Н. О. Слюсарєвої у 1990 році. Українською мовою «Курс загальної лінгвістики» виданий у перекладі А. Корнійчука і К. М. Тищенко у 1998 році [10].

Певним каталізатором збудження зацікавлення до нової публікації стають рецензії у центральних часописах, що мають вплив на суспільну думку. Таким журналом, без сумніву і справедливо, був (у Росії є й дотепер) «Вопросы языкознания». Журнал уже на той час був виданням авторитетним і впливовим у наукових колах і являв собою майже єдине джерело і широку платформу для офіційної мовознавчої дискусії. У другому номері журналу «Вопросы языкознания» за 1978 рік була опублікована рецензія Р. О. Будагова на видання 1977 року «Труды по языкознанию» [11] під редакцією О. О. Холодовича, що не могло не привернути увагу наукової спільноти до соссюрівського «Курсу загальної лінгвістики» [2]. У 1971 році Н. О. Слюсарєва друкує статтю у журналі «Филологические науки» «К выходу в свет критического издания «Курса общей лингвистики» Ф. де Соссюра» [7]. У 1992 році надрукована рецензія Н. Ю. Бокадорової на роботу Ф. де Соссюра «Заметки по общей лингвистике» [8] у перекладі Б. П. Нарумова в журналі «Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка» [1]. Нами був проведений статистичний аналіз посилань на Ф. де Соссюра на сторінках журналу «Вопросы языкознания» за 57 років (1952–2009 рр.). На те, як видання та рецензії на них у центральних журналах впливають на рецепцію поглядів автора, можуть свідчити такі дані: у 70 роки в середньому ім'я Соссюра згадувалось у журналі «Вопросы языкознания» 30–40 разів на рік, у 1978 році, одразу після опублікування рецензії Р. О. Будагова це число виросло до 81, у 1979 році їх було 67. Натомість вже у 1980 році зацікавлення знову падає, і у 80-ті роки середня кількість посилань була 25. У 90-ті і першій половині 2000-х рр. зацікавлення залишалось на тому самому рівні, лише у 2006–2007 рр. з'являються статті В. Г. Кузнєцова про Соссюра, після чого інтерес до швейцарського лінгвіста активізувався і у середньому його ім'я з'являється в журналі 50 разів на рік.

Поглянемо на змістову сторону рецепції Соссюра у журналі «Вопросы языкознания». Уже в першому номері журналу у редакційній статті «Задачи советского языкознания в свете трудов И. В. Сталина и журнал „Вопросы языкознания“» (далі ВЯ. – *О.П.*) знаходимо програмне визначення офіційної думки про теорію Соссюра: «„Социологический“ подход к языку, демонстративно выдвигаемый в буржуазном языкознании, в учении де Соссюра и его школы на самом деле приводит к отрицанию общественной сущности языка. непонимание общественной сущности языка и роли языка в обществе, идеалистическая трактовка самого общества как суммы индивидуумов вызвали искусственное и объективно

неоправданное членение истории языка на „внешнюю” и „внутреннюю”, а также противопоставление „синхронии” и „диахронии”, приведшее, в конце концов, к „панхронии” и „ахронии”, т. е. к отрицанию законов истории языка как общественного явления» [4, с. 8]. Цікаво, що автори статті дуже чітко усвідомили, яку загрозу діалектичному матеріалізму несе панхронічна теорія системності. Вказано теж на «ідеалістичний характер» теорії знаку та недопустимість для радянського мовознавства протиставляти мову та мовлення. Концепція Соссюра названа «абстрактним психологізмом» і саме тут було наведено відому цитату, яка потім буде обов'язковою для коментування та критики поглядів швейцарського лінгвіста: «единственным и истинным объектом лингвистики является язык, рассматриваемый в самом себе и для себя». У цьому ж дусі було витримано й програмну статтю В. В. Виноградова «Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания» [3], у котрій автор звинувачує Соссюра у повному відриві внутрішнього і зовнішнього у розвитку мови, назвав його погляди буржуазно-ідеалістичними і запровадив ще одну тенденцію, якої потім будуть довго дотримуватися радянські мовознавці – протиставив погляди Соссюра і І. Бодуена де Куртене. Взагалі «антиісторизм» Соссюра і його «відрив синхронії від діахронії», заперечення ним розвитку мови, – це улюблені закиди на адресу лінгвіста у першій половині п'ятдесятих років (знаходимо їх у статтях Б. В. Горнунга в 4'52, О. С. Ахманової в 3'53, А. І. Смірніцького і О. С. Ахманової в 4'53, А. І. Смірніцького в 2'55, В. А. Льїш в 2'57). Варто зазначити, що це були залишки традиційно марристської довоєнної критики Соссюра, що слушно зазначила сама О. С. Ахманова. Ахманова ж вирізнила ще одне ключове положення сосюрівської теорії, яке могло істотно загрожувати радянському мовознавству, – антисубстанціалізм (реляціонізм). Ближче до середини п'ятдесятих з'являється нова низка претензій до Соссюра: протиставлення «соціальності мови індивідуальності мовлення», поділ лінгвістики на зовнішню і внутрішню, «відрив мови від мислення», «асистемність історії мови», іманентний і статичний характер мови (Р. Г. Піотровський в 1'54 і 4'57, О. М. Фінкель у 6'54, В. Г. Адмоні в 6'56, С. Л. Рубінштейн у 2'57, Є. О. Седельников у 4'58, Я. Б. Крупаткін у 6'58), хоча не залишався поза критикою і традиційний сосюрівський «ідеалізм», антисубстанціалізм і психологізм (О. С. Мельничук у статті «К оценке лингвистического структурализма» в 6'57, В. І. Григор'єв у 4'58 чи В. М. Жирмунський у 5'58). Серед позитивних моментів загальним місцем було лише відзначення заслуг Соссюра у відкритті хетських ларингалів і в історичному мовознавстві загалом (О. В. Десницька, Вяч. Вс. Іванов, С. Д. Кацнельсон, Л. А. Булахівський).

Проте у першій половині п'ятдесятих років почали з'являтися поодинокі позитивні відгуки на методологічну концепцію швейцарського мовознавця. Заслуговує уваги рецензія Г. В. Степанова на книжку Х. Касареса (ВЯ, 3'53), у якій дано досить об'єктивний опис поглядів Соссюра, хоча наприкінці рецензії все ж дописується «чергова» фраза про антиісторизм Соссюра, до того ж називаються погляди швейцарця соціологічними (а не психологічними, як у редакційній статті 1952 року). Уже у статті 1955 року «О понятии «изоморфизма» лингвистических категорий» та ж О. Ахманова, що у 1952 році писала про загрозу реляціонізму, відгукується позитивно про сосюріанську ідею системних відношень, базованих на «ототожненнях і відмінностях» (ВЯ, 3'55). Ще більш відверто про придатність ідеї системних стосунків, що окреслюють місце одиниці у системі для лексико-семантичного аналізу, Ахманова пише у статті «О некоторых вопросах и задачах

описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии», написаній спільно з Виноградовим і Вяч. Івановим (ВЯ, 3'56). А у статті в №1 за 1957 рік прямо називає Соссюра «видатним лінгвістом».

Перші дві статті у ВЯ, де у відкритій формі вказано, що системно-синхронічні погляди Соссюра мають велике значення для описової граматики, були опубліковані уже у 5 номері за 1953 рік. Це були роботи українського мовознавця О. О. Білецького «О курсах общего языкознания в государственных университетах» і представника Празького лінгвістичного гуртка О. Лешки «К вопросу о структурализме (две концепции грамматики в Пражском лингвистическом кружке)». Чеський автор поставив питання досить сміливо, як на тогочасні радянські стандарти. Він відверто визнав цілковиту вірність системно-функціонального розуміння мови Соссюром. Польський лінгвіст З. Штібер теж прямо пише у статтях в № 4 за 1955 рік і № 3 за 1957 рік, що соссюрівське розрізнення соціального і індивідуального чинників, а також його теорія відношень є істотним кроком уперед у світовому мовознавстві.

Показово, що вже у передовій редакторській статті у № 4 за 1956 рік «О некоторых актуальных задачах советского языкознания» погляди Соссюра на мову і мовлення оголошуються «діалектикою потенційного та актуалізованого». Тож після падіння сталінізму у СРСР настала нова епоха у мовознавстві – визнання Соссюра як видатного лінгвіста, що створив підвалини сучаного лінгвістичного теоретизування.

Після цього у «Вопросах языкознания» розгортається широка дискусія між явними противниками поглядів Соссюра (Б. В. Горнунгом, В. І. Абаєвим, Т. С. Шарадзенідзе, А. Грауром, В. З. Панфіловим) та його прихильниками (С. К. Шаумяном, О. О. Реформатським, В. Н. Топоровим, І. І. Ревзіним, М. І. Стебліним-Каменським, Ю. Д. Апресяном, І. І. Мещаніновим). Цікава у зв'язку з цим полеміка відбулася у 1957 році в Інституті мовознавства АН СРСР (див. ВЯ, 4'57). Полеміці передувала велика стаття з ґрунтовним аналізом поглядів Соссюра «О сущности структурной лингвистики», яку друкує у № 5 за 1956 рік С. Шаумян. Тут вперше увага звертається на такі ключові поняття концепції швейцарського лінгвіста, як цінність і семіологічна сутність мовознавства. Радянські і закордонні науковці починають зауважувати близькість поглядів Соссюра до поглядів Бодуена де Куртене (Вяч. Вс. Іванов у 3'57, М. Карась у 4'58, Н. О. Слюсарєва у 2'60, Л. Р. Зіндер у 3'66), Карцевського і Празької школи загалом (Н. С. Поспелов у 4'57, С. І. Бернштейн у 5'62), Ф. Фортунатова (О. О. Реформатський в 6'57) чи Е. Дюркгейма (В. Дорошевський в 5'56), а також відзначають функціональний характер його концепції (Ф. Мікуш у 1'57).

Важливою віхою в історії наукової рецепції радянськими мовознавцями теорії Соссюра могла б стати стаття французького мовознавця Марселя Коена («Современная лингвистика и идеализм» у ВЯ, 2'58), де вперше за час полеміки виразно прозвучала теза, що Соссюр не писав книжки «Курс загального мовознавства», що поряд з термінами *langue* і *parole* є ще поняття *discours*, що означуване і означуюче не можуть бути складовими знаку, врешті, що більшість термінів і понять, запроваджених Соссюром, вживається не у соссюрівському розумінні. Ця стаття, на жаль, не знайшла серйозного відгуку серед радянських мовознавців (як прихильників, так і супротивників), що сприйняли «Курс» як догму. Як до, так і після цього «Курс» цитувався виключно у дусі «Соссюр пише...», «Соссюр вважає...», «Соссюр говорить...».

Поступово полеміка навколо поглядів Соссюра відходить на другий план. Науковці починають звертатися до конкретних положень швейцарського вченого, щоб на їх основі розвивати власні концепції. Перш за все це стосувалося теорії синтагми (Н. Н. Прокопович у 5'59), теорії мовної діяльності (О. О. Леонтьєв в 3'62), поняття системності (М. М. Маковський, 6'65).

Важливе місце у рецепції поглядів Соссюра у СРСР мала діяльність Н. О. Слюсарєвої, котра, починаючи від 1960 року послідовно намагалась відкрити радянським мовознавцям «іншого» Соссюра. Перша спроба була зроблена нею у рецензії на працю Р. Годеля «Les sources manuscrites du «Cours de linguistique générale» de F. de Saussure» у ВЯ № 2 за 1960 рік. Вперше у радянській науковій пресі було однозначно сказано про те, що значна частина положень «Курсу» (включаючи й відому фразу, котрою завершується книжка) не належали Соссюру, а були внесені у його концепцію видавцями. Тут же підкреслюється необхідність перевидання книжки з коментарями Годеля (оскільки єдиним виданням був том з 1933 року, який на той час став уже бібліографічною рідкістю). Як відомо, старання проф. Слюсарєвої увінчалися успіхом лише за 30 років, коли було опубліковано «Заметки по общей лингвистике». На загальний же рівень рефлексії над соссюрівською спадщиною її ранні праці не мали впливу.

Показово, що у 60–70 роки інтерес до концепції Соссюра різко падає. Щоправда, у статтях у «Вопросах языкознания» увесь час зустрічаються посилання на ті чи інші положення «Курсу». Але робилось це вже рутинно, наспіх і поверхнево, найчастіше формально. Згадуються, традиційно, поділ на мову і мовлення, теорія синтагм, ларингальна теорія, білатеральна теорія знака, реляційна сутність мовних одиниць або ж просто вказується, що той чи інший учений стоїть на соссюрівських позиціях. Зрідка можна зустріти якусь суттєву полеміку чи якийсь істотний аналіз поглядів швейцарського мовознавця. Складається враження, що все вже сказано і що усі все собі з'ясували, – як супротивники, так і прихильники. О. О. Леонтьєв у рецензії на працю Т. Слама-Казаку навіть висловився таким чином: «Концепция „Курса” Соссюра в этой своей части в настоящее время представляет уже чисто исторический интерес» (ВЯ, 3'62).

Певними винятками за усі 60 і 70 роки були: змістовний аналіз соссюрівських тез про цінність і двосторонність знака Г. В. Рамішвілі у рецензії на збірку «Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике» в № 6 за 1962 рік, обґрунтування соссюрівської ідеї «різниці» як основи існування мови О. В. Ісаченко (2'63), а також з'ясування т. зв. «формалізму» і реляціонізму Соссюра О. В. Гладким (3'66) і І. П. Сусовим (4'71), аналіз і реабілітація ключового для концепції Соссюра поняття мовної діяльності Н. Д. Андрєєвим і Л. Р. Зіндер (3'63), – варто зазначити, що у цій статті автори звертають увагу на те, що поняття *langage* фактично цілком залишилося поза полем зацікавлення у радянській лінгвістиці, а омонімія термінів «речевая деятельность» – у значенні 'langage' і у щербівському розумінні сукупності мовленнєвих актів – призводила або до отождоження його з мовленням, або ж до розуміння його як сукупності конкретних *parole*. Цьому ж питанню були присвячені також рецензія О. С. Ахманової на журнал «Диоген» у ВЯ № 2 за 1966 рік та солідна наукова розвідка В. Я. Миркіна «Некоторые вопросы понятия речи в корреляции: язык – речь» (1'70). Однією з найбільш ґрунтовних статей, присвячених безпосередньо аналізу понять соссюрівської теорії у цей час, була стаття О. С. Кубрякової «О понятиях синхронии и диахронии» (3'68).

До значущих, хоча й критично-негативних, розвідок цього періоду слід віднести статтю колишнього марриста В. І. Абаєва, скеровану проти «антиісторизму», «формалізму» і «модернізму» Соссюра, протиставлених теорії Гумбольдта (3'65). Середина 60-х рр. стала часом поступового відродження «динамічної» концепції Гумбольдта, яка відразу стала протиставлятися «статичній» теорії Соссюра. Спроби прихильників Соссюра відстояти динамізм і функціоналізм його позиції (напр., О. М. Щербак у 6'65 чи П. С. Кузнецов у 4'66) успіхів не мали.

У 1963 році відбувається дискусія навколо проблеми співвідношення мови і мовлення (див. ВЯ, 2'63), у якій більшість авторів піддала критиці дистрибуції понять соціальності і індивідуальності щодо цих явищ (на жаль, ніхто не зазначив, що протиставлення мови і мовлення за вказаною ознакою у Соссюра мало не онтологічний, а каузальний характер). Подібна дискусія з наперед заданим спрямуванням на критику соссюрівських поглядів була висвітлена у № 6 за 1972 р. Лінгвісти знову повертаються до «антиматеріалістичного» реляціонізму розуміння Соссюром мови (Л. С. Бархударов у 3'73 і О. С. Мельничук у 6'76, котрий зробив у цій статті цікаве і дуже слушне зауваження про кантіанські витoki соссюрівського реляціонізму), «недіалектичного» розрізнення мови і мовлення (В. В. Акуленко в 3'74), антинауковості розрізнення синхронічного та діахронічного підходу у мовознавстві (Р. О. Будагов у 3'75). Новим закидом Соссюрові стала об'єктивізація ним (а фактично, видавцями «Курсу») мови і відрив її від мислення і свідомості конкретної людини. З таким закидом виступив у статті «Отражение действительности в языке и проблема языкового знака» В. З. Панфілов (3'75). На тлі попередніх претензій до Соссюра щодо його психологізму це зауваження виглядає досить дивним. До рідкісних на той час позитивних оцінок поглядів швейцарського мовознавця можна віднести рецензію Н. О. Слюсареві на Кернера, у якій уперше радянські науковці були поінформовані про публікацію Р. Енглером текстів соссюрівських записок. Це й не дивно, адже Слюсарева у той час працювала над монографією про Соссюра і, можливо, уже тоді планувала публікацію його нотаток, яку вона здійснила аж у 1990 році.

І все ж один із постулатів Слюсареві на захист Соссюра був реалізований. У 1977 році виходить нове видання «Курсу», доповнене його ранньою дисертаційною роботою «Мемуаром про первісну систему голосних у індоєвропейських мовах». З'явився новий привід звернутися до першоджерел.

Після виходу рецензії Р. Будагова у журналі «Вопросы языкознания» зацікавлення Соссюром у СРСР помітно активізувалося. Цікаво, однак, що далеко не всі мовознавці зауважили, що вийшло нове видання Соссюра, і продовжували посилатися на видання 1933 року. Отже, впливало не саме видання і не сама рецензія, а збуджений рецензією інтерес. Принципове ставлення до теорії не змінилося. Хоча й з'явилися нові акценти. Так, наприклад, Т. С. Шарадзенідзе (ВЯ 2'79), котра раніше різко критикувала Соссюра, тепер пише статтю про те, що більшість положень його концепції була відома і до нього, а значну частину його відкриттів зробив Бодуен де Куртене. В. З. Панфілов і Ф. П. Філін, реагуючи на нове видання, ще раз нагадали радянським лінгвістам про буржуазний характер соссюрівського реляціонізму (4'79 і 2'80), а Г. В. Колшанський – про недопустимість надмірного абстрагування у мовознавстві, винуватцем якого був саме Ф. де Соссюр (6'79). Популярним стало визнавати «очевидні» істини (відкриті Соссюром), але при цьому применшувати його значення, вказуючи на старші джерела – від античності і Гумбольдта до Бодуена де Куртене і Пірса. Улюбленим закидом цього періоду стало дорікання Соссюру за те, що не опрацював «лінгвістику мовлення»,

а лише «лінгвістику мови». Р. Будагов до цього додає «хибність» протиставлення Соссюром комунікативної та виразової функцій мови (3'81). Незважаючи на те, що декілька разів різними вченими доводилось, що фразу про вивчення мови «саму у собі і для себе» створив А. Сеше, лінгвісти продовжували приписувати її Соссюру. Ніяк не вплинув на рецептивну свідомість авторів статей у ВЯ у 80-ті роки і знаний вже факт, що Соссюр не писав «Курсу». Усі надалі ототожнювали найбільш радикальні формулювання «Курсу» з поглядами швейцарського мовознавця (В. З. Панфілов, див. 6'82). Видання 1977 року тільки посилює ці переконання.

Ані критичні аналізи радянських мовознавців другої половини 50-х років, ані праці Годеля і Енглера (про які інформувала мовознавчий загаль Н. О. Слюсарєва) не змінили впевненості у тому, що Соссюр був проти визнання ідеї розвитку мови (Г. О. Клімов у 3'83), був прихильником абстрактної статичності мови (О. Л. Пум-пянський у 1'83), ототожнював *parole* і *langage* (А. І. Моїсєєв у 6'83), що Соссюр був прихильником рівневої будови мови (Я. Б. Крупаткін у 3'84), вважав мислення і пам'ять «неоформленою масою», котру оформлює мова (Ю. В. Зицар у 4'84), що мову Соссюр пропонував вивчати без зв'язку з мовленням (В. П. Даниленко у 3'88).

Небагато було вчених у цей період, які продовжували розвивати підвалини соссюрівської лінгвістики (С. Д. Кацнельсон, Н. О. Слюсарєва, А. Г. Григорян, О. Н. Савченко, О. Д. Дуліченко). Уперше на нотатки Соссюра (а не на «Курс») послався у своїй статті «Происхождение и типология алфавитной системы письма (письменные системы раннехристианской эпохи)» Т. Г. Гамкрелідзе у ВЯ № 5 за 1988 рік (до видання нотаток російською було ще два роки!).

Незважаючи на те, що у 1990 році виходять «Заметки по общей лингвистике», які, по-перше, демонстрували ще радянському на той час лінгвістичному світові «нового», «іншого» Соссюра, а по-друге, уперше представляли автентичні щоденники і чернетки лінгвіста, реакції на книгу у ВЯ не було. Перші роки 90-х відзначились повною маргіналізацією соссюрівських поглядів. Згадки були спорадичними, поодинокими і, в основному, стосувалися історичної граматики і «Мемуару». Наприкінці 1994 року і на початку 1995 року у ВЯ друкуються дві великі роботи, присвячені поглядам Соссюра – обидві авторства уже покійних на той час О. М. Сухотіна (6'1994) і В. В. Виноградова (1'1995), витримані у дусі старого «Курсу» (що природньо) і без будь-яких коментарів, які б хоч якось відносились до нововиданих матеріалів. У статті, надрукованій у ВЯ № 5 за 1995 рік, В. М. Алпатов змушений нагадувати колегам історію створення «Курсу», проте також не виражає жодного ставлення до «Заметок», пишучи, що А. Сеше й Ш. Баллі передали у «Курсі» автентичні погляди самого Соссюра. На виокремлювання заслуговує лише стаття В. С. Юрченка «Реальное время и структура языка (к философии языкознания)» у № 3 за 1993 рік, у котрій уперше чітко пояснено, що реальним часом (діахронією) Соссюр наділяв лише фонетичні одиниці (що стає ясним після прочитання нових матеріалів). Таким чином, за усі 90-ті роки у ВЯ не було жодного прямого посилання на «Заметки по общей лингвистике». У другій половині дев'яностих Соссюр цікавив лінгвістів перш за все як піонер семіотики і посилання на його теорію зосереджувалися, в основному, на понятті довільності знаку.

На початку третього тисячоліття ситуація істотно не змінилася. Лінгвісти надалі працювали лише з канонічним «Курсом». Перше пряме посилання на «Заметки» було здійснене І. Г. Мелікішвілі у статті «Линейность языкового знака с

точки зрения фонологических закономерностей (к целостной и телеологической интерпретации языкового знака)» у ВЯ № 3 за 2001 рік. Проте висновки про лінеарність знаку, які робить мовознавець, витримані строго по «Курсу». Наступна цитата із «Заметок» з'являється у ВЯ, 3'2004 (стаття А. Мустайоки і М. Копотева).

Особливе місце у рецепції Соссюра у новому тисячолітті займають три великі статті В. Г. Кузнецова: «Ф. де Соссюр и А. Сеше. Место работы А. Сеше "Программа и методы теоретической лингвистики" в истории языкознания» (2'2006), «Учение Ф. де Соссюра в свете соссюрологии» (5'2006), а також «Ф. де Соссюр и женевская школа: от „языка” к „речи”» (6'2007), у котрих знаходимо активне використання нових матеріалів 1990 року. Саме тут уперше (поза «Заметками») вживаються терміни «языковая деятельность», discours, discursif, реінтерпретується співвідношення індивідуального і соціального у мові і мовленні, динаміки і статичності у мовній діяльності. Тут також читач узнає про інтерпретації поглядів Соссюра А. Сеше і, частково, Ш. Баллі.

На жаль, ці статті, як і сам їхній автор, залишилися поодинокими в інформаційному потоці стереотипного розуміння соссюрівської теорії по «Курсу». У статтях 2007–2010 років ніхто жодного разу не згадує про «Заметки» і про реінтерпретацію поглядів Соссюра Н. Слюсарєвою та В. Кузнецовим.

Під час роботи над статтею нами було проведено також аналіз більше двох сотень статей з інших джерел (журналів, колективних монографій, навчальних посібників, одноосібних монографій, збірок статей у перекладі з іноземних наукових джерел, надрукованих у різні періоди), в яких є згадування про Соссюра, які представляють аспекти теорії лінгвіста, або ж повністю присвячені ученому та його теорії. Саме Соссюру присвячено такі наукові розвідки, як, наприклад, «Из истории языкознания. Соссюр и соссюрианство» Р. О. Будагова (1954), розділ «Доктрина Фердинанда де Соссюра» у книзі Йоргу Йордана «Романское языкознание» (1971), розділи у навчальному посібнику Ф. М. Березіна «История лингвистических учений» (1975) та у книзі цього ж автора «Русское языкознание конца XIX – начала XX в.» (1976), праці Н. О. Слюсарєвої «Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики» (1975), «Соссюр и соссюрианство» (1977) та ін. Основними поняттями, термінами, які вважаються елементами теорії Соссюра і які найчастіше згадуються або дискутуються на сторінках проаналізованих наукових праць за 1952–1978 роки (з посиланнями на «Курс загальної лінгвістики» 1933 року видання), є такі: системний характер мови, соціальна природа мови, структура мовного знаку, його білатеральність, проблема мови та мовлення та їх розмежування Соссюром, синхронія/діахронія, синтагматика/парадигматика, значущість (valeur), тотожність/відмінність, поняття слова, принцип гомогенності предмета дослідження, а також нами відзначається значна кількість посилань на Соссюра у зв'язку з його розвідками в області фонетики («Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках» 1879). Щодо українських наукових праць, які базуються або посилаються на основні положення теорії Соссюра, можна назвати, наприклад, такі: «Філософські питання мовознавства» (1972), Л. А. Булаховський (Вибрані праці в п'яти томах, том перший Загальне мовознавство, 1975), «Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві» (1976). Українські мовознавці у своїх наукових дослідженнях звертаються до таких елементів теорії Соссюра, як проблема мови й мовлення, їхнє розмежування, проблема об'єкта лінгвістики, синхронії/діахронії, синтагматики/парадигматики, довільності мовної

форми слова, значущості, а також загальновідомої соссюрівської тріади *langage–langue–parole*.

Результати аналізу наукових праць 1979–1990 років показали, що дискутується розуміння Соссюром соціального характеру мови, визначення її сутності, поняття значущості, а також фонетичні дослідження ученого. У ряді навчальних посібників цілі розділи присвячені Соссюру. Так, наприклад, посібник Н. А. Кондрашова «История лингвистических учений» (1979), а також посібник Ф. М. Березіна з однойменною назвою (1984) містять главу «Лингвистическая концепция Ф. де Соссюра».

Після 1990 року соссюрівська теорія залишається джерелом для нових лінгвістичних (і не тільки) досліджень. Дослідники апелюють до окремих положень теорії Соссюра, до теорії цілком, а також посилаються на ім'я Соссюра як одного із засновників сучасної лінгвістики у статтях, монографіях, дисертаційних дослідженнях. Наприклад, стаття О. С. Кубрякової «Возвращаясь к определению знака» (1993), навчальний посібник О. М. Камчатнова та Н. А. Ніколіної «Введение в языкознание» (2000, 2011), ряд статей і докторська дисертація Н. В. Бугорської «Методологические проблемы описания лингвистической терминологии» (2009), кандидатська дисертація з філософії І. В. Глухоман «Філософські інтенції у лінгвістичних вченнях Ф. де Соссюра та Р. Якобсона» (2007) та ін. містять полеміку з Соссюром та апелюють до конститутивних засад його теорії.

У 2003 році вийшла в науковий світ книга В. Г. Кузнєцова «Женевская лингвистическая школа: от Соссюра к функционализму» [5]. У роботі викладено теоретичні принципи Женевської лінгвістичної школи, встановлено зумовленість її загальномовознавчої проблематики впливом учення Ф. де Соссюра та ходом розвитку науки про мову. У 2010 році вийшла із друку монографія В. Г. Кузнєцова «Научное наследие Женевской лингвистической школы» [6], у якій концепція Женевської школи аналізується на базі канонічного тексту «Курсу загальної лінгвістики», а також із залученням рукописних і документальних джерел, архівних матеріалів. Навіть представлений (зважаючи на межі публікації) огляд публікацій фундаментальних теоретичних розвідок, що присвячені Ф. де Соссюру та його теорії, дає підстави для визначення трьох етапів періодизації рецепції поглядів ученого.

Тож, умовно приймемо такі цезури рецепції соссюрівських поглядів: від початку 50-х років до 1977 (78) року минулого століття (із внутрішнім розмежуванням на ранній антисоссюрівський період – до 1956 року, період акцептації – 1956–1960 і період «охолодження» – після 1961); від 1977 до 1990 (91) року; врешті, останній період – від 90-х років до сьогодення. Зважаючи на той факт, що у 2002 році у Парижі опубліковано чернетку книги «De l'essence double du langage» [12], яка була знайдена в оранжереї родового маєтку Соссюрів у Женеві у 1996 році і написана рукою самого Фердинанда де Соссюра, що містить нові положення лінгвістичної теорії вченого, можна припустити і висловити таку надію на те, що це стане новим поштовхом до наукових розвідок. Визначення періодизації рецепції поглядів швейцарського лінгвіста у російському та українському мовознавстві є лише вступом до вивчення «нового» Соссюра.

Бібліографічні посилання

1. **Бокадорова Н. Ю.** – Рец. на кн.: Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / пер. с франц. Б. П. Нарумова; общ. ред., вступ. ст. и коммент. Н. А. Слюсаревой. – М. :

- Прогресс, 1990 / Н.Ю. Бокадорова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка – М. : Наука, 1992. – Т. 51. – С. 99–102.
2. **Будагов Р. А.** Рец. на: *Ф. де Соссюр*, Труды по языкознанию, переводы с французского языка под редакцией А. А. Холодовича. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с. / Р. А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1978. – № 2. – С. 125–129.
 3. **Виноградов В. В.** Понятие внутренних законов развития языка в общей системе марксистского языкознания / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1952. – № 2. – С. 3–43.
 4. Задачи советского языкознания в свете трудов И. В. Сталина и журнал «Вопросы языкознания» // Вопросы языкознания. – 1952. – № 1. – С. 3–40.
 5. **Кузнецов В. Г.** Женевская лингвистическая школа: от Соссюра к функционализму / В. Г. Кузнецов. – М. : УРСС, 2003 – 184 с.
 6. **Кузнецов В. Г.** Научное наследие Женевской лингвистической школы / В. Г. Кузнецов. – М. : Знак, 2010. – 366 с.
 7. **Слюсарева Н. А.** К выходу в свет критического издания «Курса общей лингвистики» Ф. де Соссюра / Н. А. Слюсарева // Филологические науки. – 1971. – № 4. – С. 56–64.
 8. **Соссюр Ф. де.** Заметки по общей лингвистике / вступит. статья и комментарии Н. А. Слюсаревой / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1990. – 274 с.
 9. **Соссюр Ф. де.** Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М. : ОГИЗ, 1933. – 271 с.
 10. **Соссюр Ф. де.** Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
 11. **Соссюр Ф. де.** Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
 12. **Saussure F. de.** Ecrits de linguistique générale, établis et édités par Simon Bouquet et Rudolf Engler, avec la collaboration d'Antoinette Weil / F. de Saussure. – Paris : Gallimard, «Bibliothèque des idées», 2002. – 353 p.

Надійшла до редколегії 24.02.13

УДК 811.161.1'37

А. В. Пугачёва

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ОСОБЕННОСТИ СЕМАНТИКИ НОМИНАЦИЙ ЖЕНЩИНЫ В ПОЭЗИИ Б. ГРЕБЕНЩИКОВА

Виділено деякі особливості семантики номінацій жінки у поетичних творах Б. Гребенщикова, пов'язані з розмежуванням поетикою символізму, з переакцентуацією смислу прецедентних імен і текстів; розглянуто способи семантизації онімів у поезії.

Ключові слова: поетична семантика, семантизація онімів, поезія Б. Гребенщикова.

Выделены некоторые особенности семантики номинаций женщины в поэтических произведениях Б. Гребенщикова, связанные с поэтикой символизма, с переакцентуацией смысла прецедентных имен и текстов; рассмотрены способы семантизации онимов в поэзии.

Ключевые слова: поэтическая семантика, семантизация онимов, поэзия Б. Гребенщикова.

Some features of semantics of the nominations of the woman in B. Grebenshchikov's poetic works, connected with symbolism poetics, with a pereaktsentuation of sense of case names and texts are marked out; ways of a semantization of proper names in poetry are considered.

Keywords: poetic semantics, semantization of proper names, B. Grebenshchikov's poetry.

Поэзии Бориса Гребенщикова (далее – БГ) с середины 1990-х годов уделяют завидное внимание филологи и литературные критики. Г. Н. Малышева целую главу монографического исследования русской поэзии 1980-х годов посвятила именно ему как «выдающемуся представителю» «одной из самых сильных и ранее всех развившихся ветвей рок-поэзии» – «поэзии философского размышления о бытии» [9, с. 112–113]. А. Ю. Волхов отмечает «насыщенность его поэзии глубинной символикой и глубоким подтекстом» [3, с. 127], И. И. Докучаев – «поэтический синтез реального и фантастического, характерный для его стихов» [5, с. 148]. Склонность БГ к поэтическому выражению «мировой идеи о будущем синтезе разных религий» [9, с. 113] и к «лирическому открытию мистических сторон жизни» [9, с. 117] неизбежно обуславливает его обращение к символистской поэтике, отмеченное многими исследователями, в частности Г. Н. Малышевой [9, с. 130], Т. Логачевой [8, с. 122], О. Р. Темиршиной [10, с. 32]. При этом символизм БГ непосредственно связан с символизмом А. Блока и его женскими образами, восходящими к представлениям о Вечной Женственности, которые развивались В. Соловьевым. Поэтому изучение семантики женских образов является особенно актуальным при исследовании поэзии БГ, его языковой модели мира.

Методом сплошной выборки из его сборника «Книга песен» [4] мы выделили 86 номинаций женщины и поставили перед собой задачу определить основные особенности их семантики. Нужно заметить, что добрая половина всех встречаемых у БГ номинаций женщины реализует иносказательные (метафорические или символические) смыслы. Для установления актуальных значений рассматриваемых номинаций был использован контекстуальный и интертекстуальный анализ. При этом контекстом могло служить как ближайшее окружение слова (текст, где оно употребляется), так и окружение более далекое (тексты песен, входящие в тот же альбом, что и рассматриваемый текст, а также вообще все тексты сборника).

37 номинаций женщины в рассмотренных текстах БГ реализуют системные значения. Это лексемы *женщина* ‘лицо, противоположное мужчине по полу’ (*Но женщины – те, что могли быть, как сестры, – Красят ядом рабочую плоскость ногтей*), *жена* – ‘замужняя женщина по отношению к своему мужу’ (*Говорила мне мать – летай пониже, / Говорила жена – уйдеши на дно...*), *мать* ‘женщина по отношению к своим детям’ (*Я не помню отца, но мать была очень добра*), *мать* ‘просторечное обращение к женщине вообще’ (*Мне волю дай – любую соблазну; / А ну-ка, мать, беги ко мне в кровать*), *дама* ‘вежливо о женщинах вообще’ (у БГ часто с иронией: *И, поистершись в постелях, с осторожностью смотришь на дам; Не пей вина, Гертруда; / Пьянство не красит дам*), *девушка* ‘женщина в молодом возрасте’ (*Он встретил девушку в длинном пальто*), а также *мама*, *девка*, *подруга*, *дева*, *баба*, *милая*, *дочь*, *девственница*, *подружка*, *царица*, *леди*, *хозяйка*, *девочка*, *сука*, *соперница*, *блядь*, *ведьма*, *невеста*, *гейша*, *дочка*, *красавица*, *буддистка*, *хохотушка*, *бабонька*, *цыганка*, *любимая*, *красавица*, *дорогая*, а также собственные имена исторических личностей и мифологического персонажа – *Клеопатра*, *Джоконда*, *Фемида*. Здесь и далее в каждой выделенной группе номинаций в целях компактного представления нашего довольно объемного материала развернутые комментарии даются лишь для некоторых номинаций.

Среди общезыковых номинаций женщины, реализующих у БГ модифицированное значение, самой частотной является лексема *сестра*. Как самостоятельная номинация она употребляется в 16 текстах. Кроме того, эта лексема входит в составные номинации в исследуемых текстах: *Сестра Хаос* (заголовок альбома), *Бессмертная Сестра Хо* (заголовок песни), *Сёстры Долгой Жизни*. В прямом

значении родства это слово встречается всего в 4 текстах из 16: «Мама, я не могу больше пить» (*Скажи моим братьям, что теперь я большой / Скажи сестре, что я болен душой*), «Кто ты теперь?» (*С кем ты сейчас, сестра или мать*), «Магистраль: ржавый жбан судьбы» (*Иначе – три сестры и Баба Бобориха*) и «Трамонта» (*Каждый четверг он ходил в чайный дом, / Где его поджидали две сестры-хохотушки*). В 3 текстах *сестра*, скорее всего, является метафорой или персонификацией: «Сельские леди и джентельмены» (*её сестра за зеркальным стеклом* – метафора двойника, отражения, другой стороны той же личности), «Кострома топ атоир» (*Ох, Самара, сестра моя* – персонификация города), «Три сестры» (*Это все пустяки; в жизни все легко и любо, / Пока вдруг у тебя на пути не возникнут три сестры. / У них кудри – как шелк, а глаза – как чайные блюдца; / У них семь тысяч лет без пардонов, без мерси* – по одной из версий, персонификация «горы Цела Намсум с тремя пиками, которые олицетворяют собой трёх сестёр – богинь долголетия: Дролма, Цепаме и Намгьялма» [1]).

В остальных же текстах ничто не указывает на актуализацию в слове *сестра* семьи кровного родства. Зато, зная о внимании автора к религиозным учениям, в том числе к христианству, один из контекстов даёт ключ к пониманию слова *сестра* в целом в творческом сознании и в текстах БГ. Это контекст из песни «Стерегающий баржу»: *В каждой душе есть игла востра, режет аж до кости; / В каждом порту меня ждет сестра, хочет меня спасти*. Здесь актуализируется идея спасения души, присущая христианству, и тогда *сестра* – это сестра во Христе, то есть любая женщина-христианка. Но, скорее всего, и это слишком узко для БГ, интересующегося и приемлющего не только христианское вероучение. Тогда, с одной стороны, *сестра* может рассматриваться как синоним вообще *женщины*, исходя из идеи, что все женщины – сестры, все мужчины – братья; а с другой стороны, это женщины особые, светлые, прекрасные, духовные, противопоставленные некоторым другим женщинам: *Но женщины – те, что могли быть, как сестры, – / Красят ядом рабочую плоскость ногтей, / И во всем, что движется, видят соперниц, / Хотя уверяют, что видят блядей* («Электрический пёс»); *А вороны молчат, а барышни кричат, / Тамбовской волчицей или светлой сестрой. / То спасительный пост, то спасительный яд* («Бурлак»); *Что они сделали с нашей прекрасной сестрой* («Мы никогда не станем старше») и т. д.

Самым номинативно плотным смыслом (перефразируя термин В. И. Карасика «номинативная плотность концепта»), связанным с женскими образами у БГ, является сложный философский смысл, который приблизительно можно сформулировать как «сакральное женское начало в Боге и во Вселенной». В большей или меньшей степени, актуализируя те или иные признаки этого начала, данный смысл, по нашему мнению, вербализуют 19 разных номинаций, среди которых есть и общеязыковые по форме лексемы, и индивидуально-авторские составные номинации, и различного рода и происхождения онимы.

Субстантивированное прилагательное *Другая* озаглавливает песню из альбома «Притчи Графа Диффузора» (1974), текст которой при первом же прочтении вызывает ассоциацию с блоковским образом Прекрасной Дамы. При обращении к текстам А. Блока, действительно, обнаружим много пересечений (первыми привожу фрагменты текста БГ [4], через тире – стихотворений А. Блока из цикла «Стихи о прекрасной даме» [2]): 1) *Другая – Ты – другая, немая, безлика*; 2) *Она придет ко мне по тысяче ветров – Теряясь в мгле, ты ветром управляла*; 3) *Алмазы звезд в ее руках – Она течет в ряду иных светил; В них горишь алмазом ты; Солнце, месяц и звезды в косе*; 4) *Она ведет меня сквозь каменные тени* –

Бегут неверные дневные тени <...> Их камень жив — и ждет твоих шагов;
 5) *Она хранит меня, любовь ее священна — Но Владычицей вселенной, / Красотой неизреченной, / Я, случайный, бедный, тленный, / Может быть, любим;* 6) *В чугунном мире вашем, как рассвет / Ее дыханье... — Тебя венчала корона / Еще расцветных причуд; И близится рассвет. И убегают тени. / И, Ясная, Ты с солнцем потекла; В чьем-то женственном дыханьи, / Видно, вечно радость мне!* 7) *Как я люблю ее; слова ее — как свечи — Тайно тревожна и тайно любима, / Дева, Заря, Купина; Ты замедляешь быстрый шаг, / Но через сомкнутые вежды / Горят слова;* 8) *Она всегда со мной / В печали наших песен... — Безвестный раб, исполнен вдохновенья, / Тебя поет.*

Таким образом, можно предположить, что семантика слова-образа *Другая* приблизительно равна семантике образов Вечной Женственности у А. Блока.

Сестра Хаос — название альбома 2002 года, а также встречается в песне «Уткина Заводь» из альбома «Песни Рыбака» (2003): *Приходила сестра Хаос, оставила после себя бардак*. Здесь мы снова сталкиваемся с метафизическим, если можно так выразиться, женским образом. *Сестра Хаос* — это собственно Хаос (первичное состояние Вселенной, разверзшаяся бездна), осмысливаемый как женская по своей природе стихия. Причем в приведенном контексте подчеркнуто, что это сущность (написание с заглавной буквы), противопоставленная явлению (сниженному и обыденному *бардак*).

Святая София в песне «Никита Рязанский» из «Русского альбома» (1992) — многослойный образ. Во-первых, в православии действительно есть несколько канонизированных святых с этим именем, но ни с одной из них этот образ не находит соответствия. Зато он функционирует в паре с образом *Никиты Рязанского*, который также не имеет соответствий среди исторических личностей святых, хотя имя его образовано по аналогии с именами многих святых (ср.: Сергей Радонежский, Серафим Саровский). Поэтому на одном из уровней прочтения это собираемые образы святых — женщин и мужчин соответственно, и шире — воплощение идеи братьев и сестер во Христе, людей как детей Божьих: *Она крестила его / Соленым хлебом и горьким вином, / И они смеялись и молились вдвоем: / Смотри, Господи: / Крепость, и от крепости — страх, / И мы, дети, у Тебя в руках...* На другом уровне *Никита Рязанский* прочитывается как образ Христа: *Никита Рязанский / Строил город, и ему не хватило гвоздя. / Никита Рязанский / Протянул ладони и увидел в них капли дождя; / Никита Рязанский / Оставил город и вышел в сад. / Никита Рязанский / Оставь старца и учаше кто млад... (город — Небесный Иерусалим; не хватило гвоздя, протянул ладони — иронично-трагичный намек на распятие; вышел в сад — молитва Иисуса в Гефсиманском саду). И тогда *Святая София* — это Премудрость Божия, что-то вроде женского начала в Боге, а также Церковь как Невеста Христова. Причем БГ, по-видимому, противопоставляет вещественную церковь (культовую постройку, не всегда достигающую своей цели: *Девять тысяч церквей / Ищут Его, и не могут Его найти*) мистической Церкви (соборному человечеству, порой обретающему Бога в местах, кажущихся для этого не подходящими: *Святая София / Искала его и нашла его под кустом*).*

Кроме рассмотренных трех номинаций, семантику сакрального женского начала реализуют: *проводница, госпожа, незнакомка, королева, Зимняя Роза, Та, которую я люблю, Лилит, Изиды, Аделаида, Сана, Екатерина-с-Песков, Дарья, Татьяна, Таня, Настасья, бессмертная сестра Хо*.

Второе по количеству планов выражения содержание женских номинаций у БГ — образ Родины — России. Г. Н. Малышева отметила, что БГ «открыто следует

блоковской теме женственного образа России: «Государыня» – мистически таинственный образ Жены и Дома; с другой стороны, «Дубровский» – откровенное ерничество, чередующееся с совершенно серьезными призывами» [9, с. 130]. Мы согласны с Г. Н. Малышевой в том, что *Государыня* в одноименной песне из «Русского альбома» (1992) и *Маша* в песне «Дубровский» из альбома «Снежный лев» (1996) являются иносказательными обозначениями России, и поддержим это утверждение контекстом их употребления: 1) *Государыня, / Помнишь ли, как строили дом – / Всем он был хороши, но пустой; / <...> Столько лет / Пели до седьмых пелухов, / Пели, но боялись сказать. / Государыня, / Ведь если ты хотела врагов, / Кто же тебе смел отказать?* 2) *Проснись, моя Кострома, / Не спи, Саратов и Тверь, / Не век же нам мыкать беду / И плакать о хлебе, / Дубровский берет ероплан, / Дубровский взлетает наверх, / И летает над грешной землей, / И пишет на небе – / "Не плачь, Маша, я здесь; / Не плачь – солнце взойдет; / Не прячь от Бога глаза, / А то как он найдет нас? / Небесный град Иерусалим / Горит сквозь холод и лед / И вот он стоит вокруг нас, / И ждет нас, и ждет нас...."*

Образ России как государыни еще в трех случаях получает уже собственные имена конкретных правительниц: *Екатерина, Елизавета и Гертруда*. Рассмотрим подробнее последнюю номинацию как наиболее, на наш взгляд, интересную. Л. Г. Кихней и О. Р. Темиршина считают, что шекспировская цитата в песне «Не пей вина, Гертруда» из альбома «Кострома топ атоуг» (1994) «иронически переосмысливается..., проецируясь на христианские и буддийские религиозные контексты. <...> «Вино» воспринимается Гребенщиковым в христианском аспекте как знак подмены религиозного содержания религиозной формой, и образу «вина» в этом плане противопоставляется образ «воды», который является символом истинной веры» [7, с. 254]. Не отрицая такого толкования, хочется отметить здесь еще и другой, более прямой и приземленный смысл. Гамлет у Шекспира рассуждает о пьянстве в датском королевстве: *К несчастью, да – обычай, и такой, / Который лучше было б уничтожить, / Чем сохранять. Такие кутежи, / Расславленные на восток и запад, / Покрыли нас стыдом в чужих краях. / Там наша кличка – пьяницы и свиньи* [12]. Любой носитель русской культуры (да и не только русской) признает актуальность данного фрагмента для современной России. А отсылка к российским реалиям содержится в первых же словах песни: *В Ипатьевской слободе по улицам водят коня. / На улицах пьяный бардак; / На улицах полный привет. / А на нем узда из льда; / На нем – венец из огня; / Он мог бы спалить этот город – / Но города, в сущности, нет.* С Ипатьевской слободой – частью русского города Костромы – может ассоциироваться расположенная там Церковь Иоанна Богослова, что особенно важно в связи с образом коня, видимо, апокалиптическим. Город Кострома видится метонимическим обозначением всей России, которой оказывается не страшен смертоносный конь, потому что она уже «в сущности» мертва – отравлена вином. Метонимический перенос возможен и в паре «королева – страна» («Гертруда – Дания»). *А когда-то он был другим; / Он был женщиной с узким лицом; / <...> И когда вокруг лилась кровь – / К нему в окно пришел гость; / И когда этот гость был внутри, / Он тихо-спокойно сказал: / Не пей вина, Гертруда; / Пьянство не красит дам. / Нажрешься в хлам – и станет противно / Соратникам и друзьям.* Так шекспировская королева Дании Гертруда вместе с русским городом Костромой становится знаком России.

Разнообразные значения, связанные с женщиной, выражены еще 24 номинациями: *благородные девицы, бабушки, мочалки, барышни, вдохновение, любовь, счастье, ангел, Мадонна Джеки Браун, золушка, Ярославна, сладкая Джейн,*

Евангелина, друг, Обнаженная Маха, Джульетта, Императрица с Венеры, ткачиха, Сирень да не та, Сестры Долгой Жизни, Баба Бобориха, Катя-Катерина, Марина, Эсмеральда. В рамках данной работы мы не сможем прокомментировать их все, но хотелось бы обратить внимание на семантизацию онимов. У БГ она бывает связана с прецедентными текстами и не связана с ними. Примером первой может послужить уже рассмотренная выше *Гертруда*. Поэтому приведем пару примеров второй.

Как писал П. Флоренский, «несомненно, в искусстве – внутренняя необходимость имен – порядка не меньшего, нежели таковая же именуемых образов. Эти образы, впрочем, суть не что иное, как имена в развернутом виде. Полное развертывание этих свитых в себя духовных центров осуществляется целым произведением, каковое есть пространство силового поля соответственных имен» [11]. Именно такое развертывание целым произведением происходит, например, с именами *Эсмеральда* в песне «Диагностика Кармы, или Мой Путь к Богу» и *Марина* в одноименном тексте (кстати, значимо здесь уже то, что целый текст озаглавляется именем собственным). *Эсмеральда* – имя испанского происхождения со значением «изумрудная». Эзотерические толкования этого имени приписывают его обладательницам излишнюю эмоциональность, невероятную целеустремленность, ревностное отношение к точному исполнению их указаний; покровительствующей планетой называют «воинственный» Марс [6]. У БГ это имя получает слишком энергичная, навязчивая, экспансивная и экзальтированная женщина: *Чтоб я не ушёл, ты развинтила мне чакры, / И перепаяла мой ментал на астрал: / Посмотри мне в глаза, Эсмеральда, / Неужели я хоть в чём-то соврал? / Напрасно ты стучишься мне в двери / И говоришь, что твой метод мог бы меня спасти; / Даже в журнале "Путь К Себе" не поверят, / Что мне пришлось там у тебя вынести; / В итоге я всё-таки вылез в окошко, / И то я чувствую, что вылез не весь – / В чём дело, Эсмеральда, / Неужели ты до сих пор здесь?*

Марина – имя латинского происхождения со значением «морская». С морем ассоциируется непостоянство, переменчивость. В эзотерике с этим именем связывают Луну, также переменчивую, и среди характерных черт носительниц имени Марина отмечают способность переступать через моральные принципы. И у БГ Мариной названа непостоянная, ветреная, полигамная женщина: *Марина мне сказала, что меня ей мало, / <...> Марина мне сказала, что ей надоело.* Актуализируется и сема «море»: *И твои матросы – тяжелее свинца, / На странных кораблях, лишенных лица; / Они будут плыть по тебе до конца, / Пока не сгорят дотла.*

Таким образом, яркими особенностями семантики номинаций женщины в поэзии Б. Гребенщикова являются: 1) выражение не только значения ‘лицо, противоположное мужчине по полу’, изображение женщины не только как земного существа во плоти, но как явления некоей метафизической сущности – ‘сакрального женского начала в Боге и Вселенной’; 2) изображение России в образе женщины, чаще всего – монаршей особы; 3) особая роль онимов, которые часто семантизируются с опорой либо на прецедентные тексты, либо на внутреннюю форму имени и его мистические интерпретации. Дальнейшие исследования данного материала видятся в реконструкции семантического поля «Женщина» в поэзии Б. Гребенщикова, а также интерпретации такого СП как единицы индивидуальной языковой модели мира автора.

Библиографические ссылки

1. **Аквариум**: справочное пособие [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://handbook.severov.net/handbook.nsf/Main>
2. **Блок А.** Стихи о прекрасной даме [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slova.org.ru/blok/div3/>.
3. **Волхов А. Ю.** Герой рок-н-ролла в изображении Б. Гребенщикова / А. Ю. Волхов // Научные труды молодых ученых филологов. – М., 2006. – С. 127–131.
4. **Гребенщиков Б.** Книга песен [Электронный ресурс] / Б. Гребенщиков. – Режим доступа : http://www.aquarium.ru/discography/songs_of_bg_book.txt.
5. **Докучаев И. И.** Проза поэта: эволюция в истории литературного процесса (о фило-софской сказке Бориса Гребенщикова «Иван и Данило») / И. И. Докучаев // Семиоти-ческое пространство Дальнего Востока. – Комсомольск-на-Амуре, 2009. – С. 140–154.
6. **Женские имена** [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.sonnik-online.net/imena/_jenskie.html
7. **Кихней Л. Г.** Пародическая семантика «Аквариума» [Текст] / Л. Г. Кихней, О. Р. Темиришина // Проблемы славянской культуры и цивилизации: матер. между-нар. науч. конф. – Уссурийск, 2001. – С. 253–256.
8. **Логачева Т.** Суггестивная лирика Бориса Гребенщикова. Неомифологизм и интертек-стуальность / Т. Логачева // XX век: Проза. Поэзия. Критика. А. Белый, И. Бунин, В. Набоков, Е. Замятин... и Б. Гребенщиков. – М., 1996. – С. 119–137.
9. **Малышева Г. Н.** Рок-поэзия Бориса Гребенщикова / Г. Н. Малышева // Малышева Г. Н. Очерки русской поэзии 1980-х годов: (Специфика жанров и стилей). – М.: На-следие, 1996. – С. 111–131.
10. **Темиришина О. Р.** Поэтика загадки (семантические изотопии в творчестве Б. Гребенщикова) / О. Р. Темиришина // Восемь с половиной: статьи о русской рок-песенности: сб. науч. ст. / Рос. гос. ун-т им. И. Канта; под ред. Свиридова С. В. – Ка-лининград, 2007. – С. 32–44.
11. **Флоренский П. А.** Имена [Электронный ресурс] / П. А. Флоренский. – Режим досту-па : <http://www.magister.msk.ru/library/philos/florensk/floren03.htm>.
12. **Шекспир У.** Гамлет, принц датский (пер. Б. Пастернака) [Электронный ресурс] / У. Шекспир. – Режим доступа : http://www.theatre-library.ru/files/sh/shakespeare/shakespeare_20.html.

Надійшла до редколегії 20.02.13

УДК 811.161.2'42

О. О. Решетняк

Донбаський державний педагогічний університет (м. Донецьк)

СИМВОЛЕМА ЯК ОДИН ІЗ РЕПРЕЗЕНТАНТІВ БІБЛІЙНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Окреслено мовні й позамовні чинники, що сприяють переосмисленню й символізації біблійних антропонімів як складових релігійної картини світу. Проілюстровано процес фор-мування сакральних антропонімічних символів, що генетично сягають асоціацій, пов'язаних з денотатом власних назв; охарактеризовано семантичну структуру онімів-біблізмів.

Ключові слова: біблізм, символема, прецедентне ім'я, антропонім, сакральний узус.

Выявлены лингвистические и экстралингвистические факторы, влияющие на пере-осмысление и символизацию библейских антропонимов как составляющих религиозной кар-тины мира. Проиллюстрирован процесс образования сакральных символов, генетически свя-

заних с ассоциациями денотатов имен собственных; охарактеризована семантическая структура онимов-библейзм.

Ключевые слова: библейзм, симболема, прецедентное имя, антропоним, сакральный узус.

The linguistic and extralinguistic factors that contribute to rethinking and symbolization biblical anthroponyms as components of religious worldview are described in the article. The formation of sacred symboles that genetically reaching associations connected with the denotation of proper names is illustrated and semantic structure of onym-biblicisms is characterized too.

Key words: biblicism, symboleme, precedent name, anthroponym, sacred language usage.

Домінування в сучасному гуманітарному дискурсі когнітивної парадигми посприяло тісному взаємозв'язку таких дисциплін, як семіотика, лінгвокультурологія, лінгвоконцептологія тощо.

Мова з її унікальними семантичними площинами й спроможністю до високого рівня символізації є однією з найважливіших характеристик національної автентичності соціуму, для культури якого символ є концептуально значущою одиницею. Знаки-символи мають неабияке значення в інтелектуальному пізнанні світу, зокрема, біблійна символіка.

Актуальність ідей О. Потебні про мову як духовну сутність, як неповторний витвір етносу зумовлює вибір таких лінгвокультурологічних об'єктів наукового аналізу, які дозволяють простежити взаємозв'язок філологічних й енциклопедичних знань, виявити закономірності експлікації в мові, насамперед, у її лексико-семантичній системі, культурній концептосфері. Ізоморфізм мовних і культурних понять зумовлює необхідність системних наукових студій, об'єктом дослідження яких є аналіз метамови як форми народної культури, прагматичних параметрів як основи для формування мовної чи концептуальної картини світу. Наука знову звертається до Біблії як традиційного носія моральних максим. Книга Книг концептувала людину як складну, спроможну до пізнання добра і зла, істоту.

В українській лінгвістиці завжди приділяли увагу дослідженню як біблійних текстів, так і функціонуванню біблізмів у різних галузях мовленнєвої діяльності. На сьогодні значно посилився інтерес до проблем фразеології. Формування фразеологічного фонду, внутрішня форма й умотивованість фразеологічних одиниць, їх системні відношення – це ті проблеми, які знаходять висвітлення в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників. Теорію концептів нині активно запроваджують у лінгвістику такі мовознавці: С. Жаботинська, О. Кубрякова, Ж. Соколовська, М. Полужин та ін. Біблійну фразеологію репрезентовано науковим доробком Г. Бурдіної, А. Коваль та ін. Слушні коментарі подають у наукових розвідках з української антропонімічної фразеології Н. Бабич, О. Бойко, Н. Москаленко, В. Познанська, М. Разуменко, Э. Регушевський, Н. Щербань та ін. Заслуговує на увагу студіювання пареміології та фразеології з онімами Л. Скрипник, Н. Пасік та ін. Але аналіз української біблійної фразеології та символіки з ономастичним компонентом є недостатньо дослідженим в українському мовознавстві. Констатуємо побіжні чи принагідні зауваження, окремі розвідки, у яких проілюстровано незначну групу українських біблійних фразеологізмів чи релігійних символів. Малодослідженість символіки біблійних антропонімів забезпечує **актуальність** запропонованої статті.

Метою статті є аналіз семантичних процесів формування символом з біблійними антропонімами, що функціонують у сакральному узусі. Сформульована мета зумовлює розв'язання таких **завдань**: 1) окреслити мовні й позамовні чинники, що сприяють переосмисленню й символізації біблійних антропонімів як складових релігійної картини світу; 2) проаналізувати процес формування са-

кральних символом *Адам* – *Єва*, *Кайн* – *Авель*; 3) охарактеризувати семантичну структуру онімів-біблізмів із зазначеними антропонімами.

Символізація – це один із найважливіших засобів осмислення дійсності. Буття досягається в символі й через символ. Власне, біблійна історія є найбагатшим джерелом символів, завдяки якому Писання наповнює життя та історію всіх часів і народів. Поль Рікер зазначав: «Оскільки символ наділений подвійним смислом, він підлягає подвійній інтерпретації: дедуктивній і реставраційній, яка охоплює у ньому семантичну віртуальність у всій повноті, як заповітне, обітоване слово» [10, с. 98]. Біблійна символема, оформлена в культурний код минулого, набуває ознак сакральності. Номен *символ* європейськими мовами було запозичено з латини як складову терміна «Символ Віри», який застосували щодо християнської доктрини близько XV ст. І хоча на сьогодні значення слів «символ» і «віра» абсолютно не співвідносні, проте в сакральному узусі їх поєднання набуває особливого сенсу.

З виникненням релігії пов'язують початок формування іншого типу світогляду, підґрунтям якого є розрізнення сакрального й профанного, що змодельовано в релігійній мовній картині світу.

Для розуміння категорії *sacrum* важливо з'ясувати семантику поняття «сакральне», теж запозичене з латини; воно поповнило лексику всіх європейських мов, і слов'янських зокрема. Латинська номінація *sacrum* походить від давньоримського *sacer*, яке, на думку В. Головей, є найбільш точним і спеціальним вираженням поняття «священного» [4, с. 37]. П. Тіллх зазначав, що «святість – це феномен, який переживається. Вона є важливою пізнавальною «дорогою» до розуміння природи релігії, оскільки є найбільш адекватною площиною для розуміння божественного. Святість і божественність потрібно інтерпретувати корелятивно... Усе, що належить до божественної сфери – освячене» [13, с. 230]. С. Савіцький так характеризує сакральне: «*Sacrum* – це усе, що в якийсь спосіб переступає реальність і дочасність, вказуючи на існування «надреальної» дійсності, від якої людина є узалежнена, що робить зрозумілим сенс її існування, тлумачить її трансценденцію. Це те все, що стосується релігії й віри в «надприродне», але водночас відрізняється від того, що окреслюємо як «магічне» чи «фантастичне» [16, с. 95].

Отже, священне є бінарною мирському. Людина усвідомлює священне, оскільки воно марковане як щось цілком відмінне від мирського. Мірча Еліада акцентує на тому, що термін *profanum* є корелятивним до поняття *sacrum*. Корелятивна пара *sacrum* – *profanum* («святість – світськість») є взаємодоповнюваною, але «святість» є протиставленням до того, що є *profanum* [5, с. 8].

Священне й мирське – два способи буття людини у світі. Священне насичене буттям, воно є і реальністю, і вічністю, і силою. Концепція святого контрастує з двома іншими поняттями – нечистого й секулярного. Святе й нечисте заперечують одне одного. Номінація «секулярне» менш виразна, ніж лексема «профан», яка має значення «перед дверима святості». Перебування «перед дверима священного» не означає стан нечистоти. Проте, на думку П. Тіллха, номен «профан» конотовано семою «нечистий», тоді як термін «секулярний» залишився нейтральним. Контраст між святим і секулярним не є чітким. Усе секулярне непрямо пов'язане із святим, воно стає носієм святого і в ньому може виявлятися божественне. Отже, «усе секулярне потенційно є священним, тобто доступним до освячення» [13, с. 233].

Сукупність значень понять *sacer, sacrum* невіддільна від уявлень про конкретного носія надлюдської могутності й святості – Бога. Амбівалентну сутність сакрального яскраво представлено у пророчому змісті Старого Заповіту, де священство поступово набувало вищої справедливості та істини, тобто ставало святим, що згодом призвело до ототожнення святості й моральної досконалості. Божественну заповідь бути такими ж святими, як святий Бог, потрактовано як вимогу моральної досконалості.

Гене́за уявлень про священство передуює альтернативі добра і зла, воно мислиться як божественне й демонічне водночас. Модус священного виявляється і в його невичерпному виражальному потенціалі: священні символи є репрезентацією цілісності буття, його повноти й вічності, виражаючи в конкретно-чуттєвому, одиничному вічне і всезагальне, безкінечне.

Сакрум як категорія функціонує в багатьох парадигмах, а насамперед, в архетипній (сакральній простір, час, числа тощо) та в релігійній (біблійна символіка). Біблія є тому символічним світом, що в ній фігурують небесні й земні створіння, які маніфестують розуміння вічної сутності Бога. У Писанні все є символічним, і потрактування Книги Книг є одним із нагальних релігійних та мовних завдань індивіда.

Символіка інтерпретує біблійні оповіді як такі, що мають, крім буквально-го, ще й інший фігуральний рівень референції поза тими подіями, які є експліцитними в текстах Святого Письма. Окремою формою такої інтерпретації є типологічне тлумачення, згідно з яким основні події Старого Заповіту є передвіщенням подій Нового. На думку В. Лаби, «прообразом зветься особа, річ або дійство у Старому Завіті, що проображує, тобто наперед означає і провіщає в Новому Завіті особи, установи, події Нового Завіту» [7, с. 20]. Дослідник прообрази поділяє на особові (Адам, Авель, Ной, Ісаак, Йона та ін.), речові (манна небесна, мідний вуж тощо), подієві (вихід з неволі, потоп, пасха тощо) [7, с. 20].

Читаючи Старий Заповіт, фіксуємо чимало пророчих картин – символічних і типологічних. Так, наприклад, Апостол Павло в Посланні до римлян 5: 1–10 інтерпретує образ Адама як прообраз Христа, конкретизуючи таке розуміння в Першому посланні до коринтян: «*Є тіло звичайне, є тіло духовне... Перша людина Адам став душею живою, а останній Адам – то дух оживляючий... Перша людина – з землі, земна, друга Людина – з неба Господь*» (1 Кор. 15: 44–49). У цій типологічній паралелі акцентовано на основних ознаках двох осіб: вони обоє первородні в божественному походженні і є першими в новому порядку творіння. Як і Адам, Ісус є вінцем людства, з Ним асоціюють Новий Заповіт як з оновленням творінням, – але на відміну від Адама, який приніс покарання і смерть, Ісус («останній Адам») приніс прощення й життя. Такий елемент протиставлення наявний чи не в усіх прообразах. Зокрема, автор Послання до євреїв говорить: «... ви приступили... до Посередника Нового Заповіту – до Ісуса, і до покроплення крові, що краще промовляє, як Авелева» (Євр. 12: 24). У Книзі Буття 4: 10 описано епізод вбивства Авеля Каїном, і саме там вперше Бог говорить про кров Авеля: «*Голос крові брата твого взиває до Мене з землі*». Чітко простежуємо протиставлення: якщо кров Авеля – першого праведника – «*взивала про помсту*», то кров Христа «*взиває про прощення*», тому вона й «*промовляє краще, ніж Авелева*».

Книга Буття репрезентує перші вказівки на основних персонажів Писання, що до кінця тексту Біблії набувають рис символів чи архетипів (Адам і Єва, Авель і Каїн, Авраам, Ісаак і Яків, Йосип, нащадки Сифа, Ноя, Лотових дочок та ін.).

Світ Біблії символізує усталені традиційні критерії філософського гатунку. Вони слугують своєрідною основою у пошуку сутнісного, у втіленні найзагальніших засад буття й свідомості людини. Залучення біблійної символіки означає, власне, входження у вимір «наскрізного» часу замість тривіального, профанного часу щоденного буття.

Власні прецедентні імена можуть уживатися не лише на позначення номінації особи, а й для вираження емоційної оцінки певних якостей людини, про що свідчить можливість таких власних назв виконувати водночас номінативну й конотативну функції. Антропоніми Книги Книг є специфічними, оскільки вже символізують певні властивості людини. Переважно всі біблійні імена можна вважати символами, вони мають переосмислене значення, трансформовані в асемантизований елемент, набувають «вторинного стану» імені-символу.

Як відомо, в Ізраїлі була поширена традиція Сходу давати імена-характеристики, що, зазвичай, мали пророче наповнення або символічне значення. Ця традиція має першоджерелом першу людину, яку створив Бог і назвав «Адам» (буквально «червона глина»). Концепти й прецедентні феномени біблійного походження не є однорідними. Біблійні антропоніми марковані особливими рисами: і походженням, і певними функціями, і лінгвостилістичною специфікою – підвищеною конотацією (позитивною чи негативною) в їх семантиці. Кожне таке ім'я набуває символічності, метафоричності, завжди є ширшим, ніж проста номінація.

Прецедентні імена першої біблійної родини мають статус концептів і функціонують як стійкі сполуки чи символи, тобто вже є символами. Вочевидь, у мові знаходять своє відображення лише значущі, важливі концепти, наприклад, Адам – «людина з червоної глини». І не просто людина, а першолюдина, котрій було віддано все, створене Богом, окрім дерева пізнання Добра і Зла. Але це ще й чоловік, якого змії ввів в оману, через нього все людство втратило можливість жити в райському саду і змушене «в поті чола здобувати хліб свій» (Буття 13:19).

В українській мові з антропонімом Адам функціонують такі бібліізми, дефініції яких констатують лексикографічні джерела сучасної української мови: «Адам і Єва – первородний гріх» [1, с. 153], «Адам: Від Адама, зі сл. починати. Дуже далеко, з самого початку» [14, с. 13], «Адамові діти – рід людський» [6, с. 18–19]; «за Адама, за часів Адама – дуже віддалені від нас часи» [6, с. 18–19]; «ветхий Адам – грішна людина, скинути з себе ветхого Адама – духовно оновитися, звільнившись від старих звичок, поглядів; стати новою людиною» [6, с. 18–19]; [14, с. 815]; «Адамове ребро, жарт. 1 Жінка. 2. Спільне джерело, спільна основа чого-небудь» [14, с. 734]; «старий як Адам – старий як світ» [6, с. 18–19]; «адамові сльози, книж. – горілчані напої» [15, с. 18].

Втрачаючи функцію індивідуалізації, ідентифікації, співвіднесеності з денотатом, зазнаючи якісних змін у семантичній структурі, номінація Адам набуває рис апелятива, що безпосередньо впливає на рівень фразеологізації символічних значень. Антропонім зберігає генетичний зв'язок із денотатом власної назви лише опосередковано. У мовленні такі зв'язки здатні по-різному актуалізуватися.

Біблійне ім'я першої жінки – Єва, означає «життя», і навіть «життя благодатне», вона була символом благодаті для всіх, хто жив на Землі. Після гріхопадіння доля Єви «в муках народжувати дітей своїх» (Буття 3: 16). Власна назва як ім'я концепта набула ознак повідомлення, містить закодовану інформацію про значуще явище, маркована концептосферою національної мови. Біблійна символа як текстове повідомлення, зазвичай, може бути й репрезен-

тантом, і ім'ям-концептом, напр.: Єва – допитлива жінка, яку легко спокусити. Вирішальну роль у формуванні символічних значень ономастичних компонентів відіграють асоціації, які супроводжують інтенціональне поняття та екстенціональний зміст, а потім і замінюють поняття частково або повністю, як-от у біблійзмах: «у костюмі Єви – про голу людину» [6, с. 20], «праматір Єва або Єва – про риси характеру чи поведінки, які є типовими, властивими усім жінкам» [6, с. 20], де антропонім по-різному реалізує символічне значення, що генетично сягає асоціацій, пов'язаних із денотатом цієї власної назви.

Історія синів перших людей – це прагнення людини знайти дорогу до загубленого раю, є продовженням теми моральної відповідальності, що вперше прозвучала в розповіді про Адама і Єву. Саме стосовно Каїна використано вперше слово *grēh* у Біблії (Буття 4:7). Вчинок Адама і Єви – це лише «стук у двері зла», дії ж Каїна – це вже сфера зла. Через заздрощі та злобу (Бог з більшим задоволенням прийняв Авелеву жертву) Каїн убив свого брата, хоча не це було першопричиною злочину, а глибока віра молодшого брата та маловір'я старшого. Бог карає Каїна прокляттям: «Мандрівником та заволокою будеш ти на землі» (Буття 4:12). Отже, його покаранням стало вічне вигнання і блукання. Той, хто першим у світі торкнувся смерті, стає навіки позбавленим «її обіймів». Кара Господня була всемудрою: на кожного, хто вбив би Каїна, чекатиме семикратна помста. І тому Господь мітить братовбивцю тавром, аби ніхто його не чіпав. Так до кінця життя й ходитиме Каїн з печаттю гріха, породженого його невір'ям, заздрощами та злобою.

Роль семантично стрижневого компонента фразеологічної одиниці виконують не всі антропоніми, хоча всі вони є джерелом експресивності сталих зворотів. У фразеологізації бере участь не сам онім, а символічне значення, яким наповнюється онімна оболонка під час функціонування в мовленні, напр.: «1. *Каїнова печать*, книж. – тавро зради, братовбивчий злочин. 2. *Каїнове діло чинити*, книж. – зраджувати, вбивати» [15, с. 259]; «*Каїн, окаяний* у значенні: 1. Грішний, проклятий; 2. Дуже поганий, неприємний у будь-якому сенсі» [12, с. 72]; «*Каїн*, зневажл. Про братовбивцю, зрадника, злочинця тощо» [12, с. 72]. Отже, ім'я Каїна є синонімом до слів злочинець, вбивця, виродок. Сучасна мовленнєва практика констатує семантичну трансформацію символом *Каїн, окаяний*. Антропонім функціонує в мовленні як субститут соціально-оцінного апелятива – компонента усталеної одиниці мови «*Каїнова печать* (*Каїнове тавро*), що означає відбиток чи вияв пороку в людини і є синонімом до вислову *тавро зрадника*» [6, с. 28].

Біблійний контекст є підґрунтям моральної оцінки вчинку Каїна. Саме завдяки Біблії як сакральної й релігійної книги «каїніада» є протосюжетом для бінарної опозиції, що має вияв у дихотомічних персонажах Каїн – Авель.

Етимологія імені Авель непрозора. Авель – символ невинної жертви, перший праведник, якого спіткала насильницька смерть (Матвія 23:35), приклад віри (Євреям 11:4). У християнській екзегетичній традиції Авель – це прообраз Ісуса Христа. Перший символізує уявлення про внутрішній світ людини, який акумулював стійку віру в Бога, любов до нього, праведність, бажання відмежуватися від гріха.

Отже, Біблія відзначається специфічним функціонуванням мовних виразальних засобів, зокрема символів, що зумовлено її особливим ідейно-концептуальним, світоглядним призначенням. Символи через експресивно-оцінну семантику допомагають окреслити коло ціннісних орієнтирів християнина, визначити особливості біблійної мовної картини світу.

Біблійні антропоніми є зразком, за яким у мові сприймаємо більш чи менш подібну копію, яка трансформуючись, нівелює семантичну структуру власної назви, розширюючи межі її функціонування. Такі символічні імена як яскраві й влучні характеристики певного образу набувають стійкого значення й закріплюються в мовленні. Саме дослідження умов функціонування, повного осмислення таких символів індивідами видається нам перспективним, таким, що потребує подальшого студіювання.

Бібліографічні посилання

1. **Багнюк А.** Символи українства / А. Багнюк. – Тернопіль : Новий колір, 2008. – 826 с.
2. **Біблія** або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту [переклад проф. Івана Огієнка]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с.
3. **Бумер М.** Образы добра и зла / М. Бумер // Два образа веры. – М. : ООО «Фирма «Издательства АСМ», 1999. – С. 162–186.
4. **Головей В.** Категорія священного : проблеми етимології та семантики / В. Головей // Проблеми гуманітарних наук : наукові записки ДДПУ. – Вип. 10. – Дрогобич : НВЦ «Каменярь», 2002. – С. 36–45.
5. **Еліаде М.** Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андроген; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / Мірча Еліаде. – К. : Основи, 2001. – 591 с.
6. **Коваль А. П.** Спочатку було слово / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 311 с.
7. **Лаба В.** Біблійна герменевтика / В. Лаба. – Рим : Вид-во УГКЦ, 1990. – 149 с.
8. **Mnich R.** Категория символа и библейская символика в поэзии XX века / R. Mnich. – Lublin : UMCS, 2002. – 258 с.
9. **Пасік Н. М.** Власні назви в українській фразеології та пареміології : автореф. дис. канд. філол. наук : 10. 02. 01. / Н. М. Пасік. – К., 2000. – 20 с.
10. **Рікер П.** Метафора і символ / П. Рікер // Альманах Перекладацької Майстерності. – 2000–2001. – Т. 2. К. 2. – Наукові переклади. – Львів – Дрогобич : Коло, 2002. – С. 98–121.
11. **Семенец Е. А.** Синергетика поэтического слова / Е. А. Семенец. – Кировоград : Умекс ЛТД, 2004. – 338 с.
12. **Словник української мови** : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1974. – Т. 5. – С. 72.
13. **Тиллих П.** Систематическое богословие / П. Тиллих. – СПб : Алетейя, 1998. – 488 с.
14. **Фразеологічний** словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.
15. **Фразеологічний** словник української мови: у 2-х томах / авт.-уклад. Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1984. – С. 76.
16. **Sawicki S.** Sacrum w badaniach literatury S. Sawicki Wartość. – Sacrum – Norwid. – Lublin, 1994. – S. 95–103.

Надійшла до редколегії 27.02.13

Л. В. Романюк

Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»

ЛІНГВОПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Розглянуто провідні напрямки досліджень української фразеології, їх лінгвопрагматичний аспект. З'ясовано особливості та перспективи досліджень фразеологічних одиниць на сучасному етапі розвитку нової лінгвістичної наукової парадигми. Виявлено специфіку різних аспектів прагматичного аналізу фразеологічної одиниці, накреслено модель структурування фразеосемантичного поля з позицій прагматики, граматики, лінгвокультурології, семіотики, комунікативної лінгвістики. Фразеологічну одиницю у названому аспекті розглянуто як соціально, культурно, національно маркований феномен мовної природи.

Ключові слова: прагматика, фразеологічна одиниця, граматика, семантика, лінгвокультурологія, категорія прагматики, оцінковість, фразеосемантичне поле.

Рассмотрены ведущие направления исследований украинской фразеологии – линво-прагматический аспект. Выяснены особенности и перспективы исследований фразеологических единиц на современном этапе развития новой лингвистической научной парадигмы. Выявлена специфика различных аспектов прагматического анализа фразеологической единицы, намечена модель структуризации фразеосемантического поля с позиций прагматики, грамматики, лингвокультурологии, семиотики, коммуникативной лингвистики. Фразеологическая единица в названом аспекте рассмотрена как социально, культурно, национально маркированный феномен языковой природы.

Ключевые слова: прагматика, фразеологическая единица, грамматика, семантика, лингвокультурология, категория прагматики, оценочность, фразеосемантическое поле.

The article reviews linguopragmatic aspect as the key research areas of Ukrainian phraseology. Specific characteristics and prospects of research phraseological units at the present stage of development of new linguistic science paradigm have been found. The specificity of various aspects of the pragmatic analysis of phraseological units drawn model structuring phraseosemantic field from the position of pragmatics, grammar, cultural linguistics, semiotics, communicative linguistics. Phraseological unit in the said aspect is seen as socially, culturally, nationally marked linguistic phenomenon of nature.

Keywords: pragmatics, phraseological unit, grammar, semantics, cultural linguistics, pragmatic category, evaluation, phraseosemantic field.

У сучасній науковій парадигмі наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. стала помітною тенденція до інтеграції здобутків різних напрямків та методологій в царині лінгвістики. Унаслідок чого на стику традиційних наук про мову виникає корпус нових сучасних напрямів лінгвістики, як, наприклад, комунікативна лінгвістика, лінгвосеміотика, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика та ін. Сказане повною мірою стосується філології, філософії, психології та інших галузей науки, на стику яких розвинулася лінгвістична прагматика.

Проблематика лінгвопрагматичних досліджень, інструментарій та методологія лінгвістичної прагматики дозволяють вирішення низки важливих наукових завдань: виявлення суб'єктивного чинника передумов, способів та закономірностей вербалізації складних філософських, культурно-історичних, ментальних категорій, когнітивно-психологічних та духовно-ментальних маніфестацій мовної картини світу. Це й зумовило актуальність задекларованої теми.

У традиціях сучасного мовознавства фразеологія розглядається як підрівень загального лексичного рівня мови. Однак поглиблене вивчення основної одиниці

цього підрівня – фразеологізмів, намагання вчених істотно розширити уявлення про неї, у теоретико-практичному аспекті дають підстави для виокремлення цієї галузі лінгвістичної науки в самостійну дисципліну. Неоціненний внесок у розробку теорії і практики сучасної фразеології внесли праці таких лінгвістів, як В. Л. Архангельський, О. В. Кунін, В. М. Телія, В. П. Жуков, Н. М. Шанський, В. М. Мокієнко, В. В. Виноградов, А. І. Молотков, а також праці вітчизняних вчених – О. В. Скиби, Ю. Ф. Прадіда, М. М. Пазяка, В. В. Жайворонка та ін. Слід зазначити, що лише незначна кількість праць присвячена дослідженню фразеологічного складу української мови у світлі лінгвістичної прагматики (О. В. Виноградова, О. О. Селіванова, В. Д. Ужченко, І. Б. Іванова).

На ґрунті української фразеології були здійснені спроби комплексного аналізу мовного матеріалу саме з позицій семантичної прагматики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, семіотики (В. Д. Ужченко, М. Я. Плющ, І. Р. Вихованець, Є. В. Ковальчук, О. В. Виноградова, Є. К. Тимченко та інші), але слід зазначити, що таких досліджень небагато. Більша частина досліджень української фразеології виконана в межах традиційної граматики, порівняльно-історичного і структурно-системного підходів. Отже, вважаємо за необхідне розглянути інструментарій та перспективність лінгвістичної прагматики, лінгвокультурології та комунікативної лінгвістики для дослідження фразеології як продукту вторинної номінації та семантичної транспозиції, вторинного знаку в семіотиці. Проблема визначення специфіки такої мовної одиниці як фразеологізм, опис фразеологічного матеріалу із застосуванням технології прагматики залишається не до кінця розкритим на теренах української лінгвістики.

Провідною *метою* даної статті є визначення та виокремлення найбільш перспективних напрямків досліджень фразеологічного складу української літературної мови, а також виявлення провідних характеристик, що формують суб'єктивний спосіб організації мовного коду на рівні фразеосемантичного поля, фразеосемантичної групи.

За основу в цій роботі прийматимемо визначення лінгвістичної прагматики, запропоноване Ф. С. Бацевичем: «Лінгвістична прагматика – напрям сучасної лінгвістики, який ґрунтується на виявленні та описі функціонування суб'єктивного чинника в Мові, Мовленні та Комунікації як модусах існування живої природної мови» [4, с. 12]. Отже, напрям та об'єкт досліджень у галузі лінгвістичної прагматики, безперечно, визначається предметом дослідження. Сьогодні однозначної відповіді на питання про предмет дослідження не існує. Однак, визначимо відповідну позицію: лінгвістична прагматика досліджує суб'єктивний чинник у мові. Так, до сфери уваги прагматики потрапляють конотації, зумовлені лексичними та граматичними засобами; реєстри, модальності, оцінки; дискурси, інтенції, мовленнєві жанри та ін. Залежно від предмета дослідження та ступеня взаємодоповнення нового та традиційного аспектів розуміння суб'єктивних способів організації мовного коду можна виділити лінгвопрагматичні аспекти досліджень у царині української фразеології.

Виходимо з того, що фразеологізм може виражати прагматику мови у певний специфічний спосіб. Єдиним безперечним моментом є виділення прагматичної здатності, тобто це свідчить про наявність в їх змісті прагматичного значення. Проблемами визначення сутності поняття прагматичного значення переймалися Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, Т. В. Булігіна; Л. А. Кисельова, А. М. Емірова. Л. С. Бархударов з цього приводу зазначає: «На жаль, лінгвістична теорія прагматичних значень до цього часу розроблена набагато менше, ніж теорія значень референційних.

Між тим не підлягає сумніву, що система прагматичних значень, що виражені в мові, виявляється досить складною і що такі значення якісно неоднорідні» [3, с. 4].

Одним із важливих і перспективних напрямків лінгвопрагматичних досліджень у царині фразеології є виявлення і опис складників національної картини світу, що зумовлюють вибір певної структурної моделі, образної системи, прецедентного феномена, тобто визначають прагматику комунікативного акту. Різні аспекти означеної проблеми розглядаються у працях таких вітчизняних дослідників-лінгвістів, як О. О. Потебня, М. М. Пазяк, Л. Г. Авксентьев, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко, Л. М. Пелепейченко та ін. При цьому особливої значущості набуває аналіз філософських, фундаментальних категорій, що формують підвалини мовно-культурної картини світу народу. Такою є категорія локативності, яка є закоріненою у фразеологічному складі української мови та залишається базовим формантом мовно-культурної традиції українського народу. Фразеологічна одиниця у названому аспекті розглядається як соціально, культурно, національно маркований феномен мовної природи.

Отже, фразеологізм як об'єкт лінгвістичних досліджень з позицій лінгвокультурології, етнокультурології є мовним знаком специфічної природи і структури, тому методи лінгвістичної прагматики допоможуть дослідити особливості культурної знакової функції фразеологізмів й визначити місце й роль фразеології у концептуалізації світу, створенні національно маркованої моделі на мовному рівні.

Перспективним напрямком у дослідженні фразеології є аналіз механізмів і засобів виникнення нових значень – сфера внутрішньої прагматики або ж прагматосемантики. О. Л. Боярська [6], досліджуючи прагмалінгвістичні аспекти такого явища, як полісемія, а також механізми виникнення нового значення на основі метафори, розглядає і проблеми виникнення нових значень у фразеології. Прагматичний компонент нових значень ЛСВ (лексико-семантичний варіант) пов'язується із метафорою. Дослідниця зазначає, що завдяки метафорі, крім когнітивних та семантичних змін, відбуваються зміни у прагматичній мовних одиниць. Цей процес семантичної транспозиції є повністю природним, бо всі операції зі створення метафори виконуються людиною, котра належить до певної соціальної, професійної, статевої, вікової або ж етнічної групи. З точки зору внутрішньої прагматики, до сукупної семантики словарного комплексу може бути інтегрований новий компонент – компонент оцінковості.

Важливим аспектом дослідження прагматики мовного коду є оцінковість. За твердженням Н. Д. Арутюнової [2, с. 389], оцінковість – є типово прагматичною категорією. Також слід зважати на те, що з точки зору зовнішньої прагматики нові лексико-семантичні варіанти сприймаються як зміни в контексті вживання слова. Прагматичний аспект повною мірою відбиває можливість людини виразити своє ставлення до того, що відбувається навколо. Людина з позицій лінгвістичної прагматики – творець оцінки, джерело емоції, адресант/адресат, вона може маніфестувати свою культурну позицію. Як результат культурної інтерпретації фразеологізмів у процесі вживання із останнього формується провідний компонент культурно-мовного значення фразеологізму, де ціннісно-емоційне ставлення до навколишнього світу є провідним змістом значення.

Г. М. Зельдович [9] працює у сфері грамматики прагматики, досліджуючи закономірності взаємодії на рівні грамматики семантики й прагматики. На противагу семантиці, котра досліджує власне сутність мовних одиниць, прагматика висвітлює питання про реальні шляхи, засоби, умови використання названих одиниць. Дослідник вважає, що таке використання складових мовного коду є набагато ці-

кавішим, багатішим, непередбачуваним, ніж безпосередньо семантичний інваріант. Крім того, Г. М. Зельдович вважає, що саме дослідження граматики з позицій прагматичної лінгвістики має бути найбільш продуктивним: надзвичайна багатозначність, примхливість та зумовленість поведінки одиниць граматики, за більш глибокого розгляду їх семантичного улаштування виявляється досить простою. Вдавана примхливість та нерегулярність може бути пояснена загальними, неспецифічними граматичними принципами функціонування мови.

М. Л. Ковшова [10] досліджує лінгвокультурологічний аспект буття фразеологізмів у мові, дослідниця звертається саме до семантики і прагматики фразеологізмів російської мови. Створена раніше модель (за теорією інтерпретацій) адекватно відбиває сутність та структуру операцій, що відбуваються під час сприйняття фразеологізмів носієм мови, визначає передбачувану зворотну реакцію. Особливість цього сприйняття в тому, що всі компоненти мовної семантики (типи подачі інформації) проходять крізь різні форми їх усвідомлення в культурі. Тим самим семантика фразеологізму формується культурно маркованими блоками. Дослідниця зазначає, що культурні інтерпретації поєднують в єдине ціле мовну семантику і культурну конотацію фразеологічної одиниці, тобто до власне семантики у традиційному її розумінні «вплетені» культурні смисли. Саме такий механізм, вважає М. Л. Ковшова, створює власне фразеологічне значення, яке має іменуватися як культурно-мовне значення фразеологічної одиниці.

Окремим питанням слід також виділити проблему прагматичної орієнтації фразеологізмів. Така орієнтація фразеологізмів виявляється уже в узуальній стійкості. Фразеологічна одиниця з таких позицій виявляється одним з найбільш ефективних засобів щодо реалізації певної прагматичної заданості. Під впливом контексту емоційності, оцінки, регістру актуалізований не тільки комунікативний намір того, хто говорить, але й психічні переживання, інтенції, інтертекстуальний контекст на рівні фразеологічної одиниці. Крім того, разом із семами, що виявлені в системному контексті, актуалізуються й оказіональні семи. Отже, актуалізація загального дескриптивного змісту веде до виникнення нових емотивних змістів, комунікативних намірів, оцінок, пресупозицій тощо.

З позицій української етнолінгвістики здійснюються дослідження української фразеології у працях В. В. Жайворонка. Вивчення фразеології з огляду на її творця – український етнос – потребує використання комплексного підходу до аналізу фразеологічного матеріалу. Таким чином, у етнолінгвістиці використовується й інструментарій лінгвістичної прагматики. З таких позицій, культура і етнос є тим суб'єктивним фактором формування мови, що й досліджує лінгвістична прагматика, адже «усталені народні порівняння є яскравою ілюстрацією естетичних і моральних цінностей, які сповідує етнос» [7, с. 34–35]. В. В. Жайворонко також накреслює нові перспективи використання прагматики в лінгвостилістиці: дослідник вдається до досліджень ідіостилістики Т. Шевченка, піддаючи розгляду мовні засоби і стилістичні фігури.

Проте фразеологічні засоби відображення різних фундаментальних категорій пізнання світу вивчені недостатньо. Частково цих питань торкалися В. З. Дем'янков, Є. В. Ковальчук, В. М. Телія. У словнику за редакцією В. М. Телія («Словарь образных выражений русского языка») виділені окремі група ідіом із визначеною семантикою. Проте особливості відображення прагматичного аспекту усім комплексом фразеологічних одиниць ще не досліджувалися на матеріалі сучасної української мови. Незважаючи на значну кількість наукових праць, у яких ґрунтовно досліджуються фразеологічні одиниці, дотепер остаточно

не вирішеними залишилися питання нормативності вживання тієї чи іншої фразеологічної одиниці в різних комунікативних сценаріях.

Окремо відстоїть проблема розгляду конотативного аспекту значення фразеологічної одиниці. Зокрема, у працях сучасних дослідників розглянуто поняття конотації, «внутрішньої форми» як асоціативно-образного її компонента, також проаналізовано емоційно-оцінний компонент конотації та експресивність. Він сприймається як компонент акумуляції конотативних властивостей фразеологічних одиниць (В. М. Телія, В. Д. Ужченко, В. В. Жайворонок, Л. І. Мацько та ін.). У такому аспекті лінгвістичного дослідження експресивна функція не конкурує з прагматичною функцією мови, оскільки прагматика охоплює більше характеристик і чинників, ніж категорія експресивності.

Зважаючи на все зазначене вище, слід зробити такий висновок: прагматика робить проблему «людина і мова» центральною, провідною для багатьох напрямів сучасної лінгвістики: як традиційної, так і нової. Сучасна українська фразеологія не є винятком – вона залишається перспективною галуззю для досліджень на всіх рівнях лінгвістичної прагматики.

Отже, прагматична лінгвістика розвивається у багатьох напрямках, переміщуючись з іншими дисциплінами нової лінгвістичної парадигми. На ґрунті української фразеології перспективним залишається здійснення комплексного аналізу мовного матеріалу з позицій семантичної прагматики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики, семіотики, комунікативної лінгвістики та ін.

Бібліографічні посилання

1. Арутюнова Н. Д. В целом о целом в концептуализации действительности / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Семантика начала и конца. – М., 2002. – С. 3–18.
2. Арутюнова Н. Д. Прагматика / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 389–390.
3. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л. С. Бархударов. – М. : Междунар. отношения, 1975. – 240 с.
4. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 304 с.
5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 376 с.
6. Боярская Е. Л. Взаимодействие когнитивных, семантических и прагматических аспектов явления полисемии // Семантика и прагматика / Е. Л. Боярская. – Режим доступа : <http://www.gumer.info>.
7. Жаворонок Н. В. Українська етнолінгвістика / Н. В. Жаворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
8. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії) / А. П. Загнітко. – К. : ІЗМН, 1993. – 343 с.
9. Зельдович Г. М. Прагматика граматики / Г. М. Зельдович. – М. : Языки славянских культур, 2012. – 648 с.
10. Ковшова М. Л. Анализ фразеологизмов и коды культуры / М. Л. Ковшова // Известия РАН. Серия литературы и языка. – М. : РАН, 2008. – Т. 67, № 2. – С. 60–65.
11. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница : Нова Книга, 2009. – 272 с.
12. Телія В. Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телія. – М. : Школа «Языки рус. культуры», 1996. – 286 с.

Надійшла до редколегії 20.02.13

С. Б. Сереброва

Донецкий национальный университет экономики и торговли

ИССЛЕДОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КУЛЬТУРНОГО КОДА В ЗАГОЛОВКАХ СОВРЕМЕННОЙ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЫ ДОНБАССА

Розглянуто функціональні особливості використання в дискурсі заголовків сучасної регіональної друкованої преси культурно маркованої лексики, яка пов'язана з фразеологією даної культурної спільноти. Проаналізовано способи трансформації первинних висловлювань, а також їх стилістичну приналежність.

Ключові слова: сучасний дискурс заголовків регіональних ЗМІ, культурний код, прецедентні феномени, заголовок, стилістичний аналіз.

Рассмотрены функциональные особенности использования в дискурсе заголовков современной региональной печатной прессы культурно маркированной лексики, связанной с фразеологией данного культурного сообщества. Проанализированы способы трансформации исконных выражений, а также их стилистическая принадлежность.

Ключевые слова: современный дискурс заголовков региональных СМИ, культурный код, прецедентные феномены, заголовок, стилистический анализ.

Functional features of using the cultural-marked vocabulary, connected with present community's phraseology in the discourse of contemporary regional print media are considered. The ways of transforming indigenous expressions, as well as their stylistic identity are analyzed.

Key words: modern discourse of the regional media titles, cultural code, precedent phenomenon, title, stylistic analysis.

Одной из актуальных проблем современной когнитивистики является обращение к вербальным характеристикам самоидентификации определенной национальной общности, которая реализуется в языке, главным образом, за счет использования слов, культурно маркированных, несущих «культурный код».

Ю. М. Лотман в свое время ввел в научный обиход лингвистические характеристики коммуникационного текста (каковым, безусловно, является язык газеты). Он развил и дополнил представленную Р. О. Якобсоном модель акта коммуникации, и предложил понятие культурного кода [9, с. 76]: «... акт коммуникации (в любом достаточно сложном и, следовательно, культурно-ценном случае) следует рассматривать не как простое перемещение некоторого сообщения, остающегося адекватным самому себе, из сознания адресанта в сознание адресата, а как перевод некоторого текста с языка моего «я» на язык твоего «ты». Самая возможность такого перевода обусловлена тем, что коды обоих участников коммуникации хотя и не тождественны, но образуют пересекающиеся множества. Но поскольку в данном акте перевода всегда определенная часть сообщения окажется отсеченной, а «я» подвергнется трансформации в ходе перевода на язык «ты», потерянным окажется именно своеобразие адресанта...» [9, с. 77].

Понятие кода, по мнению Ю. М. Лотмана, неразрывно связано с культурой. «Культура не беспорядочное накопление текстов, а сложная иерархически организованная, работающая система» [9, с. 155].

Коды и субкоды применяются к сообщению в общей культурной рамке [12], которая определяет сумму знаний получателя сообщения – его идеологические,

этические, религиозные убеждения, психологические установки, вкусы, систему ценностей.

С понятием *культурной рамки* тесно связано понятие репрезентации. Репрезентация – это представление посредством кодов элементов реальности. «Репрезентации участвуют в формировании медиа-стереотипов гендера (поля), социальной группы, класса, возраста, национальности» [5, с. 94].

Репрезентация, в свою очередь, составляет естественный переход к другому понятию – понятию мифа. Миф – это приписанный знаку смысл, несущий в себе идеологию социальных отношений. Понятие разработано французским ученым Р. Бартом в книге «Мифологии». Анализируя мифы с точки зрения означающего предмета, Р. Барт приходит к выводу, что реальность, «вещь», выступая в качестве означающего, полностью растворяется в означаемом. Это происходит в силу того, что миф похищает у означающего предмета его собственную историю, утрачивая память о том, как он был сделан, предмет «тем самым утрачивает человеческий смысл» [2, с. 270].

Всплеск интереса к культурной составляющей текстов современной газеты и к научным исследованиям в этой области во многом произошел благодаря появлению работы «Русский язык и языковая личность» Ю. Н. Караулова. В ней дополнил научные взгляды Ю. М. Лотмана на порождение текстов, связывая их с культурной общностью людей, имеющих общую память, иначе говоря, воспитанную на лучших ее образцах. Выдвинутая им теория прецедентности [6, с. 155] текстов получила развитие в последующих трудах и практических исследованиях филологов. Если говорить о языке газеты, то использование возможностей интертекстуальности как нельзя лучше соотносится с необходимостью писать емко и кратко, обращаясь к интеллектуальному наследию жителей данного когнитивного пространства. Эти богатые возможности представляет использование культурного кода. Понимание этого помогает насытить тексты новой коннотацией, наполнить глубинным подтекстом, не выходя при этом за рамки газетного формата.

Усилению значимости ПФ в тексте способствует их функционирование в условиях максимального «текстового напряжения», когда интертекстуальные элементы привлекают особое внимание адресата. Такими сильными позициями являются заголовок, подзаголовок, начало и конец текста. Кроме того, в любом тексте, грамотно построенном, присутствуют ключевые слова, которые несут основную смысловую нагрузку.

Общеизвестно, что заголовки выполняют стратегическую задачу в тексте газеты, так как они несут не только смысловую, информативную нагрузку, но и призваны привлечь внимание читателей внешним видом (графикой) и необычной стилистикой. «Разные языковые приемы позволяют превратить заголовок в тот самый «крючок», который способен привлечь внимание к любой проблематике. Журналист имеет право вступить в коммуникативную игру с реципиентом через заголовок, он может использовать игровые стратегии и тактики образования интригующего названия» [1, 105]. Изучением современных заголовков и их функционирования в дискурсе современных газет занимаются многие российские и украинские лингвисты, такие как Е. А. Земская [4], В. В. Славкин [10], Э. А. Лазарева [8], Т. В. Желтоногова [3].

Ученые обратили внимание на то, что одной из тенденций в развитии языка современной газеты является повышенное внимание к заголовкам. Газеты как бы соревнуются в изобретении все более необычных, броских, привлекающих внимание заголовков. Можно сказать, что заголовочный комплекс является визитной

карточкой газеты. «Заголовок на газетной полосе – это та одежда, по которой встречают журналистский текст. Хотелось бы, чтобы она соответствовала его уму – содержанию» [10, с. 49].

Используя контент-анализ (сплошную и рейдовую выборки), а также интент-анализ, мы исследовали частотность использования прецедентных феноменов в заголовочном комплексе следующих изданий: региональных – «Донбасс», «Донецкий кряж», «Салон», «Донецкие новости», «Остров»; городских – «Вечерний Донецк», «Жизнь», «Город».

Целью данной статьи является стилистический анализ использования прецедентных феноменов в качестве заголовков современных СМИ. Мы обратились к наименее исследованному в современной медиалингвистике региональным газетным текстам.

Изучая тексты региональных СМИ, мы пришли к выводу о том, что они не всегда отвечают современным тенденциям в развитии языка: раскрепощенности, использования различных стилистических средств, карнавализации языка, отмеченных нами выше, то есть отстают от центральных изданий. Мы заметили также большую разницу между коммерческими и некоммерческими изданиями. Это выражается в том, что коммерческие СМИ: «Салон», «Город», «Донецкие новости», «Донецкий кряж», стремятся к соответствию современным тенденциям подачи материала. Это выражается и в оформлении заголовочного комплекса. Используются приемы, относящиеся к области метаграфематики. В частности, такие ее средства, как супраграфематика (выбор шрифта, средств шрифтового выделения: курсив, подчеркивание, разрядка, использование заглавных букв, варьирование насыщенности и размера шрифта, разница в цвете) и топографематика (способы размещения печатного текста на плоскости). Например: «**ХОББИ**ты интернета. Блогеры рассказали, как они превратили своё увлечение писать в Сети обо всём в источник дохода» [«Комсомольская правда в Украине» (далее – КпУ), № 258/46, 18–24 ноября 2011].

Главным качеством газетного заголовка, несомненно, является точность и вытекающая из нее смысловая объемность, т. е. умение журналиста в максимально сжатом виде передать основную мысль текста.

Стилистическое оформление заголовков в современных СМИ выходит на первый план. Очень часто основой стилистически окрашенного заголовка становится прецедентное высказывание [11, с. 172]. Это может быть известная всем носителям данного когнитивного пространства пословица, поговорка, цитата из фильма, песни и т. д.

В данной статье нас интересует стилистическая функция прецедентных заголовков и в первую очередь трансформированных цитат в широком смысле. Именно трансформация прецедентных феноменов – наиболее востребованный прием современной журналистики. Хотя нужно отметить, что в текстах современных украинских русскоязычных СМИ широко используются прецедентные феномены в их исходном виде (канонической форме). Например: «**В белоснежных полях под Москвой**» [«Донецкий кряж», № 17 (909) 04–10 мая 2012]; «**Со слезами на глазах...**» [«Донецкий кряж», № 17 (909) 04–10 мая 2012]. «**Далеки они от народа**» [«Донецкий кряж», № 19 (911) 18–24 мая 2012]; «**Новое – хорошо забытое старое**» [«Донецкий кряж», № 17 (909) 04–10 мая 2012].

Источниками прецедентных заголовков становятся известные всем носителям языка крылатые выражения. Такое прямое цитирование, называемое в научной литературе *упоминанием*, используется, в основном, в некоммерческой прес-

се. Стилистическая функция таких заголовков с точки зрения экспрессивности минимальна, используются преимущественно самые известные выражения, истинное значение которых от частого употребления стерто и приобретает значение штампа.

Для современной газеты все-таки характерна игра со словом, стремление к тому, чтобы даже известные выражения зазвучали по-новому. И этого эффекта журналисты могут добиться и минимальными средствами. Частый прием такого цитирования в заголовках – незаконченная цитата с многоточием в конце фразы. Приведем примеры: «*Парней так много холостых ...*» [«Панорама», № 12 (1974) 22–28 марта 2012]; «*Скажи мне, кто твой друг...*» [«Итоги недели», № 48, 28.11.07–04.12.07], «*Вот она была – и нету!...*» [«Громадська правда» № 6, 01.09.07], «*А нечистым трубочистам...*» [«Салон», № 73, 21.09. 07], «*Такой же, но с перламутровыми пуговицами...*» [«Салон», № 73, 21.09. 07], «*Если у вас нету дома, пожары ему не страшны...*» [«Итоги недели», № 44, 24–30.10.07], «*Не за то отец бил...*» [«Публика», № 42, 2006]. Такие заголовки вносят элемент интриги (загадки), как бы призывают к сотрудничеству, привлекают внимание знакомой цитатой, соотносимой с известным прецедентным феноменом, будь то фраза из фильма, первая часть пословицы, слова из популярной песни, ставшие крылатыми слова из классики и т. д. Чаще всего в качестве такого типа заголовков используются прецедентные высказывания. Этот способ трансформации обычно называют *усечением*.

Измененные цитаты, использующиеся в заголовках, отражают, как правило, настроения в обществе. Очень часто это могут быть так называемые «злободневные» феномены – это фразы из высказываний политиков, рекламных слоганов. Например: «Возвращение *«любых друзей?»*» [«Остров», № 43, 28.11.07]; «*Жизнь* настолько *«покращили»* мне, что исчезла уверенность в завтрашнем дне» [«Остров», № 31, 05.09.06]; «Голосовать только *с чистыми руками*» (буквализация: о выборах в Египте) [«КпУ», № 139, 29 июня – 5 июля 2012].

Ситуация билингвизма отражается в региональной прессе самыми разными способами: украиноязычный текст может быть передан в русской транскрипции или в украинском написании. Этот процесс смешанного (по лексике и грамматике) языка в результате взаимодействия двух или более языков, функционирующих на данной территории, обозначается в лингвистике терминами *креолизация* или *пиджинизация*. «Креолизованный (креольский) язык – язык, образовавшийся благодаря взаимодействию двух языков и ставший основным средством общения в данном коллективе» [11, с. 256]. Обратим внимание на последний пример. В нем автор цитирует лозунг регионалов на последних выборах, он звучал так: «*Покращення вашого життя вже сьогодні*». Журналист первое слово приводит на русском языке, а второе – на украинском и в кавычках – яркий пример процесса креолизации.

Но более частотными, по нашим наблюдениям, являются трансформированные фразы из классических произведений, популярных кинофильмов, советских лозунгов и песен, библеизмы, пословицы и поговорки. Причем степень изменения структуры может быть минимальной, скажем, введение отрицательных частиц *не, без*, или их отсутствие полностью меняет семантику известной фразы. Например: «*Великий и могучий нерусский язык*, или «Эври бади, пановэ!» [«Донецкий криж», № 18 (910) 11–17 мая 2012]. «*Их не ищет милиция*» [«Остров», № 6 (448) 8 февраля 2012]. «*Забываемый* Первомай» [«Донецкий криж», № 17 (909) 04–10 мая 2012].

«Отходное дело» [«Фокус», № 14, 6 апреля 2012]. «Таланты и Поклонная. Кто выступал и кто слушал на пропутинском митинге» [«МК Донбасс», № 11, 8.2–14.2 2012]. «Быт или бить». Виды домашнего насилия и их соотношение в Украине» [«Фокус», № 14, 6 апреля 2012].

Такие заголовки, как правило, удачно реализуют номинативную функцию и в то же время выглядят стилистически ярко и каждый раз по-новому, в зависимости от фантазии автора и темы статьи.

Следующим способом изменения структурного состава известного выражения, имени, ситуации является наполнение его другим содержанием за счет введения нужного автору лексического наполнения. Этот способ, пожалуй, наиболее удачно выполняет стилистическую функцию привлечения читательского внимания минимальными средствами за счет использования прецедентного феномена, известного всем носителям данного когнитивного пространства. Например: «Мозг разуму *не товарищ*» [«Донецкий кряж», № 18 (910) 11–17 мая 2012]; «Двадцатка» – России *не товарищ*» [«Донецкий кряж», № 24 (916) 22–28 июня 2012] – аллюзия к известной поговорке «Гусь свинье – не товарищ!»; «Мартынюк *раздора*» [«15 минут», № 148, 13.11.07] – легко угадывается «яблоко *раздора*»; «Договор дешевле *денег*» [«15 минут», № 148, 13.11.07] – игра на антонимах; «Ударим высоким искусством *по* бездуховности!» [«Донецкий кряж», № 17 (909) 04–10 мая 2012]; «Ребёнок *преткновения*» [«Донецкий кряж», № 17 (909) 04–10 мая 2012]. «Бойкот *хуже воровства*» [«Донецкий кряж», № 20 (912) 25–31 мая 2012]. «Жизнь *после* евро...» [«Донецкий кряж», № 20 (912) 25–31 мая 2012] – замена части выражения дает желаемый стилистический эффект, яркий заголовок, соответствующий теме заметки; «*Вышел в степь донецкую* Кака *молодой*» [«Город», № 39, 9.11.07] – замена исконного «парень» на имя собственное (футболиста команды «Шахтер») вряд ли можно считать удачным, скорее вызывает отторжение, потому что далеко не все читатели являются болельщиками; «*Кому на Донбассе жить хорошо?*» [«Народная воля», № 1, 10.09. 07], «*Кому в ВТО жить хорошо?*» [«Донецкий кряж», № 44, 24–30.11.06], «*Кому в Приазовье жить хорошо?*» [«Донецкий кряж», № 26, 2006] – частое использование названия поэмы Н. А. Некрасова, с одной стороны, говорит о ее абсолютной прецедентности, с другой стороны, становится штампом.

В вышеприведенных примерах стилистический эффект достигается за счет замены одного, двух слов исходного текста, при этом сохраняется цельность канонического фрагмента, и он полностью ассоциативно считывается читателем.

Способ *расширения* состава используемого прецедентного феномена также широко востребован в заголовках современных СМИ. Имеется в виду свободное обращение с исходным текстом, нарушение цельности его структуры за счет введения посторонних лексических элементов. Например: «*Эх, хорошо в стране свидомых жить!*» [«Итоги недели», № 25, 25.06–01.07.08], «*Каждый* ревизор *желает знать...*» [«Салон», № 54, 15.07.08]. В данных примерах использован прием замещения части прецедентного высказывания авторскими словами, что позволяет использовать игру слов, соответствующие аллюзии и реминисценции, связанные с известными выражениями.

Контаминация, как один из видов трансформации, также широко используется в региональной прессе Донбасса. Опять же прецедентная часть заголовка позволяет помимо экономии языковых средств обратиться к наличию в сознании читателя соответствующего культурного кода, который позволит адекватно воспринять предложенную информацию. Например: «*На тебе божже, сам и расхлё-*

бывай» [«Город», №31, 14.09. 2007] – в этом заголовке совмещены два ПВ – «Сам кашу заварил, сам и расхлёбывай» и «На тебе, боже, что нам не гоже», *«Голод не тётка, а хрен редьки не слаще»* [«Салон», № 73, 21.09. 07].

Использование такого приема придает заголовкам парадоксальность за счет искажения первичного смысла прецедентного феномена, и всё это приводит к неожиданному стилистическому эффекту.

Но самым интересным, на наш взгляд, способом цитирования является *скрытый намек, отсыл*. В данном случае цитаты в исконном виде, как таковой, нет вообще, иногда это выражение, построенное по образцу известного текста – и оно прекрасно прочитывается. Например: *«Демократия – это контроль!»* Фраза, вынесенная в заголовок, является перифразом известного ленинского изречения *«социализм – это, прежде всего, учёт!»*. Но она, как *и ленинское учение, которое всесильно, потому что оно верно, истина сама по себе. Что и подтвердили события прошедшей недели*» [«Остров», № 9, 28.02. 07].

Чаще используется одно, два слова из канонического текста, таким образом, решается соответствующая стилистическая задача. Например: *«Зачем вы, юноши, идёте в армию?»* [«Донецкий кряж», № 46, 14–20.12.07], *«Земля тревоги нашей»* – аналогия с произведением Джона Стейнбека *«Зима тревоги нашей»*, использована игра слов, основанная на фонетической близости [«Донецкий кряж», № 33, 07–13.09.07].

Подводя итоги вышеизложенному, можно отметить, что газетные заголовки, выполняя доминирующую функцию в тексте газеты, призваны не только привлечь внимание читателей, но и максимально точно и емко передать содержание статьи. Они несут еще и особую стилистическую нагрузку.

Рассматривая заголовки региональной прессы Донбасса с точки зрения использования культурной составляющей, мы пришли к выводу о том, что современные тенденции в оформлении и лексико-стилистическом наполнении свойственны коммерческим изданиям. Некоммерческие издания используют средства скрытой цитации в виде ПФ, в основном, в исходном (каноническом) виде. Рассмотренный материал позволяет выделить основные признаки, по которым использование разных видов ПФ можно охарактеризовать как доминантную модель, играющую особую роль в организации газетного текста:

- высокая частота использования;
- использование в наиболее сильных позициях текста (заголовков, эпиграф, первая и последняя фразы текста);
- функционирование ПФ не только в исходном, но и трансформированном виде, привлекающем внимание читателей индивидуально-авторскими образами;
- использование ресурсов интертекстуальности, опора на общий культурный код.

Так как региональная пресса связана с жизнью и проблемами конкретной местности в гораздо большей степени, чем центральная, то именно в материалах местных журналистов отражается национальная социокультурная специфика. И этому в большой степени способствует использование ПФ, аккумулирующих в себе многовековой опыт народа.

Библиографические ссылки

1. Артамонова І. М. Ігрове кодування як структурний показник мотивуючих заголовків / І. М. Артамонова // Русский язык и литература. Проблемы изучения и преподавания в школе и вузе : сб. науч. тр. – К., 2006. – С. 104–109.

2. **Барт Р.** Избранные работы. Семиотика. Поэтика. / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1994. – 616 с.
3. **Желтоногова Т. В.** Заголовок як компонент структури українського політичного тексту : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Желтоногова. – Кіровоград, 2004. – 16 с.
4. **Земская Е. А.** Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества / Е. А. Земская // Вопросы языкознания. – 1996. – № 3. – С. 23–31.
5. **Калинина Е. Ю.** О семиотике средств массовой информации (на основе концепции У. Эко) / Е. Ю. Калинина // Язык средств массовой информации : учеб. пособие для вузов ; под ред. М. Н. Володиной. – М., 2008. – С. 86–98.
6. **Караулов Ю. Н.** Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – [6-е изд.]. – М. : КомКнига, 2007. – 264 с.
7. **Костомаров В. Г.** Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа / В. Г. Костомаров. – Изд. 3-е, испр. и доп. – СПб. : Златоуст, 1999. – 320 с.
8. **Лазарева Э. А.** Заголовочный комплекс текста – средство организации и оптимизации восприятия / Э. А. Лазарева // Известия Уральск. гос. ун-та. – 2006. – № 40. – С. 158–166.
9. **Лотман Ю. М.** Внутри мыслящих миров / Ю. М. Лотман. – М. : Языки рус. культуры, 1999. – 447 с.
10. **Славкин В. В.** Заголовок в современном газетном тексте / В. В. Славкин // Журналистика и культура русской речи. – 2002. – № 1. – С. 39–49.
11. **Словарь иностранных слов** / гл. ред. Н. Ф. Петрова. – 16-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 624 с.
12. **Эко У.** Другое имя для розы / У. Эко ; пер. Д. А. Ольшанского // Философско-культурологический журнал «Z». – М. : МГУ, 2000 – № 3. – С. 136–140.

Надійшла до редколегії 27.02.13

УДК 811.161.2'371

В. Г. Сухенко

Харківський національний економічний університет

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ Я (*EGO*) В ХУДОЖНІЙ СЕМАНТИЦІ ДМИТРА БІЛОУСА

Проаналізовано мовні засоби репрезентації концепту Я мовомислення Дмитра Білоуса; визначено відповідні мікроконтексти, які моделюють змістову інтерпретацію досліджуваного концепту, розкрито світоглядно-естетичні критерії письменника, специфіку його мовостилі, що відображає індивідуальний погляд автора на світ.

Ключові слова: концепт, семантичне наповнення, парадигма, мовна особистість, ідіостиль, поетичний контекст, Дмитро Білоус.

Проанализированы языковые средства репрезентации концепта Я в идиостиле Дмитрия Белоуса, определены соответствующие микроконтексты, моделирующие содержательную интерпретацию исследуемого концепта, раскрыто мировоззренческо-эстетические критерии писателя, специфику его языкового стиля, который отражает индивидуальный взгляд автора на мир.

Ключевые слова: концепт, семантическое наполнение, парадигма, языковая личность, идиостиль, поэтический контекст, Дмитрий Белоус.

In the article the linguistic means representation of the concept I idiosyle of Dmitro Bilous's are analyzed, relevant microcontexts modeling the substantive interpretation of the concept study are identified, the world outlook and aesthetic criteria of the writer, the specifics of his linguistic style that reflects an individual perspective on the world are described.

Keywords: concept, semantic content, paradigm, language person, idiosyle, poetic context, Dmitry Belous.

Визнання гуманітарної сутності мовознавства, позиціонування мови як власне діяльності призводить до залучення в лінгвістичну сферу людського чинника [10]. Людина є центром літературного твору і як суб'єкт оповіді, і як об'єкт естетичного художнього пізнання. Оскільки завдяки мові людина виступає як «Его», виникає інтерес до егоцентричних слів, зокрема до займенників, які є одним з найважливіших засобів вираження антропоцентричного принципу побудови світу. Егоцентричними ці слова називаються тому, що вони орієнтовані на «Его», тобто на суб'єкта, який говорить [16, с. 374].

Становлення ідей та феномена **Я** пройшли кілька етапів європейської культурної традиції. Питання осягнення екзистенційної сутності **Я** актуалізується у психології, соціології, культурології, літературознавстві та лінгвопоетиці. Зазвичай проблема **Я** досліджувалася в контексті максими «пізнай себе» (Демокрит, Сократ, Платон), ідеї гармонії об'єктивного буття й суб'єктивного світу людини (Р. Декарт, Дж. Локк, Б. Спіноза, Дж. Берклі, Ф. Бекон), теорії свідомості (Г. Ляйбниць, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Ф. Кант, Г.В.Ф. Гегель та ін.), духовного осягнення світу (С. К'єркегор, Е. Гуссерль, А. Бергсон, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю та ін.), лінгвоментального моделювання концепту **Я** в мовотворчості окремих письменників (К. Голобородько, Т. Космеда та ін.).

Актуальність роботи визначається загальною спрямованістю сучасних досліджень поетичного дискурсу в руслі когнітивної парадигми лінгвістики. Поетичні тексти розглядаються як носії певної системи концептів, як особлива форма комунікації, що дозволяє реконструювати фрагменти ідіостилу окремого письменника.

Метою статті є аналіз художньо-сміслові структури концепту **Я** у творчості Дмитра Білоуса, розкриття специфіки мовостилу поета, в якому відображається індивідуальний погляд автора на світ.

Дмитро Білоус – автор понад 30 оригінальних книжок (у тім числі 15 – для дітей), 20 книжок перекладів з азербайджанської, білоруської, болгарської, вірменської, литовської, польської, російської мов; статей і рецензій з питань етнопедагогіки, теорії і практики художнього перекладу; був автором і ведучим циклів радіо- і телепередач «Слово про слово», «Живе слово», «Диво калинове».

Унікальність, талановитість, багатогранність Дмитра Білоуса виявляється передусім у специфіці його мовлення, діяльності як письменника, академіка-педагога, філолога, перекладача, що вмотивовано високим рівнем культури, яка увібрала цінності минулого й сучасного українського народу та багатьох інших народів (зокрема болгарського, білоруського, російського).

Позиція поетичного «**Я**» в тексті творів Д. Білоуса відбиває «образ автора», розкриває конкретні життєві ситуації. Сприйняття поетичного тексту визначається системою вербальних образів. Такий ряд вербальних образів, що визначають одне поняття в художньому тексті, трактуємо як парадигму.

Погляд на мову в аспекті парадигматики передбачає сприйняття її як системного утворення з певними класами мовних одиниць. Виділення лексичних парадигм та їх співвідношення одна з одною – це, по суті, інтерпретація тексту. У лінгвістиці Фердинанд де Соссюр використовував термін «парадигма» для позначення класу елементів, що мають певну подібність.

Поняття парадигми застосовували на різних мовних рівнях з відповідним термінопозначенням підсистем: *морфологічна парадигма* (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський), *фонологічна парадигма* (М. А. Жовтобрюх, С. В. Семчинський), *акцентна парадигма* (В. В. Винницький, В. Г. Складенко), *словотвірна парадигма* (Є. А. Карпіловська, Н. Ф. Клименко, З. С. Сікорська), *синтаксична парадигма* (В. А. Белошапкова, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, І. Уорт та ін.). Поняття парадигми широко використовується для побудови та опису певних систематизованих знань, репрезентації та напрямів розвитку, динаміки того чи іншого явища, що підлягає науковому опису.

Текстоцентричні й антропоцентричні підходи до вивчення мови художнього тексту висувають потребу поєднання парадигматичного та синтагматичного аспектів мови. Парадигматика передбачає розгляд однотипних одиниць мови в їх спільних і відмінних рисах. «Риси, які дають підставу включати слова до однієї парадигми на основі спільності, називаються ототожнюючими. Семантичні особливості, за якими значення слів протиставляються, називаються диференціальними семантичними ознаками» [12, с. 9]. Парадигматика й синтагматика становлять взаємопов'язані параметри системи мови, оскільки, з одного боку, сполучуваність мовних одиниць ґрунтується на їхньому парадигматичному потенціалі, з другого – парадигматика визначається синтагматичними можливостями одиниць – їхнім лінійним сполученням у мовленнєвому потоці.

У лінгвостилістиці сформувався свій поняттєвий апарат, погляд на типи парадигматичних відношень слів у тексті на ґрунті вироблених у мовознавстві класифікаційних підходів до вивчення парадигматичних зв'язків мовних одиниць, зокрема лексем. Під лексичною системою парадигматичного типу розуміють клас лексичних одиниць, в основі організації якого лежать зв'язки, що виникли між відповідними образами, поняттями, емоціями під час сприйняття тексту читачами. На думку А. П. Загнітка, можна стверджувати про наявність трьох типів текстових парадигм: жанрової, функціонально-стилістичної та індивідуально-авторської.

Аналізуючи ідіостиль письменника в контексті культури, міфології, у зв'язку з народною словесністю, пізнаючи парадигму трансформацій мовних одиниць як фрагментів культури, дослідники оперують поняттями *парадигма лінгвокультури* (Ю. С. Степанов), *етнокультурний концепт* (В. В. Жайворонок).

В українській лінгвостилістиці 80–90-х років ХХ ст. набуває розвитку теорія індивідуально-авторських текстових парадигм і вироблення й усталення її поняттєвого апарату: *мікрополе* (М. Ф. Братусь, С. Я. Єрмоленко, Ж. В. Марфіна, Н. О. Мех, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицька, Г. М. Сюта) або *парадигматичний ряд* (Л. О. Ставицька); *лексико-стилістична парадигма* (А. І. Бондаренко, А. М. Варинська, С. М. Романчук); *художньо-семіотична парадигма* (О. Г. Чумак); *стильова (поетична) парадигма* (І. С. Заярна, О. О. Корабльов); *образна парадигма, наскрізний образ* (С. Я. Єрмоленко, Н. В. Павлович, Л. О. Ставицька, І. І. Степанченко); *вертикальний контекст* (Ю. С. Васейко, А. К. Мойсієнко).

Вивчення парадигматичних образних слововживань спирається на врахування моделей валентності тих чи інших лексико-стилістичних одиниць; лінійної послідовності лексичних одиниць як тематичного напрямку в тексті; асоціативних смислових єдностей часових, просторових, причинно-наслідкових відношень мовних одиниць; ієрархії поняттєвих взаємовідношень образних явищ мови в контексті культури [15, с. 5].

Принципи виділення лексичних мікросистем (парадигм) під час аналізу художніх текстів, як зазначає О. П. Просяник, відрізняються від принципів виокремлення парадигм на мовному рівні (наприклад, граматичні парадигми),

оскільки в основі систематизації лежать інші закономірності. Парадигму утворюють не слова, що належать до певної мовної ЛСГ або синонімічного ряду й под., а мовні одиниці, що визначають одне поняття або один поетичний образ у художньому тексті. Зв'язки між цими одиницями, а також між парадигмами визначаються не мовою, а процесом розуміння тексту [14]. Отже, сприйняття та аналіз тексту – це створення у свідомості реципієнтів парадигматичної структури його одиниць.

Оскільки «лексичні парадигми розглядаються на образно-поняттєвому рівні» [17, с. 35], то до їх складу можуть входити не лише одиничні слова, словосполучення, групи слів, але й метафори, порівняння, що характеризують певне поняття.

Парадигматичний аналіз лексики ідіостилію письменника застосовували у своїх роботах І. І. Степанченко, К. В. Нестеренко, О. П. Просяник, С. А. Шуляк та ін. У результаті аналізу їхніх моделей парадигматичного дослідження створюємо свою робочу гіпотезу й трактуємо як парадигму низку вербальних образів, що визначають одне поняття в художньому тексті.

Потужним вектором у розумінні авторського «Я» в поетичних творах Д. Білоуса є розуміння парадигми «Я І МОЯ СІМ'Я»: *То й з'явилися Наталка, й Василь, // і Олекса, і Катя, // і Павло, і Маруся, // і Сашко, і Христина, // і Надія, і я, // і Миколка – найменша дитина* [3, с. 48]. Для кожної людини найкращим є те, що пов'язане з її родиною: *Моя біографія, друзі, // сягає в далекі ті дні, // коли мене бусол на лузі // підкинув батькам навесні* [3, с. 20]; *...Чотири було в мене брати // і п'ять було в мене сестер* [3, с. 20]. Автобіографічність творів Д. Білоуса підтверджується реальним змалюванням життя з мінімальним використанням художніх засобів: *Чешем – Коля, я, Надія – // по дорозі пішака...* [6, с. 67]; *Хто грав у ній, признаюсь вам: // моя сестричка з братом. // А головою був я сам, // запеклим бюрократом* [6, с. 38]; *Закінчить сестра свою зміну // (не зайде до подруг з Загреблі)...* [3, с. 21]; *Подій проходить ціла смуга, // що я їх згадую тепер: // мій брат Олекса жив у друга...* [3, с. 167]. Таким чином через займенник **я** зображено переломлення оточення крізь свідомість людської особистості (поета). Перед читачем постає особливий світ індивідуума, що має власний простір, час, систему цінностей, настанов тощо.

За допомогою займенника **я** та його похідних форм Дмитро Білоус відображає свою любов до рідного краю: *Був я вдячний Божему дарові, // коли вперше в житті ген-ген // на горі в серпанковім мареві // відкривався мені Ромен* [7, с. 19]. Почуттєві параметри у творах передаються смисловими конструкціями «моя земля», «мій край», «я люблю», «я все зроблю», «земля рідна і мила». Виокремлена парадигма «Я – СИН РІДНОЇ ЗЕМЛІ» підтверджується низкою прикладів: *Моя земля для мене – рай, // я все, я все зроблю, // щоб полюбили ви мій край, // як я його люблю* [7, с. 7]; *Я люблю своє село, // марю я і сню Сулою, // де дитинство одцвіло. // Я люблю своє село* [1, с. 205]; *Я щодня шукав росу на листі, // обдивлявся я квітки барвисті* [5, с. 148]. У цьому випадку авторське «Я» і рідний край (людина й оточення) є складниками одного цілого. Ця єдність виражена через почуття шани та любові до рідної землі: *Де б не їздив, і де б не ходив, // Краю мій, земле рідна і мила, // В білім світі нема більших див, // Ніж земля, що на світ породила* [2, с. 57]; *Я вірю у літа твої майбутні, // у торжество звияжної краси* [7, с. 53]. «Образ Світу» у творах Д. Білоуса є певною системою координат, що відображає істинне буття автора у світі. Початком відліку в цій системі виступає рідний край, батьківщина письменника.

Парадигма «Я – СЕЛЯНИН» є логічним продовженням відображення долі поета: *Як я старавсь – моя ти ненько! – // писав без плям і витирень, // поля ок-*

реслював рівенько, // але, селюк, не мав **я** знань [3, с. 173]; Ходив **я** в сестринських чоботях // з дірками замість підшов... [3, с. 21]; Селюк, **я** робив на заводі, // в юнацький ходив літгурток [3, с. 22]. Дмитро Білоус маніфестує, що він усвідомлює себе сином села і цим гордиться: *Та **я** – і це підкреслю тут – // із роду бондарів* [3, с. 37]. У вірші «З моєї анкети» поет неодноразово наголошує на соціальному походженні та з дотепністю осмислює свої першовитоки, що стали основою його непоказної життєвої стійкості: *Соціальне походження: із селян, // на душі у яких // ані цяти* [3, с. 47]; *Перше – це: ні батьки, ні діди // не були ні панами, ні графами... // А батьки взагалі // у нестатках попід руки* [3, с. 47]; *Трудове виховання – // на вигоні пастухування* [3, с. 48]; *І в сувору весну, і в поліття // на підножний пускалися корм* [3, с. 48].

У творчості поета значне місце посідає парадигма «**Я** – УЧЕНЬ»: *Далі вчився **я** в харківській школі, // він – закінчив Сумський інститут* [7, с. 23]; *Де **я** читав таке? // Та це ж у школі!* [5, с. 144]; *Коли **я** був малим, незрідка // у книзі бачилося в школі: // абетка – мов гусей черідка, що майорять у ріднім полі* [1, с. 148]; *Не в шовках-оксамиті // в тридцять третьому році, – // в білій маминій свиті // **я** сидів на уроці* [5, с. 149]; *Знав Івана **я** учнем старанним – // в школу разом ходили дітьми* [7, с. 22]. Займенникові форми сприяють створенню індивідуальних авторських спогадів, з їхньою допомогою відбувається процес самовираження поетичного «**Я**», перенесення в конкретні ситуації.

Логічним продовженням у змалюванні життєвого шляху Д. Білоуса є виділена парадигма «**Я** – СТУДЕНТ»: *Пригадую, по київській панелі // **я** йшов, студент, недавній фронтовик, // ішов на іспит у старій шинелі – // від запитань професорських одвик* [3, с. 196]; *Червоний корпус університету. // З викладачем сиджу **я** візаві* [3, с. 196]; *Майструє санки дід Карпо, // а **я**, студент канікулярний, // кажу: «Про санки Едгар По // вірш написав дзвінкий та гарний»* [1, с. 80]. Аналіз авторського «**Я**» у творчості Д. Білоуса розкриває простір буття автора, виражаючи основні етапи його життя.

Синтаксичні сполучення «**я** вірш напишу», «**я** присвятив цей фейлетон», «написав **я** про синичку», «щоб оспівати край батьків», «**я** доберу найкращих слів» дають можливість виокремити смислову парадигму «**Я** – ПОЕТ, СПІВЕЦЬ»: *Тим, хто подібну щедрість має, // **Я** й присвятив замість статті // Цей фейлетон. Бо ще буває, // Буває ще таке в житті!* [3, с. 92]; *Співець – далеко не Тичина, // не мав славетного ім'я, // хоч вийшла в нього вже книжчина. // Коротше – тим співцем був **я*** [3, с. 28]. Усе ж образ поета, співця виступає на другому плані. Читач у першу чергу сприймає письменника як людину, яка любить рідний край, милується природою, цінує порядність: *Краси **я** вашої не осоромлю, // **я** вірш про вас сьогодні напишу* [7, с. 88]; *У віршованім рядочку // написав **я** про синичку* [1, с. 44]; *Щоб оспівати край батьків, // його природу мальовничу, // **я** доберу найкращих слів, // **я** у веселки барв позичу* [7, с. 7]; *І, може, не без впливу земляка // ішов **я** і до «Дива калинового»...* [7, с. 35]. Парадигма «**Я** – ПОЕТ, СПІВЕЦЬ» нерозривно пов'язана з парадигмами «**Я** – СИН РІДНОЇ ЗЕМЛІ», «**Я** – УЧЕНЬ», «**Я** – ФРОНТОВИК»: ***Я** оспівать хотів тоді, ще учнем, // твої, мій краю, ріки і лани. // **Я** серцем був з тобою нерозлучним, // тобою снів в окопі в час війни* [7, с. 53]. Парадигма «**Я** – ФРОНТОВИК» у творчості Д. Білоуса представлена невеликою кількістю прикладів, оскільки період війни, зрозуміло, був неясним етапом у житті поета. Як згадує Олесь Гончар, «серед небагатьох, котрі лишилися живими, наших студбатівців – Дмитро Білоус, поет і перекладач, з яким ми взимку 1942 року, виявляється, лежали в одному евакогоспіталі...» [18, с. 18]. Однак парадигма «**Я** – ФРОНТОВИК» виокремлюється в автобіографічних творах митця, але Д. Білоус уживає вже інші займенники, що концентрують увагу на

активній участі суб'єкта, тобто автора: *Наші руки теж окопи рили, // й голови бували під вогнем* [3, с. 50]; *І славні дні згадалися – // Загін, окіп, намет. // І раптом диво сталося: // – Таж це мій кулет!* [8, с. 71].

У творчості Д. Білоуса значне місце посідає перекладацька діяльність, педагогічний досвід, дослідження етимології слів, пояснення правил, розгадування мовних таємниць тощо. Відповідно на основі поетичних рядків можна виокремити семантичну парадигму «Я – ФІЛОЛОГ»: *Мовну витівку нехитру // я помітив не дарма* [1, с. 160]; *Я згадую й тепер це – // стрічання і навчання. // Я чую мови серцем, // чудове їх звучання...* [1, с. 78]; *І скажу без зайвих слів: // за переклад новочасний // більше, мабуть, я зрадив, // ніж коли б знайшовся власний* [7, с. 81]; *Шукав я, цікавився і зрозумів, // що виник він з ритму, з мелодії слів* [7, с. 76]. Зміст ліричного «Я» складає автобіографічність, що постає з контексту поетичних рядків: *Я запитую учнів, // чом рослина будяк, // красень гордий колючий, // називається так?* [5, с. 179]; *А я і далі даю завдання, // щоб школярам допомогти, // щоб їм полегшило запам'ятовування, // до суті швидше їм дійти* [1, с. 143]. Через займенникові форми відбувається процес узагальненого вираження поетичного «Я», підсилення реалістичності зображуваного.

Загальнолюдська ознака, локалізована в парадигму «Я – ЛЮДИНА», репрезентується в тематичних і стилістичних контекстах: *Скпів я в сні, спромігся встати // і проти маски заволав: // нащо мені її знімати, // як я її не надівав?* [3, с. 109]; *А я вінок із будяків сплету // І покладу тим ницим на могили...* [3, с. 110]; *Розгубився я вкінцець, – // Що сказати маю? // – Із підкорених сердець, // Крім свого, не знаю!..* [2, с. 30]. Для Д. Білоуса важливе усвідомлення свого «Я» у світі: *Не якісь захмарні мої обрії, // Був я непомітним сіячем. // Та хотів я щиро, люди добрії, // Бути не просто хліба з їдачем* [3, с. 163]; *В черзі я стою до гардероба, // і в трюмо – жива ця течія. // Бачу, сива в ній стирчить особа. // «Що за дід?».* *Аж придивляюсь – я* [4, с. 79]. Завдяки функціонуванню та контекстуальному розширенню значення займенника **я** підвищується важливість особистості, яка здатна порушити перебіг подій, знайти відповіді на питання та розв'язати всі проблеми самостійно.

Обмежене вживання особових займенників у творчості Д. Білоуса характеризує поета як людину скромну, порядну, з почуттям колективізму. Письменник зневажливо ставиться до тих, хто хизується власним «Я», виносячи його на перше місце: *Ну і діяльна Ігрек людина! // Як його терпить література?* [3, с. 160]; *Спогади пише: «Я і Тичина», // Спогади пише: «Я і Сосюра» // ...Критика вплинула, кажуть, на нього – // трохи фантазія менше бую: // став-бо писати він після всього: // «Тичина і я», «Сосюра і я»* [3, с. 160]. Як згадує О. Підсуха, Дмитро Білоус запам'ятався йому «скромним хлопчиною, який любляв більше слухати, ніж говорити, скоріше цікавився літературними починаннями інших, ніж волів показувати власні. <...> Скромність, душевну чистоту і порядність успадкував Дмитро <...> від батька й матері» [13, с. 98].

З метою художнього ефекту автор використовує символічні назви невизначених осіб: *Ну і діяльна Ігрек людина! // Як його терпить література?* [3, с. 160]; *Та хіба померкнути згадам: // Цокався тут сам Ікс із ним* [8, с. 159]. У творах Д. Білоуса простежуємо вияви номінації суб'єкта чи об'єкта за допомогою інших займенників, що мають відтінок невизначеності. Проаналізувавши семантичне наповнення поетичних рядків, розрізняємо напівневизначеність (є натяк на особу з певного кола людей): *– Тату, де Сули початок? – // запитало з нас котресь* [6, с. 67]; *Та вже череду пасла, // тій на гулі, // тому лиш годок* [3, с. 49]; *– Пиши: «Розглянувши заяву // Такого-то про стан зубів...»* [3, с. 91]; *Вже дехто й каже: «Ну, Одарко, // Навіщо так тобі робить?»* [3, с. 208]; *Але ніхто не викликав //*

(минуло три неділі), // хоч сам Макаренко спіймав // у шкоді їх на гіллі [3, с. 182] і власне невизначеність (інформація стосується будь-кого з людей): *Хто* не зважить – щоб *тому* // лазер рота стиснув [3, с. 19]; Скаже *хтось*: для цього, діти, // не якийсь потрібен хист... [1, с. 289]; *Той* робить чесно, в ореолі шани: // *цей* викликає справедливий гнів... [3, с. 26]; *Один* весь вік працює. Й саме тому, // юнацьким зором дивиться на світ. // *А другий* байдидує по-пустому, // в юнацькі роки стаючи як дід [3, с. 25]; – *Це*, – каже, – офіційний документ, // що містить відгук про *якусь* особу [1, с. 288]; Хороший *вашим* я і *нашим*, // Хороші і вони мені [3, с. 85].

Отже, «мовна індивідуальність письменника, його мовна картина світу формується не тільки під впливом суспільно-політичних та культурно-історичних чинників, у ній активну роль відіграють індивідуально-психічні фактори» [11, с. 139], характер митця, його світогляд і розуміння життя. Контекстуальна інтерпретація займенника *я* у творчості Д. Білоуса дає підстави характеризувати поета як екстраверта. У поетичній картині світу письменника на перше місце виступає об'єкт, який зображується, а поетичні рядки є розповіддю про світ і про те, як його сприймає автор: *Читай і думай, дуже мій, // і не цурайся свого роду. // Земля – це книга, у якій – // історія твого народу* [7, с. 107].

Аналізуючи основні засоби номінації автора-оповідача, якими слугують особові займенники *я*, *ми*, можна зробити висновки, що у своїх творах Д. Білоус використовує їх з метою вираження почуттів і в автобіографічному плані. Позиція авторського «*Я*» у творчості Дмитра Білоуса – це вияв конкретної реальності.

Розуміння авторського «*Я*» в поетичних текстах митця визначається парадигмами «*Я* І МОЯ СІМ'Я», «*Я* – СИН РІДНОЇ ЗЕМЛІ», «*Я* – СЕЛЯНИН», «*Я* – УЧЕНЬ», «*Я* – СТУДЕНТ», «*Я* – ПОЕТ, СПІВЕЦЬ», «*Я* – ФРОНТОВИК», «*Я* – ФІЛОЛОГ», «*Я* – ЛЮДИНА», які розкривають простір буття письменника, виражаючи основні етапи його життя.

Бібліографічні посилання

1. Білоус Д. Безцінний скарб : вірші про українську мову / Дмитро Білоус; вступ. ст. В. В. Коптілова. – К. : «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 328 с.
2. Білоус Д. Г. Вибране. Лірика, гумор, сатира, переклади / Д. Г. Білоус; передмова С. Крижанівського. – К. : Дніпро, 1980. – 424 с.
3. Білоус Д. Г. Вибране. Лірика, гумор, сатира, переклади / Д. Г. Білоус; передмова В. Л. Чуйка. – К. : Дніпро, 1990. – 309 с.
4. Білоус Д. Г. Даруй словам одвічну силу : вірші / Д. Г. Білоус. – К. : Знання, 2000. – 83 с.
5. Білоус Д. Г. Диво калинове; Чари барвінкові : вірші для мол. та серед. шк. віку / Д. Г. Білоус. – К. : Веселка, 1994. – 205 с.
6. Білоус Д. Г. Обережно : слово! Сатиричне і ліричне : вірші, поеми, епіграми, шаржі / Д. Г. Білоус. – К. : Рад. письменник, 1984. – 189 с.
7. Білоус Д. Г. Ромен хіба не родич Рима? : поезії / Д. Г. Білоус. – К. : Укр. письменник, 1999. – 110 с.
8. Білоус Д. Г. Хліб-сіль їж, а правду ріж : гумор та сатира / Д. Г. Білоус; вступ. стаття С. Воскрекасенка. – К. : Дніпро, 1971. – 319 с.
9. Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся : лінгвокогнітивна інтерпретація : монографія / К. Голобородько. – Х. : Харків. історико-філол. товариство, 2010. – 527 с.
10. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 372 с.
11. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища шк., 1977. – 112 с.
12. Лисиченко Л. А. Мовна картина світу та її рівні / Л. А. Лисиченко // Збірник Харків. історико-філол. товариства. – Х. : Майдан, 1998. – Т. 6. – С. 129–144.
13. Підсуха О. З відстані літ / О. Підсуха. – К. : Рад. письменник, 1982. – 148 с.

14. **Просяник О. П.** Лексика Н. Клюева и ее сопоставление с лексикой С. Есенина (типология парадигматических структур) : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / О. П. Просяник. – Харьков, 2005. – 181 с.
15. **Романчук С. М.** Лексико-стилістична парадигма української поезії пісенного жанру 60–80-х років ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. М. Романчук. – К., 2007. – 20 с.
16. **Степанов Ю. С.** Язык и метод. К современной философии языка / Ю. С. Степанов. – М. : Язык русской культуры, 1998. – 784 с.
17. **Степанченко И. И.** Поэтический язык Сергея Есенина (анализ лексики) / И. И. Степанченко. – Х.: ХГПИ, 1991. – 189 с.
18. **Томенко М.** Дмитро Білоус : Літературно-критичний нарис / М. Томенко. – К. : Веселка, 1988. – 72 с.

Надійшла до редколегії 20.02.13

УДК 811.161.2'373.7

М. Я. Фенко

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

ЕТНОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА СЕМАНТИКИ ФРАЗЕМ ІЗ КОМПОНЕНТОМ БДЖОЛА

Проаналізовано специфіку фразеологічних одиниць із компонентом *бджола*, з'ясовано їх етнокультурні характеристики. Висвітлено інтерпретацію образу бджоли в різних народів і в різні періоди історичного розвитку суспільства. Також з'ясовано символічне значення образу бджоли й утілення символічних уявлень українців у фразеологічній мовній системі.

Ключові слова: фразема, фразеологічна одиниця, етнокультура, семантика, символ, історико-етимологічний аналіз.

Проанализирована специфика фразеологических единиц с компонентом *пчела*, их этнокультурные характеристики. Отражена интерпретация образа пчелы у разных народов и в разные периоды исторического развития общества. Также выяснено символическое значение образа пчелы и воплощение символических представлений украинцев во фразеологической языковой системе.

Ключевые слова: фразема, фразеологическая единица, этнокультура, семантика, символ, историко-этимологический анализ.

The article is devoted the analysis of the specific of phraseology units with a component bee, to finding out of them etnokultural descriptions. Interpretation of appearance of bee is reflected for different people and in different periods of historical development of society. The symbolic value of appearance of bee is also found out embodiment of symbolic presentations of Ukrainians in the phraseology linguistic system.

Keywords: frazema, phraseology unit, etnokultura, semantics, character, history-etymology analysis.

У сучасному урбанізованому ХХІ столітті актуальності набувають розвідки, присвячені вивченню національно-мовної та етнокультурної специфіки нації. Зміщення наукової уваги у поле ментальної семантики мовних одиниць дає змогу докладно проаналізувати та зрозуміти феномен національної мови. Проблема національно-культурної специфіки мови не є новою (дослідження Н. Арутюнової, В. Жайворонка, О. Потебні й ін.), проте вона надзвичайно актуальна в сьогоденні. Лінгвістичні дослідження спрямовані на вивчення народних вірувань, традицій, символів. Взаємозалежність мови і культури, мови і етносу, мови і менталітету

перебуває в центрі розуміння історичної пам'яті народу, його духовної та матеріальної самотності, аналізу культурно-мовної компетенції членів певного етносу, дослідження менталітету. У цьому полягає пріоритетність досліджень етнокультурної семантики мови.

Джерельним матеріалом таких розвідок слугують фразеологічні одиниці, оскільки вони носії не прямого значення, а віддзеркалюють етнокультурну традицію народу. Як уважає І. Франко, фраземи відтворюють інтелектуальне й моральне обличчя народу [8, с. 108], тобто характеризують матеріальну, соціальну, духовну культуру певної мовної спільноти. «Вони краще, ніж будь-який інший вид народної словесності, виражають світогляд народу, його релігійні, моральні та юридичні поняття. Це живі пам'ятки, що характеризують народ як особистість і представляють дух чи характер народний в його первісному, природному стані» [8, с. 37].

Аналіз фразеологічних одиниць пов'язаний із дослідженням їх семантики і внутрішньої форми для з'ясування особливостей світобачення та реконструкції стереотипних уявлень певного етносу про людину, її місце у світі, спосіб життя, співіснування з іншими живими істотами, адже «фразеологічна система будь-якої мови репрезентує неповторні зразки національної логіки та світооцінки» [2]. Особливість стереотипних уявлень, пов'язаних із певною істотою, твариною, рослиною тощо, безпосередньо визначалися міфологічними та релігійними уявленнями лінгвокультурної спільноти. Спостерігаючи за оточуючим світом, кожна культура визначає своє ставлення до флори та фауни, формує їх емотивно-образне сприйняття. На думку науковців, саме лексичний і фразеологічний рівні найбільш повно відображають своєрідність пізнавального та емоційного досвіду етносу, зберігають морально-ціннісні орієнтири. Отже дослідження фразем у етнокультурному аспекті сприяє вияву домінуючих рис менталітету народу-носія мови.

Мета статті – характеристика образу бджоли в українській мові на основі структурно-семантичного аналізу фразем із урахуванням історико-етимологічного та культурологічного аспектів.

Щодо хронологічних відомостей появи цих комах на Землі, то вчені називають просто наймовірну цифру: 50–130 мільйонів років до нашої ери. Немає сумніву в тому, що первісні люди, добре знаючи навколишню природу, будучи невід'ємною часточкою цієї природи, любили мед і знали, яким способом без шкоди для себе забрати його у бджіл [6, с. 218].

Медоносні комахи (бджола, оса, джміль, шершень і под.) були відомі людям задовго до нашої ери. Бджолиний мед мав корисні властивості, тому використовувався людьми як продукт харчування та як сировина для виготовлення багатьох ліків – прополіс (бджолиний клей), віск, мед, бджолина отрута, маточне молочко тощо. Перші відомості про бджіл знаходимо у працях грецького історика Геродота, який стверджував, що скіфи продавали грецьким містам-колоніям велику кількість меду та воску. Місцем їх походження вважають Індію. Перші згадки про пасічництво простежуємо в Нестора Літописця, та у хроніках літописця Галла, де йшлося про багаті слов'янські землі, звідки вивозили хутро, мед, віск.

У фразеології любов і повагу до меду представлено одиницями з семантикою:

- 1) добрий: *добра йак мед* 'добра людина' (Омельно);
- 2) надмірні бажання: *хоче меду, та шей лошкойу* 'хотіти чогось у великій кількості' (Синове); *мед^м і той на жив'їт вилазит* (Городище); *мед через пуп піде* [1, с. 104]; *йак мед той лошкойу* [1, с. 104]; *захо'їти йак меду в Спас'івку* 'дуже хотіти чогось' [5, с. 60];
- 3) впевненість у бажаннях: *пчола летит', де мет пах'нит'* (Боголюби).

Образ бджоли, як свідчать різні джерела, – багатогранний і незвичайний. Він відомий ще з античних часів і знайшов своє втілення та переосмислення в різних епохи. На думку американського археолога Марії Гімбутас, бджола ще за часів неоліту була одним із утілень Великої Богині. У деяких культурних системах вона символізувала душу, небо.

У міфологічній традиції Греції та Риму образ бджоли є атрибутом або одним із утілень Великої Матері. Бджолу пов'язують із Діаною, Деметрою, Персефоною, Афродітою. Саме образ бджоли зображували на їх емблемах. Жриць зазначених богинь називали «бджолами-медунками», а жерців-євнухів – трутнями. За образно-асоціативним сприйманням відповідно утворились фразеологізми: *такайя би т'рутен'* ‘мовчазна жінка’ (Бір); *йак т'рутен'* ‘лінивий чоловік’ (Локачі, Овадно, Поворськ, Смідин).

Артемиду порівнювали з образом священної бджоли, Деметру називали «чистою Матір'ю-Бджолою», Велику мати – «Царицею Бджіл». У багатому медом Епідамні особливо шанували родоначальницю бджіл німфу Меліссу. У стародавньому світі бджіл вважали охоронницями красномовства й співу, «пташками Муз». Зевс Критський народився в бджолиному дуплі й був вигодуваний бджолами. У Греції форма вулика часто використовувалася для поховань; передбачалося, що це пов'язано з мотивом безсмертя. Крім того, вважалося, що душі померлих можуть переселитися у бджіл. Піфійську віщунку називали «Дельфійською Бджолою», оскільки вірили в їх здатність пророкування. Згідно з дельфійською традицією, бджоли звели другий храм у Дельфах. Пізніше бджола стала емблемою Діви Марії. Саме тому українці називали бджолу «святою», німці давали їй назву «божа пташка» і «пташка Марії».

Чимало легенд розповідає про зв'язок бджоли з богом-громовержцем, а також із дубом, що виступає і як світове дерево, і як дерево громовержця. Тобто бджола – символ верховної влади. Вона символізувала монархічну систему у давньому Середньому Сході, у Давній Греції, Давньому Єгипті. Ідеальний устрій суспільства в його монархічному варіанті нерідко співвідносили з бджолиним вуликом.

Єгиптяни використовували бджолу на емблемі Нижнього Єгипту як образ – символ народження, смерті й воскресіння, гармонійного життя, працьовитості й непорочності; разом із тим бджола була й образом царської міцності, особливої вітальної сили, царської мудрості, що накопичується подібно тому, як бджоли збирають нектар.

У Давній Індії бджола була символом Індри, Вішну, Крішні, Шиви. Блакитна бджола на лобі – знак Крішні; на лотосі – Вішну; над трикутником – Шиви. Із бджіл, які уособлювали «солодке мучення», складається тятива бога кохання Ками, й за ним вічно тягнеться низка бджіл.

Символіка кохання відображена й у найдавніших міфологічних уявленнях слов'ян. Існує повір'я, що Велика Мати Лада породила людей від вібрацій Небесного пасіка. Тому бджола уособлювала кохання, дітонародження, бо поєднувала в собі «солод меду і гіркоту жала» (знаходимо відгомін цього у вислові «медовий місяць»). Крім цього, у великому функціональному спектрі українських народних світоглядних уявлень важливе місце займало міфічне значення бджоли як символу душі. Бджоли, подібно до інших крилатих комах, дали свій образ для уособлення безсмертної душі людини, яка може утілитися в новонародженій дитині, тому символічно зумовленою вважаємо фразу: *бджола вкусила* ‘жінка завагітніла’ (Полапи).

Із низкою семантичних нашарувань функціонують фраземи: *залетіла йак бджула в вулик* ‘дівчина, яка завагітніла в нешлюбі’, жарт. (Ясенівка). Відомо, що

бджоли розмножуються без спарювання, тому тут присутній підтекст «непорочного зачаття».

Продовженням символічного сприйняття зачаття та народження дитини виступає образ бджолиного рою, який на Західному Поліссі втілює ідею циклічності життя: відмирання старого та початку нового. Бджолиний рій означає землю, душу землі, захист і материнство, тому закономірно, що поліщуки використовують фразеологічні одиниці: *р'ій випустила* || *р'ій вилит'ів* «народити дитину»; *баба злов'їла ро'їа* «повитуху покликали приймати роди» [1, с. 76], що мають значення «народити дитину». В етнографічних джерелах XIX – поч. XX ст. і матеріалах сучасних польових пошуків, що стосуються бджільництва українців, простежуються різні варіації відомих у багатьох народів анімістичних поглядів, що бджоли наділені душею, що вони можуть породити людину, що духовна сутність людини після її смерті набуває видимого образу бджоли [7].

Уважали, що душі праведних людей перетворюються у бджіл, тому потрапляють у рай. Бджола як комаха «чиста і твереза», як сотворіння, яке «любить повертатися», служить, за висловом Ф. Крейцера, «розрадним символом безсмертя душі», образом душі, яка «сходить в юдоль земну, але живе тут буттям праведним і святим й повертається на свою первісну батьківщину» [4, с. 4].

Українці особливо поважали бджолу за її працелюбство, за що її часто порівнювали з людиною [3]. Завдяки своїй працьовитості, бджола стала символом діяльності, старанності, порядку. Бджола, як вважають, ніколи не спить, тому вона утілює у християн такі ознаки:

- 1) завзяття та постійний рух: *л'їтайє йак н'ч'їлка* «швидкість у русі» (Добре);
- 2) швидкість: *йак бж'ола в'жала* «швидко піднятися і втікти» (Вільхівка).

Люди часто порівнюють себе з бджолами, а церкву – із вуликом. Бджола – символ працьовитості, невтомності, самопожертви, вічного неспокою заради інших, звідси – фразеологізми: *робит' йак бж'їлка* (Вільхівка, Золочівка, Русів) || *йак бж'їлка Майа* (Володимир-Волинський) || *йак бж'ола* (Видранка) || *Майа-бж'їлка* (Любешів) || *трудоц'їа йак бж'їлка* (Годомичі) || *прац'овита йак та н'ч'їлка* (Чаруків) || *прац'овита йак бж'їлка* (Бобрин) || *робит' йак н'ч'їлка* (Жиричі) || *трудоц'їа йак бж'ола* (Мельники, Постійне) || *прац'овета йак бж'ола* (Старий Загорів) || *старайец'їа йак нч'ола* (Ставок) || *нч'ола-труд'ївниц'їа* (Козлиничі) || *старойонца йак нч'ола* (Видранка) || *старат'ел'на нч'ола* (Клубочин) «працьовита жінка» (Клубочин) || *бистра йак бж'їлка* «швидкість у роботі» (Гайове).

Як зазначалося, у стародавньому світі бджіл уважали покровительками красномовства й співу, «пташками Муз», тому бджола – це символ гарного слова, уміння говорити й зачаровувати. За легендою, скандинавський бог Один дарував людям поезію, викравши священний мед зі скелі велетнів. В інших європейських традиціях розповідається про проповідників і ораторів, яким у дитинстві на губи сідав бджолиний рій. Ось і Платона називали «Бджолою Афін», так само як Софокла та ін. І вислів «медоточива мова» теж не випадковий. Так, бджола й мед є універсальними символами поетичного слова, ширше – самої поезії. Такі уявлення знайшли відображення у фраземах із семантикою:

- 1) балакуча людина: *слова з йа'зика йак бж'оли з вулика* [5, с. 23];
- 2) нерозбірливо говорити: *гуде йак бдж'ола* (Ясенівка);
- 3) улесливо говорити: *говорити йак медом мазати; йак медом мас'тити / йак медом помас'тити / йак медом намаст'тити / говорити мов ме'док варити* [5, с. 60]; *пома'зати медом* (Полапи);
- 4) мало говорити: *мертв'ї бж'оли не гудут', а йак'шо гудут', то дуже тихо* (Словатичі). Цей фразеологізм містить додаткову жартівливу (навіть іроніч-

ну) вторинну конотацію, оскільки у ній утілено спостережливість, гумор українського народу та його вміння образно сприймати навколишній світ;

5) не вміти говорити: *нашо дзи'чати, йак'шо ти не бжол'а* (Полапи).

У найдавніших міфологічних уявленнях українського народу бджола виступала як провісниця весни, а з нею і родючості, багатства, тому бджола часто виступає центральним образом фразеологічних одиниць: *йак бдж'іл по вес'ні / йак бдж'іл у вулику* 'дуже, надто багато, велика кількість, безліч' (Полапи). За своєю чисельністю [3] бджоли співвідносяться з зірками.

Така різноаспектна інтерпретація образу бджоли у світовій культурі слугувала втіленню її символічного значення у народній мудрості, яка яскраво представлена фразеологічними одиницями з компонентом бджола. Як свідчить дослідження, бджола – надзвичайно багатогранний символ. Вона уособлює мудрість, родючість, працьовитість, ощадливість, порядок, чистоту та цнотливість. У низці традицій бджола служила символом неба й зірок, а також брала участь у створенні світу, виступаючи на стороні бога проти злого духа.

Розгляд фразеологічних одиниць засвідчує, що осмислення бджіл українцями відзначені вагомим впливом язичницьких вірувань і міфологічних уявлень різних народів, а також етносвітоглядною традицією українського народу. Аналіз образу бджоли виявив її сприйняття як святої, благословенної Богом комахи. Полісимволічність образу бджоли зумовила її активне використання у фразеологічних одиницях через осмислення, порівняння й образне сприймання цієї комахи. Перспективними вважаємо розвідки спрямовані на фіксацію, систематизацію та семантико-символічну характеристику фразем із ентомологічним компонентом, оскільки вони становлять вагомий корпус у фразеології української мови.

Бібліографічні посилання

1. Аркушин Г. Л. Сказав, як два зв'язав / Г. Л. Аркушин – Люблін ; Луцьк, 2003. – 178 с.
2. Голубовська І. О. Антропологічна лінгвістика і класичні мови : можливості дослідження / І. О. Голубовська. – Режим доступу : <http://www.inu.edu.ua>.
3. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – Режим доступу : http://www.inslav.ru/images/stories/pdf/1997_Gura.pdf.
4. Клингер В. Животное в античном и современном суеверии / В. Клингер. – К. : Университет Св. Владимира, 1911. – 352 с.
5. Коваленко Н. Д. Слова з языка, як бджоли з вулика: матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини: навч. посібник / Н. Д. Коваленко. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький, 2011. – 144 с.
6. Лепеха Т. В. Українознавство : навч. посібник / Т. В. Лепеха. – К., 2005. – С. 218.
7. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) Дохристиянські вірування українського народу : історико-релігійна монографія. – [2-ге вид.]. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
8. Пилипчук С. М. Галицько-руські народні приповідки : пареміологічно-пареміографічна компетенція Івана Франка / С. М. Пилипчук. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені І. Франка, 2008. – 219 с.

Список населених пунктів

Бір Заріченського району Рівненської області
 Бобрин Млинівського району Рівненської області
 Боголюби Луцького району Волинської області
 Видранка Старовижівського району Волинської області
 Вільхівка Горохівського району Волинської області
 Володимир-Волинський Волинської області
 Гайове Ківерцівського району Волинської області
 Годомичі Маневецького району Волинської області

Городище Ківерцівського району Волинської області
Добре Камінь-Каширського району Волинської області
Жиричі Ратнівського району Волинської області
Золочівка Демидівського району Рівненської області
Клубочин Ківерцівського району Волинської області
Козлиничі Ковельського району Волинської області
Локачі Волинської області
Любешів Волинської області
Мельники Старовижівського району Волинської області
Овадно Володимир-Волинського району Волинської області
Омельно Ківерцівського району Волинської області
Поворськ Ковельського району Волинської області
Полапи Любомльського району Волинської області
Постійне Костопільського району Рівненської області
Русів Володимир-Волинського району Волинської області
Синове Старовижівського району Волинської області
Словатичі Ківерцівського району Волинської області
Смідин Старовижівського району Волинської області
Ставок Ківерцівського району Волинської області
Старий Загорів Локачинського району Волинської області
Чаруків Луцького району Волинської області
Ясенівка Рожищенського району Волинської області

Надійшла до редколегії 19.02.13

УДК 811.161.2'367.322

О. С. Шатілова

Донецький національний технічний університет

АКТУАЛІЗАЦІЯ СПОНУКАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ В ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕННЯХ

Систематизовано конструкції із вторинною спонукальною функцією; окреслено місце формально питальних речень серед конструкцій спонукальної модальності; з'ясовано механізми виникнення додаткової спонукальної інтенції для питальних речень; визначено типологічні особливості питальних речень зі значенням спонукання; охарактеризовано їхні морфологічні та синтаксичні особливості.

Ключові слова: спонукальна модальність, вторинна спонукальна функція, питальне речення, спонукальна конструкція.

Систематизированы конструкции со вторичной побудительной функцией; обозначено место формально вопросительных предложений среди конструкций побудительной модальности; выяснены механизмы возникновения дополнительной побудительной интенции для вопросительных предложений; определены типологические особенности вопросительных предложений со значением побуждения; охарактеризованы их морфологические и синтаксические особенности.

Ключевые слова: побудительная модальность, вторичная побудительная функция, вопросительное предложение, побудительная конструкция.

Constructions with secondary incentive function are systematized; the place of formally questions among constructions of an incentive modality is designated; emergence mechanisms of an additional incentive intention for questions are found out; typological features of questions with value of motivation are defined; its morphological and syntactic features are characterized.

Keywords: incentive modality, secondary incentive function, question, incentive construction.

На сучасному етапі розвитку мовознавства дослідники до різних мовних питань підходять як в аспекті граматики традиційної, формально-описової, так і комунікативно-прагматичної граматики. Ці дослідження охоплюють формальний, семантичний, комунікативний і денотативний рівні мовної системи, а також їхні мовленнєві реалізації з комунікативного та прагматичного боку, що пов'язано з активізацією переходу мовних явищ від системи структурного рівня до функціонального. Зацікавлення питаннями вербальної комунікації пояснює зосередження уваги лінгвістів на мовленнєвому акті як результаті комунікативної взаємодії між адресантом й адресатом, а також на мовних засобах вираження інтенції адресанта у процесі мовленнєвого спілкування. Дослідження функціонального аспекту мови передбачає не тільки встановлення мотиваційного підґрунтя мовленнєвої діяльності адресанта, а й з'ясування специфіки позамовних чинників, які впливають на результати комунікації. Врахування прагматичного аспекту синтаксичних одиниць актуалізує дослідження прагматичної функції мови, яку найкраще реалізовано у спонукальних конструкціях, що відображають волюнтаристичні стосунки між комунікантами.

Структурно-семантичні та комунікативні характеристики спонукальних конструкцій, зокрема питання семантичних різновидів висловлень зі спонукальною модальністю, тема-рематичного зв'язку між частинами спонукального речення тощо, було розглянуто у працях І. С. Андрєєвої, Л. В. Бережан, Н. О. Бондарєвої, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, М. У. Каранської, Н. В. Швидкої, С. В. Харченко, Л. П. Чахоян та ін. Логіко-філософський підхід до вивчення проблеми спонукальних мовленнєвих актів реалізовано в дослідженнях Г. П. Грайса, Дж. Ліча, Дж. Остіна, Дж. Сьорля, П. Ф. Строссона, які було доповнено прагмалінгвістичним підходом до проблеми в роботах Ф. С. Бацевича, О. І. Беляєвої, В. В. Богданова, А. Вежбіцької, В. Г. Гака, Л. М. Медведєвої, Г. Г. Почепцова, О. Г. Почепцова, Б. Фрезера та ін. Прагматичні особливості директивів досліджено такими вченими, як Н. Г. Гладуш, О. Л. Дмитренко, В. І. Карабан, Л. В. Михайлова, С. В. Мясоєдова, О. В. Нарушевич-Васильєва, І. С. Шевченко та ін., які вважають, що директивний мовленнєвий акт – це волевиявлення, адресоване мовцем своєму співрозмовнику і спрямоване на виконання слухачем мовленнєвої дії та її перетворення з ірреальної в реальну з урахуванням інтенції мовця.

У сучасній лінгвістиці проблема вивчення категорії спонукування, в якому б аспекті її не розв'язували, була й залишається **актуальною**. Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених вивченню категорії спонукування, недостатньою мірою висвітлені механізми утворення та функціонування непрямих спонукальних утворень, зокрема питальних речень у функції спонукальних.

Метою роботи є дослідження спонукального потенціалу питальних речень, зокрема розв'язання таких **завдань**: окреслення вторинних способів вираження спонукального значення; з'ясування місця питальних речень у функції спонукальних серед інших способів волевиявлення; опис механізмів виникнення додаткової спонукальної інтенції для питальних речень; визначення типологічних особливостей питальних речень зі значенням спонукування.

Матеріалом дослідження є українські публіцистичні тексти початку ХХІ століття.

Спонукальні конструкції, вилучені з публіцистичних текстів, привертають увагу розмаїттям вираження волевиявлення як у семантичному, так і в синтаксичному плані. Серед них виокремлюються дві групи: конструкції, для яких спонукування є первинною функцією, та утворення, для яких спонукування є функцією вто-

ринною. Останні формують досить велику за обсягом групу, до якої входять різноманітні конструкції, об'єднані спільною рисою – вторинність спонукальної функції. Такі утворення спочатку виконували й формально продовжують виконувати інші функції в мовленні, передаючи значення не спонукальної, а розповідної чи, наприклад, питальної модальності. Тобто вони формально належать до розповідних, питальних, умовних, ймовірних, бажальних, але фактично виконують спонукальну функцію: *А можна московському гостю повідомити, що в Україні Прем'єр-міністр Микола Азаров не володіє українською мовою?* («Велика політика». – Інтер. – 08.10.2010. – 23:00); *Спробуємо розібратися – навіщо?* (Дзеркало тижня. – 16–22.10.2010); *Отже, порахуємо. [Три представники непарламентських партій (скільки з них опозиційних – як складеться) плюс дев'ять (коаліційних), усього 12]* (Дзеркало тижня. – 16–22.10.2010); *... протягом першого тижня бажано більше відпочивати та раніше лягати спати* (Високий замок. – 28.10.2010); *... було б непогано запросити зовнішніх фахівців...* (Музеї України. – 07.10.2010).

Розмаїття форм і способів вираження спонукання ускладнює систематизацію спонукальних конструкцій вторинної функції. Не претендуючи на вичерпність у розв'язанні питання класифікації, спробуємо все ж таки здійснити систематизацію таких утворень, спираючись на публіцистичний стиль.

На нашу думку, до конструкцій із вторинною спонукальною функцією належать:

1. Формально питальні речення.

2. Формально непитальні речення:

2.1. Формально непитальні речення з предикатом-дієсловом у формі умовного способу.

2.2. Формально непитальні речення з предикатом-дієсловом у формі дійсного способу.

3 предикатом-дієсловом у формі минулого часу.

3 предикатом-дієсловом у формі теперішнього часу.

3 предикатом-дієсловом у формі майбутнього часу.

2.3. 3 предикатом-дієсловом у формі інфінітива.

2.4. 3 предикатом, вираженим модальним словом у поєднанні з інфінітивом.

2.5. 3 предикатом, вираженим перформативом.

2.6. 3 предикатом, вираженим іменником.

3. Неповні речення.

4. Еквіваленти речень.

Дуже часто в ситуаціях спонукання з метою створення приємного клімату спілкування мовець вибирає для передачі волевиявлення **питальну** конструкцію: *Чи не могли б Ви допомогти? = Допоможіть*. Аналіз питально-спонукальних речень показує, що їх можна поділити на певні групи: 1) висловлення щодо спроможності адресата вчинити дію (*Чи не могли б ви говорити трохи голосніше?*; *Чи не змогли б ви дістати з верхньої полиці третій том енциклопедії?*); 2) висловлення щодо бажання, схильності адресата чинити дію, зручності для нього цієї дії (*У неділю вам було б зручно зустрітися?*; *Не бажаєте зіграти партію в шахи?*); 3) висловлення щодо необхідності чи потреби реалізації певної дії для співрозмовника (*Кашу полити підливою?*; *Молока налити?*; *Забинтувати тобі руку?*); 4) висловлення, що стосуються причин спонукання мовцем адресата до певної дії (*Може, відпочинете з дороги?*); 5) висловлення, що

стосуються наявності в адресата необхідного мовцю предмета (*У тебе нема маленької викрутки?*).

У формально питальних реченнях фактично спонукальної модальності етикетні форми втілені в гіпотетичних ситуаціях. Такий спосіб висловлення спонукування є більш «м'яким» порівняно з іншими: *Чи не досить капіталізму стояти на краю прірви?* (Українська правда. – 28.11.2011). Як влучно зазначає О. В. Нарушевич-Васильєва [6], гіпотетичність може бути реалізована кількома способами. Перший спосіб – це введення питальної модальності. Питальні структури менше детермінують майбутню ситуацію. Другий можливий спосіб – це назва ситуації, протилежної бажаній. У цьому випадку в питальну конструкцію вводиться негативність: *Чи не підвезете мого хлопця до райцентру?*; *Чи не допоможете мені в одній справі?* Застосовуючи заперечну форму питальної конструкції, мовець ніби прагне запобігти негативній реакції з боку адресата, можливість якої передбачається ним у даній ситуації. Подібну функцію, до речі, виконують і питальні односкладні речення з присудковим словом *нема* (*немає*): *У тебе олівця зайвого нема?*; *У вас, часом, немає сірників?*

С. В. Мясоєдова [5] також наголошує на тому, що сприйняття речення як спонукального зумовлене саме його оформленням як питально-заперечного. Взаємодія питальної форми й заперечного компонента, експлікованого часткою *не*, надає висловленню спонукальної сили.

Неможливо погодитись із твердженням деяких лінгвістів, що питальні речення завжди сприяють покращенню клімату спілкування та пом'якшенню спонукування [5; 6; 7]. Дійсно, нерідко вживання формально питальних речень у функції спонукування пом'якшує сказане, свідчить про знання мовцем норм мовленнєвого етикету, вміння ними користуватися: *Може б, зайшов, чайку випив?* (Вітчизна. – 2009); *Мамо, може, Ви поняньчите Валерика хвилин двадцять?* (Вітчизна. – 2009); *А чи не могли б ви показати мені просто велике поле пшениці?* (День. – 06.05.2004); *Може, Вам допомогти?* (Вітчизна. – 2009). Проте деякі питальні речення є навіть грубими, фамільярними тощо: *Ну, чого застряла?* (Вітчизна. – 2009) = *Проходь, не стій на одному місці; Якого ти... беня закудикуєш?* (Вітчизна. – 2009); *Ми сьогодні їсти будемо?!; Хвилину Ви можете помовчати? (=помовчіть хвилину)* («Шустер-LIVE». – ТРК Україна. – 15.10.2010. – 20:20)

Серед питальних речень є стандартизовані, які починаються завжди із «*Чи не...*»: *Чи не могли б Ви допомогти? Чи не розкажете нам про Ваші гастролі?* Деякі питальні речення спонукальної семантики є готовими мовленнєвими формулами, наприклад, конструкцію *Чи немає у Вас годинника?* адресат сприйме як спонукування повідомити час.

Варто додати, що речення, побудовані за моделлю «*Чи не + предикат*», є більш ввічливими, ніж стандартні ядерні спонукальні конструкції. Цікаве розуміння категорії ввічливості представлено в роботі Р. Конрада [4]. Він зазначає, що «абстрактний принцип ввічливості як універсальної максими «Будь ввічливим» практично позбавлений змісту, адже для того, щоб бути ввічливим, тобто вміти діяти певним правильним чином, слід знати, що означає бути ввічливим, тобто знати, що й за яких обставин розцінюють як ввічливість. ... Ввічливість, очевидно, визначається не тим, що висловлення приймає вигляд питання, а тим, чого стосується, з приводу чого та в якій ситуації ставиться питання. ... ввічливість приписує ставитися до бажань, як і взагалі до особи іншої людини, із постійною повагою та не турбувати її без її згоди. Саме тому в певних ситуаціях необхідним є попереджувальне питання, що дає можливість переконатися в тому, що співроз-

мовник готовий для подальшого спілкування» [4, с. 369–371]. Отже, ввічливе спонукання поряд із висловленням бажаності дії для мовця виражає також його уявлення про можливу обтяжливість цієї дії для виконавця.

Цікавою особливістю спонукальних речень, виражених формально питальними реченнями, є відсутність показників часу. Дієслівні форми, вміщені в реченнях формально мають категорію часу, але при цьому вона не передає інформації, не відіграє суттєвої ролі: *Ну що? Пішли!*

Спонукальна функція нерідко виникає в риторичних запитаннях. Вони являють собою категоричне експресивне ствердження чи заперечення, оформлене у вигляді питання, виражаючи при цьому впевненість у протилежному.

Можливість непрямого використання таких формально питальних речень уже реалізована: вони метафорично виражають ідею безапеляційного ствердження чи заперечення, водночас певна частина риторичних запитань здатна мати вторинне непряме вживання – виражати спонукання: *Хіба ти мене розумієш?* = *Звичайно, ти мене не зрозумієш*; *А чому я повинен думати?* = *Нехай думають інші, а не я*; *Хто ж так пише?* = *Так не пишуть, пишіть по-іншому*; *Нащо сваритися?* = *Не сваріться*.

Отже, спонукальна функція виникає у певних типів питальних речень за умови відповідних прагматичних характеристик комунікативного акту. Вибір непрямого способу спонукання (у формі запитання) не завжди вмотивований прагненням мовця бути ввічливішим. Так, з одного боку, існують емоційно забарвлені питально-спонукальні висловлення, які відображають незадоволення, роздратованість чи іронічне ставлення до адресата (*Може, ви припините сваритися? Ти будеш займатися чи ні? Ти чого й досі не спиєш?*). Такі висловлення часто виражають вимогу чи наказ. З іншого боку, вибір непрямої форми може визначатися об'єктивними причинами. Так, якщо мовець спонукає адресата до дії небажаної, просить про послугу, то, враховуючи етикетні норми, він повинен використовувати тільки питально-спонукальні (а не імперативні) висловлення: *Чи не могли б Ви поспунутися? Ви не підкажете, як знайти <...> ? Ви б не могли відчинити вікно?* Але якщо йдеться про дії, що входять до кола обов'язків адресата, мовець може вживати прямі способи спонукання: *Дайте, будь ласка, бланки*.

Важливо підкреслити, що заклик і мольба не можуть бути виражені непрямым способом. Запитання з часткою *НЕ* передають некатегоричну семантику. Адресат має змогу обирати між перспективою виконання та невиконання дії. Ситуації мольби та заклику не передбачають альтернативності в поведінці виконавця.

Таким чином, у виборі того чи іншого способу оформлення спонукання вагомим чинником є загальний контекст спілкування, зокрема врахування особливостей комунікативної ситуації. Ввічливість не є єдиним мотивом використання непрямих способів спонукання. Не всі різновиди спонукання можуть бути виражені непрямыми способами, зокрема неможливо в такий спосіб передати мольбу та заклик. Індикатором для визначення спонукальної функції речення є комунікативна ситуація, в межах якої питальне речення розкриває спонукальний потенціал.

Запропонований аналіз потенційно спонукальних питальних речень окреслює коло можливих у подальшому досліджень, не претендуючи на вичерпність розв'язання проблеми, оскільки питання дослідження різноманіття спонукальних конструкцій вимагає спеціально призначеного ґрунтовного вивчення їхньої функціонально-стилістичної спроможності.

Бібліографічні посилання

1. **Беляева Е. И.** Грамматика и прагматика побуждения : Английский язык / Е. И. Беляева. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1992. – 168 с.

2. **Бережан Л. В.** Волонтеративні відношення в мовленнєвій діяльності : конспект лекцій зі спецкурсу / Л. В. Бережан. – Чернівці : Рута, 1999. – 36 с.
3. **Завальнюк І. Я.** Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття : Функціональний і прагматичний аспекти : монографія / І. Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
4. **Конрад Р.** Вопросительные предложения как косвенные речевые акты / Р. Конрад ; пер. с нем. В. А. Плунгяна // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. – М. : Прогресс, 1985. – С. 216–227.
5. **Мясоєдова С. В.** Категорія спонування і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Мясоєдова. – Х., 2001. – 16 с.
6. **Нарушевич-Васильєва О. В.** Категорія спонукальності у прагматистичному аспекті : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Нарушевич-Васильєва. – Одеса, 2002. – 22 с.
7. **Харченко С. В.** Семантико-синтаксична та комунікативна структура речень спонукальної модальності : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Харченко. – К., 2001. – 20 с.
8. **Филатова Е. А.** Побудительные высказывания как речевые акты в современном русском языке : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Е. А. Филатова. – М., 1997. – 231 с.

Надійшла до редколегії 27.02.13

УДК 811.161.1'367.6

Е. М. Шахова

*Крымский государственный медицинский университет имени С. И. Георгиевского
(г. Симферополь)*

ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНЫЕ ФОРМЫ ИМЕНИ С ПЕРВООБРАЗНЫМИ И ПРОИЗВОДНЫМИ ПРЕДЛОГАМИ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ СМЫСЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Розглянуто прийменниково-відмінкові форми імені з первісними та похідними прийменниками як засіб вираження мовних смислів у сучасній російській мові. Ці форми вперше кваліфіковано як розчленовані ономазіологічні одиниці (одиниці іменування), за допомогою яких відбувається репрезентація знань про світ. Охарактеризовано конструкцію з прийменниково-відмінковою формою, що включає в себе головне слово, яке виконує роль засобу, що дозволяє вибір прийменниково-відмінкової форми імені, і сама форма. Названо групи похідних прийменників за походженням і їх структурні групи. Представлено основні особливості прийменниково-відмінкових конструкцій з первісними та похідними прийменниками.

Ключові слова: прийменниково-відмінкова форма імені, первісний привід, похідний прийменник, мовний смисл, розчленована одиниця іменування, ономазіологічна одиниця.

Рассмотрены предложно-падежные формы имени с первообразными и производными предлогами как средство выражения языковых смыслов в современном русском языке. Эти формы впервые квалифицированы как расчленённые ономазиологические единицы (единицы именования), с помощью которых происходит репрезентация знаний о мире. Охарактеризована конструкция с предложно-падежной формой, которая включает в себя главное слово, выполняющее роль средства, разрешающего выбор предложно-падежной формы имени, и сама форма. Названы группы производных предлогов по происхождению и их структурные

группы. Представлены основные особенности предложно-падежных конструкций с первообразными и производными предлогами.

Ключевые слова: предложно-падежная форма имени, первообразный предлог, производный предлог, языковой смысл, расчленённая единица именования, ономаσιологическая единица.

In the article the prepositional-case forms of the name and its derivatives with antiderivatives pretexts as a means of expressing linguistic meanings in modern Russian. They first qualify as dismembered onomasiological units (units naming), with which there is a representation of knowledge about the world. The work is characterized by a structure with prepositional-case forms, which includes the main word that serves as a means allowing choice prepositional-case forms name, and the form itself. Called the group of derivatives prepositions origin and structure of the group. The main features of case-prepositional constructions antiderivatives and derivatives pretexts.

Keywords: prepositional-case forms of the name, a primitive excuse derived excuse, linguistic sense, divided unit naming onomasiological unit.

Актуальность. Предложно-падежной формой имени называют объединение предлога (первообразного или производного) и имени существительного, местоимения, редко – имени числительного, например: *в аудитории, около университета, о друге, насчёт погоды, к девятнадцати* и т. д. В течение многих лет внимание уделялось преимущественно одному компоненту – предлогу, хотя именная часть учитывалась и значение предлога фактически «выводилось» из значения предложно-падежной формы.

В языкознании конца XX – начала XXI века определилась тенденция рассматривать явления, факты языка не только с семасиологических позиций (от формы к содержанию), но и ономаσιологических (от содержания к средствам выражения). Возникла необходимость определить место предлогов и предложно-падежных форм имени в системе единиц именования, в способе фиксации знаний человека о мире. «Понимание языка как системы репрезентации знаний ставит в центр внимания современных когнитивных исследований способы представления порождаемых в сознании структур знания и, соответственно, концептуальное содержание языковых единиц. В репрезентации содержания концептуальной системы как системы знаний о мире, формирующейся в результате познавательной деятельности человека, задействованы средства разных языковых уровней. На каждом из уровней языковые средства репрезентации той или иной части концептуального содержания демонстрируют, каким способом и в каких формах осмысливается мир человеком, а также, какие характеристики окружающего мира фиксируются в тех или иных языковых формах» [1, с. 44].

Одним из способов фиксации знаний о мире в языке является их представление в языковых смыслах. Теорию языковых смыслов в её современном состоянии предложила около 20 лет назад Н. Ю. Шведова. [8]. Это одно из важнейших направлений в ономаσιологии. Эту теорию развивал в своих работах Ю. Л. Воротников (в том числе и в докторской диссертации), она получила поддержку в докладах на IV Международном конгрессе исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, филологический факультет, 20–23 марта 2010 г.), посвящённом Н. Ю. Шведовой, уточняли и дополняли отдельные её положения Е. Н. Сидоренко, О. Э. Руденко, Т. В. Калугина и др.

Теория языковых смыслов представляет особый интерес для ономаσιологических исследований потому, что она опирается на такие важные категории, как единицы именования, синтаксические отношения разных типов, то есть учитывает особенности не только функционирования, но и коммуникативную нагрузку единицы именования. В этой системе предлог не изучается как самостоятельная ономаσιологическая единица, он рассматривается как важный компонент расчленённой единицы именования – предложно-падежной формы имени.

Цель настоящей статьи – охарактеризовать предложно-падежную форму как расчленённую единицу именованности (ономасиологическую единицу) и как средство репрезентации знаний о мире в системе языковых смыслов современного русского языка.

Обратимся к некоторым понятиям. Предложно-падежная форма – это не только объединение имени и предлога, но и компонент конструкции – словосочетания, которое состоит из главного слова (чаще глагольного), выполняющего роль средства, разрешающего выбор предложно-падежной формы. Например, глагол *читать* может прогнозировать появление предложно-падежных форм, выражающих несколько языковых смыслов: 1) предметности: *читать* (о чём?) – *о дружбе*; 2) пространства (места): *читать* (где?) – *в библиотеке*; 3) цели: *читать* (зачем?) – *для подготовки к семинару*; 4) качественной характеристики процесса; образа и способа действия: *читать* (как?) – *с удовольствием*; 5) времени (когда?): *с утра* и т. д. (в скобках представлены местоименные вопросительные категоризаторы, называемые Н. Ю. Шведовой в качестве одного из важнейших дифференциальных признаков языкового смысла). Попутно заметим, что автор теории языковых смыслов не успела дать названия языковым смыслам, но описала их основные признаки. В нашей работе мы опираемся на языковые смыслы, выделенные в работах Е. Н. Сидоренко [5; 6].

Вторую часть конструкции представляет предложная форма имени, которая, в свою очередь, состоит из двух компонентов: предлога и имени существительного, местоимения или числительного. Законы их «комбинации», определение их «энергетической» силы ещё предстоит выявить исследователям. Обращение к участию предложно-падежных форм в вербализации разных языковых смыслов является одним из первых шагов в этом направлении.

Предлоги в русском языке делятся на первообразные и производные; последние, в свою очередь, – на простые и составные. В. В. Виноградов писал об истории появления в языке предлогов: «В русском литературном языке с XVII–XVIII вв. протекает медленный, но глубокий процесс синтаксических изменений в системе падежных отношений. Функции многих падежей осложняются и дифференцируются сочетаниями с предлогами ... Особенности употребления предлогов в конце XVIII – первой трети XIX отчасти сохранились и в современном языке [2, с. 545]. В XVIII в. начался активный процесс препозиционализации знаменательных частей речи, то есть переход в предлоги имён существительных, наречий и деепричастий.

Количество первообразных предлогов в современном русском языке невелико – без учёта вариантов 20 единиц: *без (безо), в (во), для, до, за, из, из-за, из-под, к (ко), кроме, на, над, о (об, обо), от (ото), по, под (подо), при, ради, с (со), у*.

Значительно больше производных предлогов. Их насчитывают более двухсот. К производным предлогам, образованным путём диахронной трансформации, относятся три группы:

1) предлоги, образованные путём перехода из наречий (*близ, вблизи, вверху, вглубь, вдоль, взамен, вместо, вне, внизу, внутри, внутрь, возле, вокруг, вопреки, впереди, вследствие, дальше, касательно, кругом, между, мимо, наверх, наверху, навстречу, наискось, накануне, наперекор, наперерез, напротив, насквозь, ниже, около, окрест, относительно, перед, поверх, подле, подобно, позади, позже, помимо, поперёк, после, посередине, прежде, против, раньше, сбоку, сверху, свыше, сзади, сквозь, снаружи, снизу, согласно, соответственно, соразмерно, сзади, спереди, через* и др.);

2) отыменные предлоги с исходной формой, выраженной именем существительным: *в течение, в продолжение, во время, в интересах, в деле, в лице, в роде,*

ввиду, в качестве, в отношении, в соответствии, во имя, на протяжении, на предмет, наподобие, насчёт, по причине, по случаю, по поводу, по мере, по степени, посредством, по части и т. д.;

3) отглагольные предлоги с исходной формой, выраженной деепричастиями: *благодаря, включая, исключая, спустя*. Они составляют немногочисленную группу. Так как в современной лингвистике деепричастия принято считать формой глагола, эту группу предлогов называют также отглагольными. «Объяснение возможности перехода деепричастия в предлоги, видимо, следует искать в контакционном характере этого лексико-грамматического класса слов, совмещении в них некоторых признаков глаголов и наречий. Именно наречный компонент деепричастий даёт возможность этому классу слов получить право на переход в предлоги» [6, с. 19].

Если рассматривать производные предлоги по составу, можно выделить однословные (*около, навстречу*), двучленные (*в течение, в продолжение*) и трёхчленные (*в связи с, по пути к, по направлению к*).

Наши наблюдения над оснащением языковых смыслов предложно-падежными формами с первообразными предлогами дали следующие результаты.

Наиболее богатыми по выражению языковых смыслов предложно-падежными расчленёнными именованьями являются следующие языковые смыслы: «пространство», «время», «предметность», «признак предмета», «качественная характеристика процесса, способ и образ действия». Наименьшее количество предложно-падежных форм используется для выражения языковых смыслов «количество и число», «мера и степень».

Языковые смыслы «процесс», «состояние как безлично-предикативный признак», «уступка» и «условие» не выражаются предложно-падежными формами с первообразными предлогами. Причины этого, возможно, могут быть разными: первые два выражают специфические по категориальному значению и содержанию фрагменты действительности, которые вербализируются только на уровне слова (например, глаголами) или на уровне слова (безлично-предикативными словами) и – очень редко – фразовыми номинантами: *грустно, весело* и *ему так*, *что некогда развлекаться*. Языковые смыслы «уступка» и «условие», по мнению историков языка, относятся к поздним по времени появления в русском языке и поэтому имеющим неполное оформление.

Приведём несколько фактов, касающихся количества языковых смыслов, выражаемых формой имени с определённым падежом: падежная форма имени в В. падеже и предлог *в* обслуживают 5 языковых смыслов, того же предлога и имени в П. падеже – 5, имени с предлогом *до* – 4, *для* – 3, *за* и имени в В. п. – 4, в Т. падеже – 5, *из* – 5, *из-за* – 3, *из-под* – 3, *к* – 4, *на* и имя в В. п. – 9, *на* и имени в П. падеже – 5, *над* – 3, *от* – 5, *по* и имя в Д. п. – 9 и т. д. Количественные показатели подтверждены большим фактическим материалом, но и само перечисление их свидетельствует об активном участии предложно-падежных форм с отдельными предлогами, такими, как *в, на, по, с* и др., в выражении языковых смыслов. Эти данные допустимо рассматривать также как показатель широких возможностей русского языка дифференцированно отражать действительность, что, безусловно, важно для любого языка. С другой стороны, «потеря» специализации первообразных предлогов, возможно, привела к активизации перехода в предлоги большого потока слов из других частей речи.

Проблеме переходности в предлоги знаменательных частей речи и функционирования производных предлогов посвящены работы ряда лингвистов: Е. Т. Черкасовой, И. Р. Выхованца, Г. П. Цыганенко, Г. А. Золотовой, А. А. Загнитко, М. В. Севолодовой, Н. А. Каламовой, Е. П. Калечиц, Е. Н. Сидоренко, И. Я. Сидоренко и др.

Количество предложно-падежных форм имени значительно увеличилось за последнее время. Объяснение этому находят в научном прогрессе, необходимости передать новые понятия, иногда это явление связывают с канцеляризацией языка и пополнением соответствующих функциональных стилей (например, предложно-падежные формы с производными предлогами выражающие языковые смыслы «причина и следствие», «цель, чаще используются в научной и официально-деловой речи»). Иными словами, это явление связывают прежде всего с экстралингвистическими факторами.

Другой причиной появления большого количества предложно-падежных форм имени считают возможность использовать их в тех случаях, когда языковой смысл не может быть выражен точно и дифференцированно с помощью предложно-падежной формы имени с первообразным предлогом. Так, Г. А. Золотова приводит пример предложно-падежных конструкций с производным предлогом *вокруг*, который вместе с родительным падежом имени «употребляется при указании на человека, предмет и т. п., выступающие центром, относительно которого по окружности или по замкнутой линии кто-, что-либо движется, располагается, к которому со всех сторон примыкает что-либо» [4, с. 80]. Предлог *напротив* в предложно-падежном сочетании имени «употребляется при указании на человека, предмет, место, прямо перед которыми кто-, что-либо находится, что-либо происходит» [4, с. 206]. Г. А. Золотова называет и другие предлоги типа *вплоть до*, *вдали от*, которые в составе предложно-падежной формы передают такие значения, которых не могут создать предложно-падежные формы с первообразными предлогами.

Некоторые предложно-падежные формы с производными предлогами могут выражать языковой смысл «время» в тех параметрах, которые недоступны предложно-падежным формам имени с первообразными предлогами. Так, предложно-падежная форма с предлогом *после* называет событие, предшествующее другому: □ *После отдыха в Крыму друзья ненадолго расстались.* □ *Он хотел уйти, но после звонка вернулся в зал* (К. Паустовский, т. 1, с. 315).

С предлогом *накануне* предложно-падежная форма имени называет событие, происходящее в день перед какими-либо событиями: □ *Накануне выходных неожиданно потеплело.*

Предложно-падежные формы имени с производными предлогами, выражающие языковой смысл «причина», богаче по значению, по разнообразию их оттенков, чем соответствующие формы с первообразными предлогами. Они могут конкурировать в определённых позициях друг с другом. Сравним:

Из-за сильных морозов занятия в школах и вузах на несколько дней отменили.

= *По причине сильных морозов занятия ...* (называет причину происходящих событий).

= *По случаю сильных морозов занятия ...* (называет причину, событие, в связи с которым совершается действие).

= *В связи с сильными морозами ...* (называет мотив, повод, которые способствовали названному действию).

= *Ввиду сильных морозов ...* (называет причину действия, события с разными оттенками во времени).

Выбор предложно-падежной формы происходит и с учётом функционального стиля, обстановки, в которой находится коммуникант, и ряда других причин, которые ещё недостаточно изучены.

Производный предлог *благодаря* в этот контекст не входит, ибо он используется в предложно-падежных формах имени со значением благоприятной причины, а сильные морозы и отмену занятий к такой причине не относят.

Заметим попутно, что в системе предложно-падежных форм имени с первообразными предлогами существует собственная конкуренция, но она чрезвычайно редка и малоэффективна в такой замене, Ср.:

переживал от любви = из-за любви;

не сделал из-за рассеянности = по рассеянности;

задержался из-за тебя = через тебя (разговорный вариант).

Наконец, существуют языковые смыслы, которые на уровне предложно-падежных форм могут употребляться только с первообразными предлогами. Речь идёт о языковых смыслах «условие» и «уступка». Назовём предложно-падежные формы с основными производными предлогами для выражения языкового смысла «условие»: □ **В случае удачного выступления** команда выходит в полуфинал. □ *Движение колонны машин будет замедлено в условиях тумана и горных дорог.* □ **При условии тёплой погоды** крымчане смогут увидеть в февральские «окна» цветущие первоцветы.

Обратимся к основным предложно-падежным формам, выражающим языковой смысл «уступка»: □ **Вопреки усталости и неудобствам** настроение у путешественников было хорошим. □ **Невзирая на плохую погоду**, отряд продолжал движение. □ **Несмотря на возраст**, он был крепок и увлекался горнолыжным спортом.

Все три названных предлога в составе предложно-падежных форм близки по значению.

Выводы. Итак, предложно-падежные формы достаточно полно и разнообразно выражают языковые смыслы как на уровне предложно-падежных форм имени с первообразными предлогами, так и на уровне предложно-падежных форм с производными предлогами. Значительное увеличение последних свидетельствует о стремлении языка к аналитизму и к дифференциации тончайших оттенков мысли.

Библиографические ссылки

1. **Беседина Н. А.** Принципы и механизмы морфологической репрезентации в языке / Н. А. Беседина // Филологические науки. – 2008. – № 6. – С. 44–52.
2. **Виноградов В. В.** Русский язык (грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.
3. **Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 288 с.
4. **Золотова Г. А.** Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.
5. **Сидоренко Е. Н.** Языковые смыслы и ономазиологические средства их выражения : монография / Е. Н. Сидоренко. – Симферополь : КРП «Изд-во “Крымучпедгиз”», 2008. – 128 с.
6. **Сидоренко Е. Н.** Производные предлоги и послелогии в русском и крымскотатарском языках / Сидоренко Е. Н., Сидоренко И. Я., Алиева В. Н.: учеб. пособие. – Симферополь : Крымское учебно-педагог. гос. изд-во, 2001. – 108 с.
7. **Цыганенко Г. П.** Толково-грамматический словарь русских и украинских предлогов / Г. П. Цыганенко. – Алчевск : Донбасс-Медиа, 2006. – 600 с.
8. **Шведова Н. Ю.** Избранные работы / Н. Ю. Шведова / Рос. акад. наук; Отд. историко-филол. наук; Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 640 с.

Надійшла до редколегії 24.02.13

О. А. Яновська

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ІМПЛІЦИТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА СТРУКТУРНО-СМИСЛОВОЇ ЦІЛІСНОСТІ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ М. ВІНГРАНОВСЬКОГО (на матеріалі поезії «У синьому небі я висіяв ліс»)

Досліджено реалізацію імпліцитного на різних рівнях структурної організації поетичного тексту М. Вінграновського. З'ясовано роль ключових слів в утворенні неявної інформації. Установлено, що на сприйняття тексту впливає автоінтертекстуальне прочитання однієї поезії в контексті всієї творчості автора.

Ключові слова: імпліцитність, текст, лексема, ключові слова, образ, смисл.

Исследована реализация имплицитного на разных уровнях структурной организации поэтического текста М. Винграновского. Определена роль ключевых слов в образовании неявной информации. Установлено, что на восприятие текста влияет автоинтертекстуальное прочтение одной поэзии в контексте всего творчества автора.

Ключевые слова: имплицитность, текст, лексема, ключевые слова, образ, смысл.

The implementation of implicit in the different levels of structural organization of the poetic text M. Vingranovsky is investigated in this article. The role of keywords in formation of implicit information is defined. It is found that autointertextual reading of the poetry in the context of the author's creation affects the perception of the text.

Keywords: implicitly, text, lexeme, key words, image, meaning.

Феномен прихованої інформації як невід'ємної складової смислу художнього тексту завжди привертав увагу науковців, особливо відчутно з другої половини ХХ століття у зв'язку з розвитком лінгвістики тексту. Вияв імпліцитного в художньому тексті досліджують М. Булгакова [3], І. Р. Гальперін [7], О. В. Єрмакова [10], Г. Кость [11], В. А. Кухаренко [13]. Проте і на сьогодні питання виникнення неявного смислу є актуальним, оскільки джерела імпліцитності в різних художніх творах авторів є різними, що пов'язано з особливістю структурних організацій текстів, індивідуальністю авторської мовної особистості.

Імплицитність є універсальною властивістю будь-якого художнього тексту. Особливо складним постає питання вияву неявної інформації в поетичному тексті, оскільки поетичне слово є виразником інтуїтивного почуття, тонких порухів душі, підсвідомих злитих образів, опосередкованих натяків, що мають навіювальний характер.

Об'єктом нашого дослідження є поезія М. Вінграновського – письменника з унікальним ідіостилем, своєрідним характером поетичного мислення, що характеризується принциповою відмовою від будь-якої понятійності, надзвичайною сугестивністю слова, схильністю до словесного експерименту, новаторства. **Предмет** дослідження – утворення неявного смислу в поезії «У синьому небі я висіяв ліс».

Мета роботи – простежити роль різних формантів структурно-смиислової організації поетичного тексту, зокрема й ключових слів, в утворенні його неявної інформації. Поставлена мета мотивує необхідність вирішення відповідних **завдань**: охарактеризувати взаємодію різних рівнів смислової організації тексту; виявити прихований смисл тексту через автоінтертекстуальне прочитання поезії.

Особливу роль у конструюванні імпліцитності в художньому тексті відіграють ключові слова, які можуть одночасно належати до різних прецедентних

текстів і створювати смислову багатовекторність сприйняття, можуть бути винесені в заголовок поезії, повторюватися в тексті, виражати інваріантну реалізацію образів цілісної поетичної системи письменника, акумулювати текст. Ідейно-тематичний план творів М. Вінграновського нерозривно пов'язаний з образом України, тому для поетичних текстів автора характерними є такі ключові лексеми: *небо, зоря, море, птиці, дорога, тополя, хата, поріг, піч, сон* та ін.

Поезія «У синьому небі я висіяв ліс» постійно привертає увагу науковців, оскільки є надзвичайно складною у прочитанні через високий рівень імпліцитності. Так, В. Дончик характеризує вірш як гімн поезії й любові – до неба, лісу, моря тощо [9, с. 189]. Т. Салига вбачає в симфонії барв симфонію ідейних смислів [15, с. 19]. Л. Кужільна, зокрема, вважає, що вірш передає оманливий характер статевого бажання [12, с. 225]. І. Дзюба пов'язує його ідейний план із вираженням любові до народу, нації, України [8, с. 367]. В. Моренець акцентує увагу на неоднозначності адресата – Україна, душа, доля, кохана [14, с. 25–26]. Такі різні тлумачення зумовлені прихованістю, неявністю смислів, що задаються, по-перше, ключовими словами *небо, море, сні, весна, птиці, стебла, дорога, дуб, глей, береза*, які взагалі є полікодовими знаками не тільки української етнокультури, а й світової культури, апелюють до численних прецедентних текстів; по-друге, непрямим вираженням адресата, до якого звертається ліричний герой, – *любов моя люба, ти*.

У поезії найуживанішими є словообрази *небо* та *море*. С. Богдан, досліджуючи міфопоетику зазначеного вірша, аналізує, зокрема, образи дуба й берези як архетипних образів перевернутого світового дерева та образи неба, моря й землі як первісних стихій світобудови, міфологему сіяння [2, с. 24–32]. На нашу думку, прочитати цей вірш можна лише розглядаючи його як художню цілісність і тільки в контексті всієї творчості М. Вінграновського.

Наводимо поезію «У синьому небі я висіяв ліс» повністю, оскільки будемо звертатися до всіх її складових:

*У синьому небі я висіяв ліс,
У синьому небі, любов моя люба,
Я висіяв ліс із дубів та беріз,
У синьому небі з берези і дуба.*

*У синьому морі я висіяв сні,
У синьому морі на синьому глеї
Я висіяв сні із твоєї весни,
У синьому морі з весни із твоєї.*

*Той ліс зашумить, і ті сні ізійдуть,
І являть тебе вони в небі і в морі,
У синьому небі, у синьому морі...
Тебе вони являть і так і замруть.*

*Дубовий мій костур, вечірня хода,
І ти біля мене, і птиці, і стебла,
В дорозі і небо над нами із тебе,
І море із тебе... дорога тверда [5, с. 206].*

Ключові слова *небо* і *море* мають водночас і предметне, і різні символічні значення. Уподібнення неба морю характерне ще для архаїчних міфоуявлень аріїв [1, с. 64]. Море і небо утворюють єдиний космічний простір, море змикається з небом на горизонті [4, с. 299]. Лексеми *небо, море* набувають у поезії М. Вінграновського смислового наповнення внаслідок взаємодії між явними та прихованими компонентами їхніх семантичних структур: словообрази *небо* та *море* постають то як окремі стихії, з притаманними їм властивостями, то як єд-

ність протилежностей за параметрами верх / низ, високо / глибоко; чи то як віддзеркалення, «подвоєння» дійсності; з погляду «земне – небесне» море зображується як земна реалія, небо ж є втіленням духовності. Така варіативність сприйняття цих образів утворює асоціативно місткий словесний образ *любові*. Мотиви світобудови в міфології, фольклорі, Біблії, до яких апелює текст аналізованої поезії, надають словообразу *любові* значення першооснови, глобальності, значущості, вічності. Пряме значення слів *небо*, *море* задає матеріальну реалізацію образу *любові* на рівні зору – від горизонту до неба, віддзеркалення цього образу в морі; на духовному ж рівні – всеохопність за ознакою глибина / висота, гармонійність унаслідок злиття двох стихій.

В автоінтертекстуальному прочитанні всієї творчої спадщини М. Вінграновського ключові образи *неба* та *моря* (*ріки*, *лиману*) мають приховані контекстуальні семні компоненти «національне», «своє», «рідне», оскільки це одвічні стихії, що супроводжують життя українців: «*Натомлені села вечеряти сіли Під грушами, вишнями і небесами. І, тихий туман пригорнувши до себе, Вечеряє поле піснями з долин, Над селами й полем вечеряє небо, Вмокаючи в ріки хлібини хмарин*» [5, с. 61], «*народе мій! Поки ще небо лягає на ніч у Дніпро...*» [4, с. 24], «*Могил нема – могили повтікала. Дніпро утік – осталась лиш вода*» [5, с. 189]. Наведені контексти демонструють не «перетягування» смислів з інших поезій, а варіативність реалізації смислу слова в річищі цілісного авторського світосприйняття, семантичний перегук неявних сем слів, що є чинником утворення можливих нових асоціацій в уяві читача.

В аналізованому тексті активно уживається епітет *синій* (дев'ять разів). У фольклорній та поетичній традиції він є усталеним для позначення *моря* та *неба*. Епітет *синій* позначає колір і, за народними віруваннями, є символом таїни пізнання світу, добра, слави, вірності [6, с. 473], може зіставлятися з білим кольором (близький дієслову *сіяти*), виконувати роль «космічного елемента», пов'язаний «з тим світом», чужим простором, нечистою силою [17, с. 640], що, на нашу думку, відповідає діям ліричного героя – магічному створенню образу *любові* саме в *синьому небі* та *морі*.

Лексеми *береза* та *дуб* належать до знаків українського етносу: *береза* позначає символ чистоти, світла, родючості, дівочої ніжності [6, с. 131], а *дуб* – здоров'я, святість, довголіття, силу, чоловіче начало [16, с. 141]. У народній любовній магії спостерігаємо стійкий зв'язок дуба з чоловічою символікою, а берези – з жіночою [16, с. 144–145]. Поєднання цих дерев є цікавим і при зоровому сприйнятті: кора берези біла, а дуба – темна, чорна. Отже, через приховані семи «чоловіче+жіноче», «чистота+довголіття», «біле+чорне» ліс із *берези* та *дуба* сприймається як гармонія. У рядках «*у синьому небі я висіяв ліс*», «*той ліс зашумить*» імпліцитно наявний зелений колір, який у давніх слов'ян був символом життя, весни, краси, перемоги над злими силами, воскресіння, надії та радості [6, с. 473]. За аналогією до дзеркальності *синього моря* і *неба* можна говорити про дзеркальність і *зеленого* кольору як прихованого семного компонента в лексемах – *ліс* (на небі), *весна* у словосполученні *сни із твоєї весни* (у морі), *стебла* (на землі). З погляду сприйняття кольорів інтерес становить те, що поєднання *зеленого* кольору із *синім* (у *синьому небі я висіяв ліс*) дає *ціановий* колір, *синьо-зелений*, який є відтінком *синього* кольору. Може бути й інше сприйняття цього кольоропозначення: оскільки *ціановий* колір є дуже близьким до *блакитного*, то можна говорити, що з утворенням нового образу *любові* у *небі* і *морі* *синій* колір змінюється на *блакитний*, отже, стає світлішим. Можлива імплікатура – з появою нової стихії (*любові*) світ став гармонійнішим, кращим, досконалішим.

Імплицитна інформація на лексичному рівні виникає внаслідок дотекстової полісемантичності слів, глибинні смислові структури яких у тексті ускладнюються через численні зв'язки між словами тексту, їхніми прихованими семними компонентами. Мотиви первісної міфології, народних уявлень, що задають асоціативність, смислову багатовекторність, є вираженням цілісної авторської свідомості. Слова набувають конотації в контексті одного вірша і в контексті всієї поетичної спадщини як одного тексту. Семантика кольорів у поезії М. Вінграновського ще потребує детального дослідження, для нас же важливим є показати витоки неявної інформації.

Прихованою інформацією «наділене» і звукове оформлення поезії. Перші дві строфи мають перехресне римування АБАБ, третя та четверта – кільцеве АББА (умовно позначимо А – чоловіча рима, Б – жіноча). На нашу думку, у цій поезії рядки з чоловічою римою задають експресію, дієвість: у першій строфі у *синьому небі я висіяв ліс* <...> *я висіяв ліс із дубів та беріз* <...>; у другій у *синьому морі я висіяв сні* <...> *я висіяв сні із твоєї весни*; у третій *той ліс зашумить, і ті сні ізійдуть* <...> *тебе вони являть і так і замруть*. Рядки із жіночим римуванням набувають м'якого звучання, певної співучості: у *синьому небі, любов моя люба* <...> у *синьому небі з берези і дуба* <...> у *синьому морі на синьому глеї* <...> у *синьому морі з весни із твоєї* і т.д. Гармонійність, закладена в основу творення словообразу *любов*, на рівні ключових лексем *небо – море, дуб – береза*, прихованих семних компонентів «*верх – низ*» «*чоловіче начало – жіноче*» та інших у перших двох строфах при створенні нової стихії – любові – відповідає «звуковій гармонійності» – римуванню АБАБ.

Зміна римування умовно поділяє вірш на дві частини (минулий час у перших двох строфах та майбутній з теперішнім – у третій та четвертій). У перших двох строфах категорія ретроспекції виражена дієсловом у минулому часі *висіяв*, у третій строфі категорія проспекції представлена дієсловами в майбутньому часі *ліс зашумить, сні ізійдуть, тебе являть і так і замруть*, у четвертій імплицитна інформація задається відсутністю дієслів – ідеться про теперішній час, який «переростає у площину якоїсь позачасовості, вічності <...> виходить за межі лінійного часового плину» [2, с. 30–31]. Зміна римування акцентує увагу на семантиці останніх двох строф.

Автор своєрідно передає мотив сіяння за допомогою дієслів *висіяв – ізійдуть – замруть – являть*. Лексема *являть* асоціюється з мотивом явлення Христа, Богородиці, а слово *замруть* має не лише значення «застигати на місці, припиняти будь-які рухи», а й імплицитний семний компонент «вічність», асоціюється з іконічністю образу. Наскрізний мотив вічності відтворено через словообрази *в синьому небі і морі* (ці лексеми наявні в усіх чотирьох строфах) та лексему *замруть*. В аналізованій поезії категорія часу має складну побудову – лінійний час стосовно людини (ліричного героя); вічність природних стихій; створюваний образ любові має точку відліку (ліричний герой творить у минулому часі), проте набуває ознак вічності. Принциповим є розмежування дієслів як основних виразників категорії часу стосовно різних об'єктів / суб'єктів опису. Так, у першій та другій строфах минулий час дієслів вжито стосовно ліричного героя та створюваного ним образу, у третій строфі майбутній час стосується лексеми *любов*, яка через дієслова *являть, замруть* набуває конотації 'святість', 'вічність'. У заключній строфі, де учасниками комунікативного акту є і ліричний герой, і адресат (створюваний об'єкт), називні й неповні речення є маркерами теперішнього часу, проте для ліричного героя це майбутній час (*дубовий мій костур, вечірня хода*). Ліричний герой творить образ *любові*, який буде опорою і *твердою дорогою* до кінця його життя. На рівні мовних одиниць постає часова модель «минуле → майбутнє →

теперішнє», що є незвичним і звертає увагу читача на порушення розгортання подій у лінійному часі. Насправді ж композиція твору задає таку часову послідовність «минуле → майбутнє, що передує подальшому майбутньому, → наступне майбутнє, відтворене через опис у теперішньому часі». Відсутність дієслів у четвертій строфі надає теперішньому часу виміру позачасовості. Саме така мовленево-структурна організація поетичного тексту М. Вінграновського спрямована на відображення одвічних цінностей, основи світобудови.

Значущість інформації виражається фігурою умовчання. У рядках «*В дорозі і небо над нами із тебе, і море із тебе ... дорога тверда*» слово *дорога* вжито двічі, що, на перший погляд, є тавтологією. За нашим спостереженням, ці слова мають різні значення. Перший раз лексема *дорога* позначає «життєвий шлях», у другому ж використанні епітет *тверда* є натяком на біблійну «твердь», яка з'являється у процесі сотворіння світу та означає завершеність, усталеність світу, встановлення його остаточних координат [2, с. 30]. Словообраз «*і небо над нами із тебе, і море із тебе*», що утворює *тверду дорогу*, є оксюмороном на позначення єдиного правильного надійного орієнтира в житті людини.

Об'єкт, який утворює ліричний герой і до якого звертається, є наскрізним у цій поезії. Логічною пресупозицією рядка *я висіяв сні із твоєї весни* є факт, що створюваний образ вже існував до моменту творення ліричним героєм. У лексемі *весна* на позначення 'молодість, що-небудь початкове, що провіщає розквіт, розвиток' важливою є сема 'час', що дозволяє говорити про різні стани існування створюваного об'єкта в часі. Через антропоморфізацію створюваного образу *сон* як мрія, нереальність, примарність, оманливість протиставляється дійсності, яку творить ліричний герой.

Займенник *ти* позначає присутність поряд, духовну близькість (*ти біля мене*), а образна сполука *небо і море із тебе* задає параметри глобальності цього образу.

Отже, імпліцитна інформація в цьому вірші задається: 1) фоновим дотекстовим знанням української міфології, фольклору; 2) на мовному рівні – знанням мови, правил сполучуваності мовних одиниць тощо; 3) на текстовому рівні – належністю ключових слів до прецедентних текстів, уживанням цих лексем водночас у прямому і переносних значеннях, наявністю прихованих семних компонентів, численними семантичними зв'язками між ними, синтаксичними структурами, звуковим оформленням, умовчанням, граматичними формами; прочитанням однієї поезії в контексті всієї творчості письменника крізь призму цілісності авторської свідомості, яка виявляється через аналіз та синтез усіх віршованих текстів.

Смисл однієї поезії є художнім цілим, проте водночас є тільки одним із виявів цілісності авторської свідомості. Перспективним є подальше дослідження неявного смислу в поезіях М. Вінграновського, зокрема й імпліцитності адресата, через автоінтертекстуальне прочитання.

Бібліографічні посилання

1. **Афанасьев А. Н.** Поэтические воззрения славян на природу : в 3 т. / А. Н. Афанасьев. – М. : Современ. писатель, 1995. – Т. 2. – 400 с.
2. **Богдан С.** Міфотворчість Миколи Вінграновського: (на прикладі поезії «У синьому небі я висіяв ліс...») / С. Богдан // Слово і час. – 2009. – № 7. – С. 24–32.
3. **Булгакова М. Ю.** Імпліцитність поетичного дискурсу (на матеріалі поезії Р. М. Рільке) / М. Ю. Булгакова // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – 2011. – № 973. – Вип. 68. – С. 70–74.
4. **Вінграновський М.** Вибрані твори / М. Вінграновський; передм. І. Дзюби. – К. : Дніпро, 1986. – 463 с.

5. **Вінграновський М.** Вибрані твори: у 3 т. / М. С. Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004 – Т. 1 : Поезії (1954–2003 рр.) / вступ. ст. Т. Салиги, 2004. – 400 с.
6. **Войтович В. М.** Українська міфологія / В. Войтович; рец. А. М. Колодний, П. М. Красюк, В. В. Павлюк. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
7. **Гальперин И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 2007. – 139 с.
8. **Дзюба І.** Поезія Миколи Вінграновського / І. Дзюба // Визвольний шлях. – 1969. – Кн. 3 (252). – С. 360–374.
9. **Дончик В.** «У синьому небі я висіяв ліс...» / В. Дончик // В. Дончик. Зупинені миті: Статті, спогади, полеміка. – К. : Рад. письменник, 1989. – С. 189–194.
10. **Ермакова Е. В.** Імплицитність в художественном тексте (на материале русскоязычной и англоязычной прозы психологического и фантастического реализма) / Е. В. Ермакова; под ред. М. Б. Борисовой. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2010. – 200 с.
11. **Кость Г.** Лексико-стилістичні засоби вираження імпліцитності в художньому творі / Г. Кость // Іноземна філологія. Укр. наук. зб. – Львів, 2009. – Вип. 121. – С. 186–192.
12. **Кужільна Л.** Національна модель світу в ліриці літературного шістдесятництва / Л. Кужільна. – Кіровоград : Кіровоград. держ. ун-т ім. В. Винниченка, 2003. – 326 с.
13. **Кухаренко В. А.** Інтерпретація тексту : навч. посібник для студ. старш. курсів фак-тів англ. мови / В. А. Кухаренко. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 272 с.
14. **Моренець В.** «Ідеальний» вихід із соцреалізму / В. Моренець // Світовид. – 1992. – № 1V (9). – С. 94–107.
15. **Салига Т.** Поет – це слово. Це його життя... // Вінграновський М. Вибрані твори: у 3 т. – Тернопіль, 2004. – Т. 1 : Поезії. – 1954–2003. – С. 5–54.
16. **Славянские древности:** Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под общ. ред. Н. И. Толстого]. – М. : Междунар. отношения. – Т. 2 : Д–К, 1999. – 704 с.
17. **Славянские древности:** Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – М. : Междунар. отношения. – Т. 4 : П–С, 2009. – 656 с.

Надійшла до редколегії 27.02.13

ЗМІСТ

Антоненко Ю. М. Влияние экстралингвистических факторов на жанровую норму научной рецензии	3
Беспам'ятна Л. В. Структурно-семантична характеристика субстантивних термінів кораблебудування в німецькій, англійській, українській та російській мовах.....	9
Вдовиченко Н. В. Морально-етичні концепти як лінгвокультурні універсалії.....	15
Волкова І. В., Калмикова Д. С. Уживання антропонімів у романах Ліни Костенко «Маруся Чурай» та Уласа Самчука «Марія»	21
Воропай С. В. Конфіксальні іменники у складі професійно-технічних термінів сучасної української мови	26
Гарашенко Л. Б. Ономазіологічна структура аналітичних термінів з атрибутивним компонентом у науково-технічній термінології	33
Грабовенко І. С. Особливості впровадження проектної методики під час навчання студентів вищих технічних навчальних закладів.....	38
Демешко І. М. Морфологічна характеристика неолексем-девербативів у сучасній українській літературній мові.....	44
Жовніренко Я. Г. Визначення терміна <i>мовна ситуація</i> в лінгвістичній енциклопедичній літературі.....	52
Зеленська А. Р. Прецедентні біблійні топоніми в сучасному публіцистичному дискурсі (на матеріалі статей на культурну тематику)	57
Іванова І. Б. Українська фразеологія як чинник лінгвостилістичних інновацій у рекламному дискурсі.....	63
Капніна Г. І. Компаративні фразеологізми із зоонімічним компонентом у німецькій мові	69
Коловоротна Н. Д. До питання про амбівалентну сутність комунікативно значущого мовчання.....	73
Косович О. В. Модерні тенденції інноваційних процесів у мові он-лайнних засобів масової інформації.....	80
Кошман И. Н. Понятие «любимые друзья» в русских текстах СМИ Украины.....	87
Купіна І. О. Стилєтворча роль фразеологічних одиниць на позначення граничності в тексті: до проблеми постановки питання.....	93
Курмакаева Н. П. Об основных способах формирования поля безличности русского языка	100
Лушай В. В. Структурная и функциональная периферия в системе частей речи	109
Мацюк З. С. Аби болото, а жаби будуть... (на матеріалі західнополіської фразеології).....	121
Нестеренко К. В. О наглядно-образном воплощении термина в художественном тексте	127

Острцова И. В. Семантические особенности глагольного компонента описательных предикатов (на материале специальных текстов).....	133
Пампура С. Ю. Проблеми етимології в давньоіндійському та античному мовознавстві: лінгвісторіографічний аспект.....	142
Присяник О. П. Сучасна рецепція теорії Фердинанда де Соссюра у російському та українському мовознавстві (проблема періодизації).....	147
Пугачёва А. В. Особенности семантики номинаций женщины в поэзии Б. Гребенщикова.....	157
Решетняк О. О. Символема як один із репрезентантів біблійної картини світу	163
Романюк Л. В. Лінгвопрагматичні аспекти дослідження української фразеології	170
Сереброва С. Б. Исследование функциональных особенностей использования культурного кода в заголовках современной региональной прессы Донбасса.....	175
Сухенко В. Г. Концептуалізація <i>я (ego)</i> в художній семантиці Дмитра Білоуса	181
Фенко М. Я. Етнокультурна специфіка семантики фразем із компонентом <i>бджола</i>	188
Шатілова О. С. Актуалізація спонукальної модальності в питальних реченнях.....	193
Шахова Е. М. Предложно-падежные формы имени с первообразными и производными предлогами как средство выражения языковых смыслов в русском языке	198
Яновська О. А. Імпліцитність як складова структурно-сміслової цілісності поетичного тексту М. Вінграновського (на матеріалі поезії «У синьому небі я висіяв ліс»).....	204

Наукове видання

ВІСНИК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
МОВОЗНАВСТВО

Заснований у 1993 р.

Випуск 19, том 3

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.

Редактор Л. В. Омельченко
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Л. В. Омельченко

Підписано до друку 24.04.13 р. Формат 70х1081/16. Папір офсетний.
Друк плоский. Ум. друк. арк. 18,55. Обл.-вид. арк. 18,05. Ум. фарбовідб. 18,55.
Тираж 100 пр. Вид. № 1774. Зам. № .

Свідоцтво про держреєстрацію ДК-289 від 21.12.2000 р.
Видавництво Дніпропетровського національного університету,
49010, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72.

Видавництво «Нова ідеологія»
49044, м. Дніпропетровськ, пр. Кірова, 103.
тел./факс: (056) 745-07-07
Свідоцтво ДК № 191 від 20.09.2000 р.